

Приложение 1.

Сръбското настъпление
№ 2 0 2 4 6 8 10 км.

Лесна.

Реката

Сърби на 1 м.

на 2 м. северно

на 3 м. "

на 4 м. "

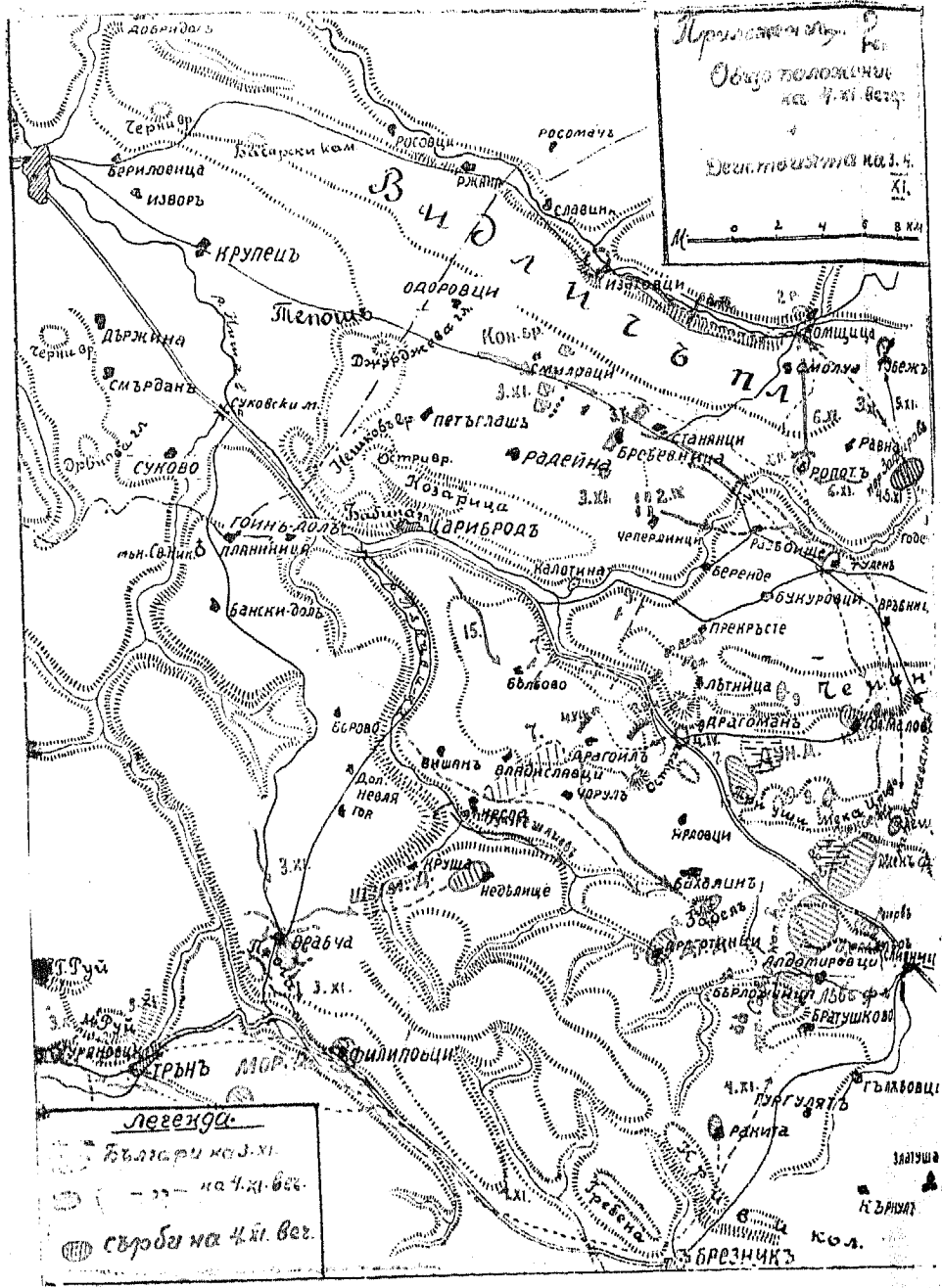
Сърби на 4 м. север.

Сръбско село

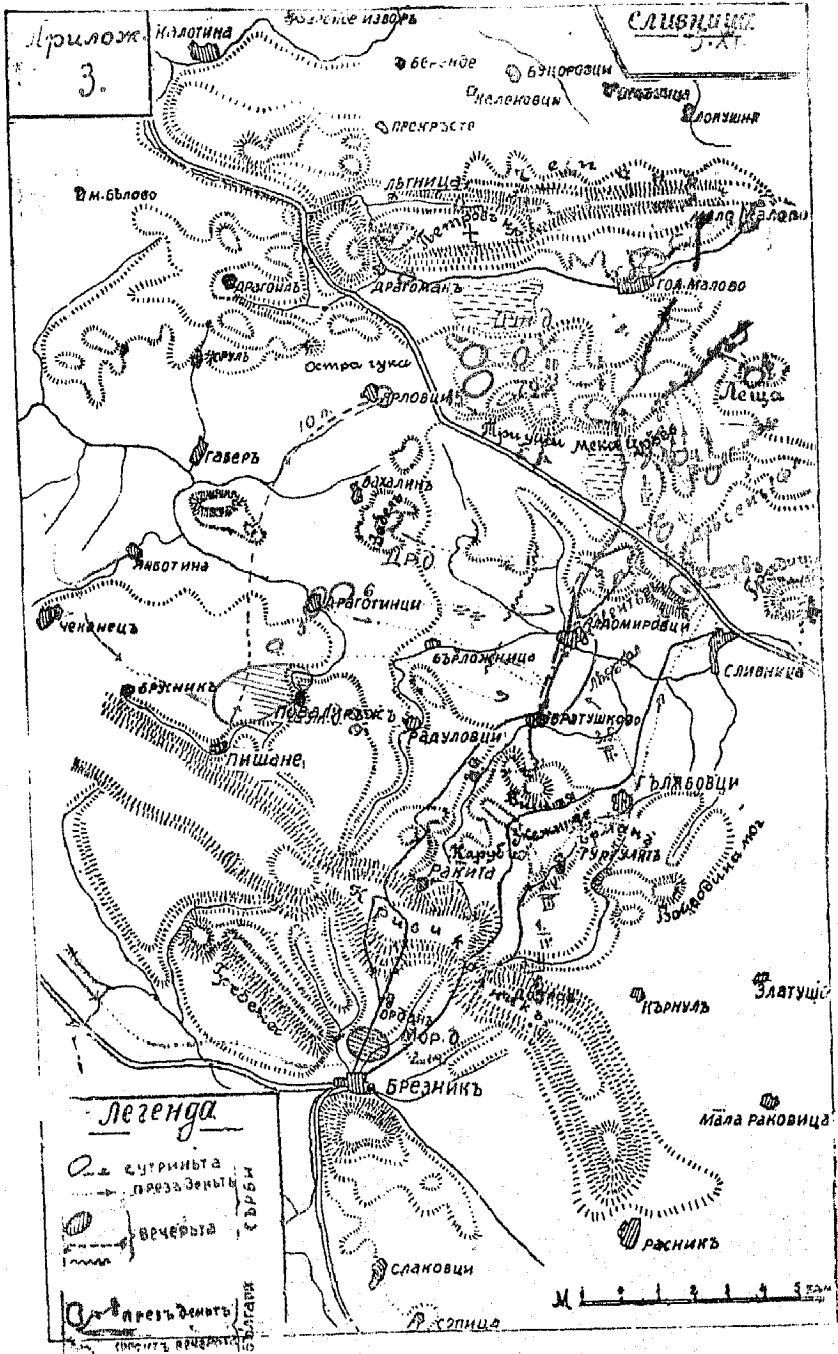
Сръбско село

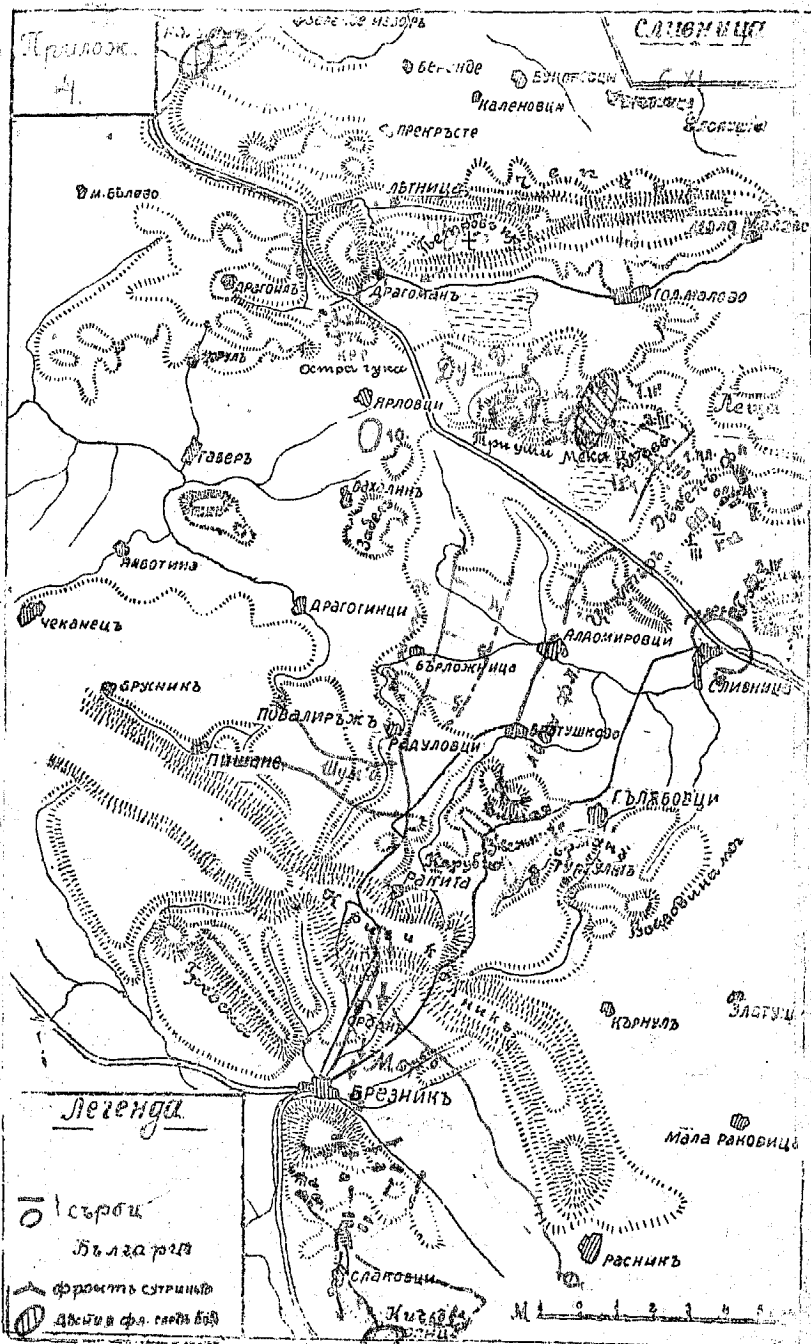
Сръбско село

Сръбско село

Прилож. 4.

СЛОБОДИЦА

В. м. Българо

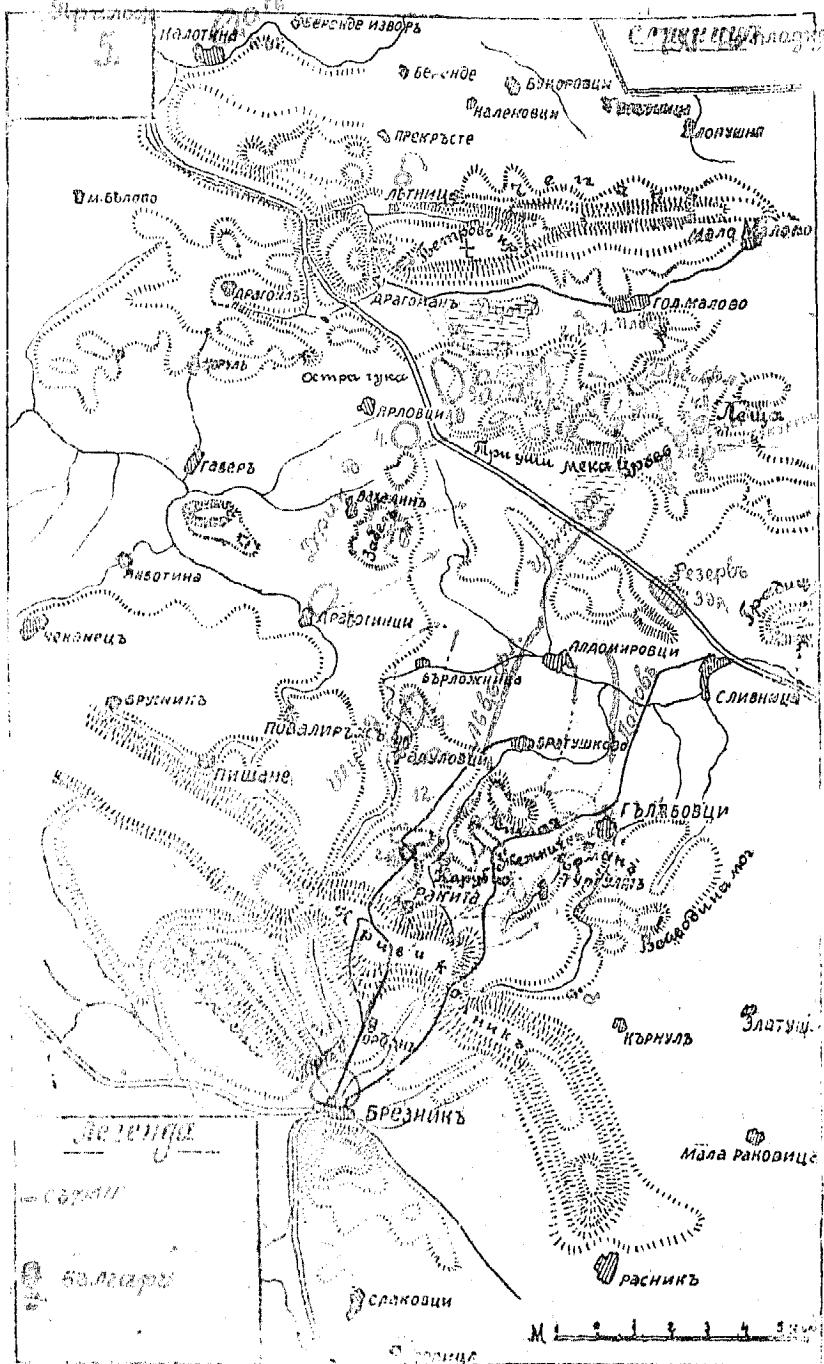
Легенда

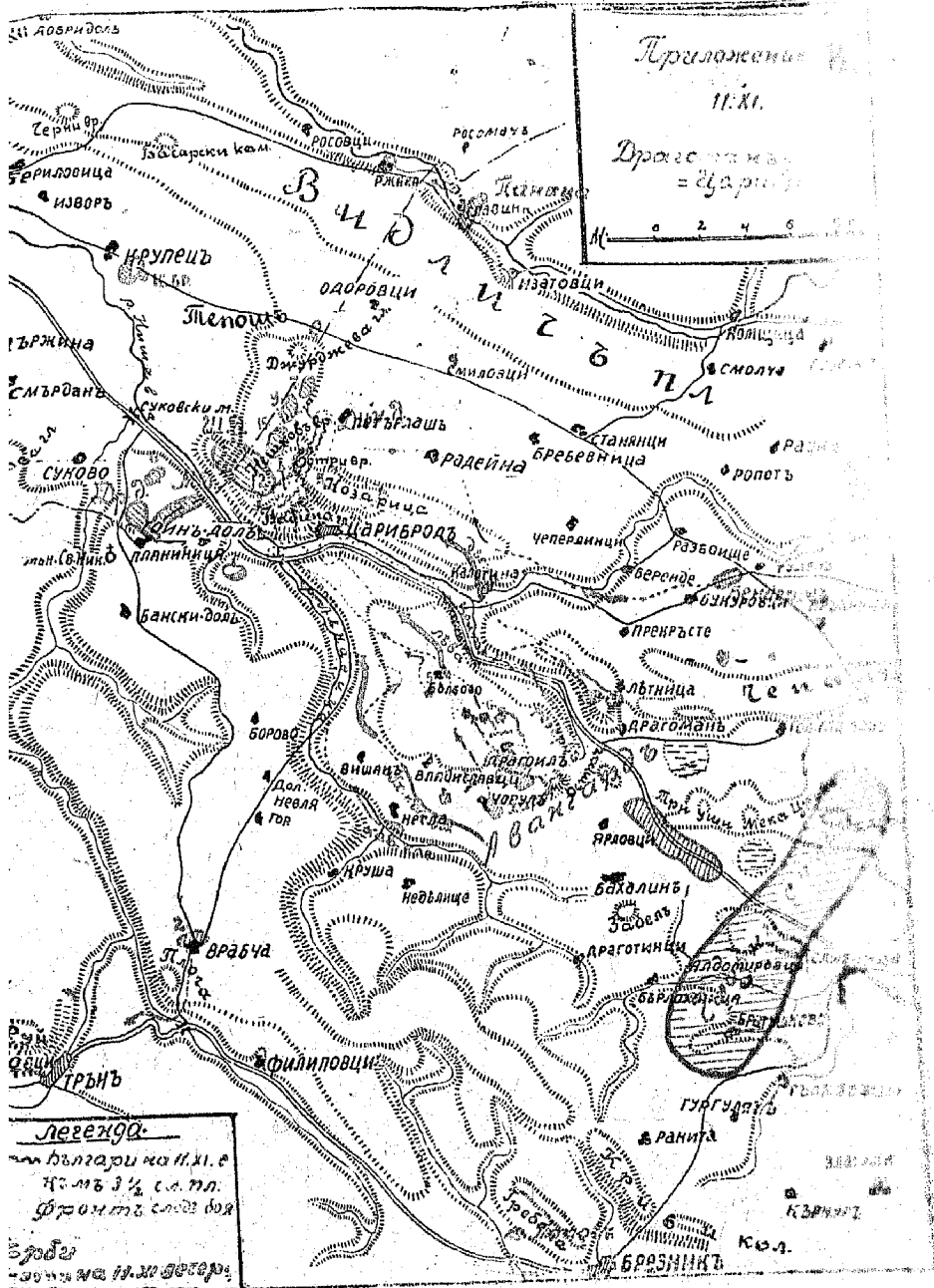
- О сьрби
- Български
- Фронтът сьтриниъ
- Дьржавна фр. сьрби

М 0 1 2 3 4 5

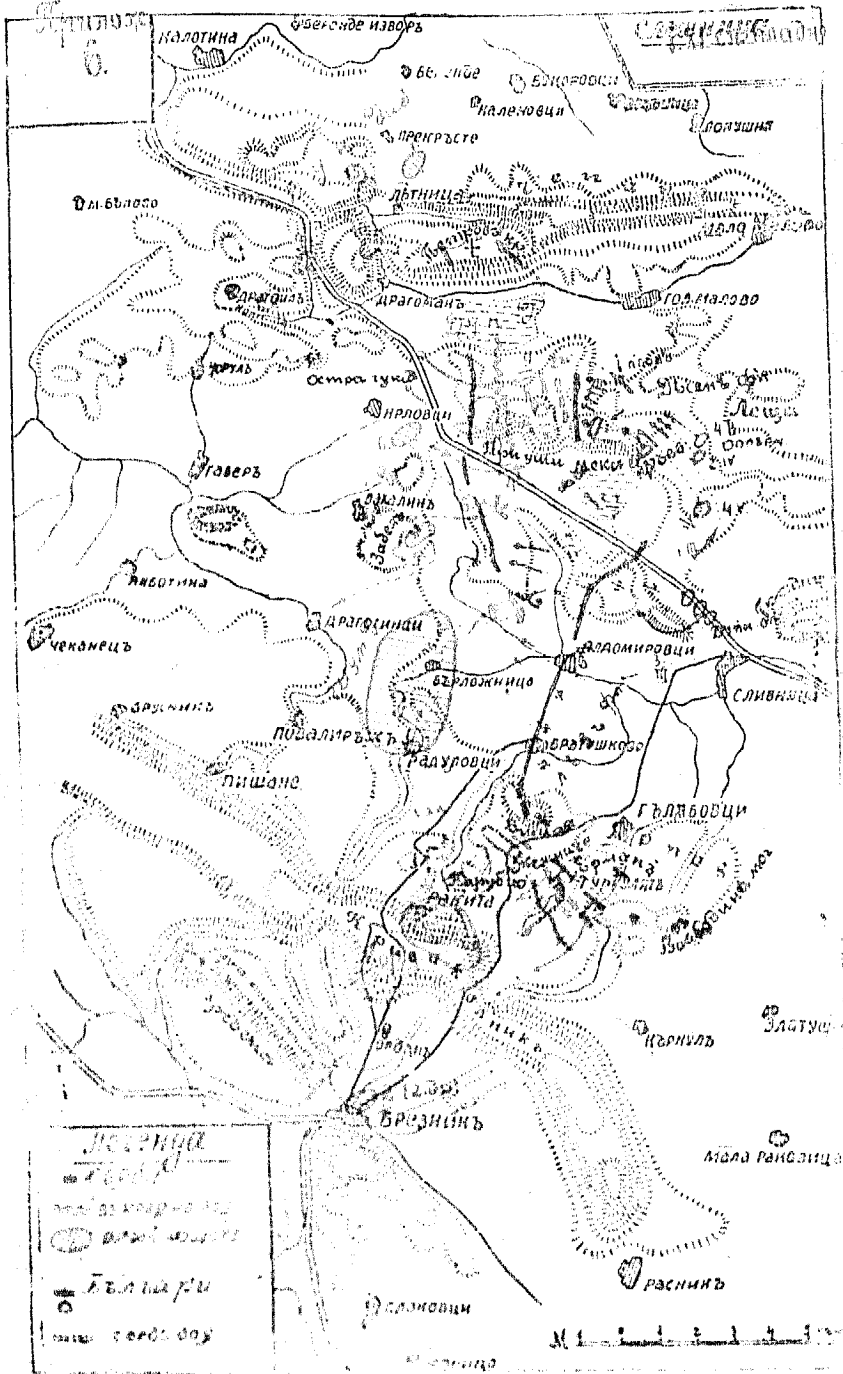

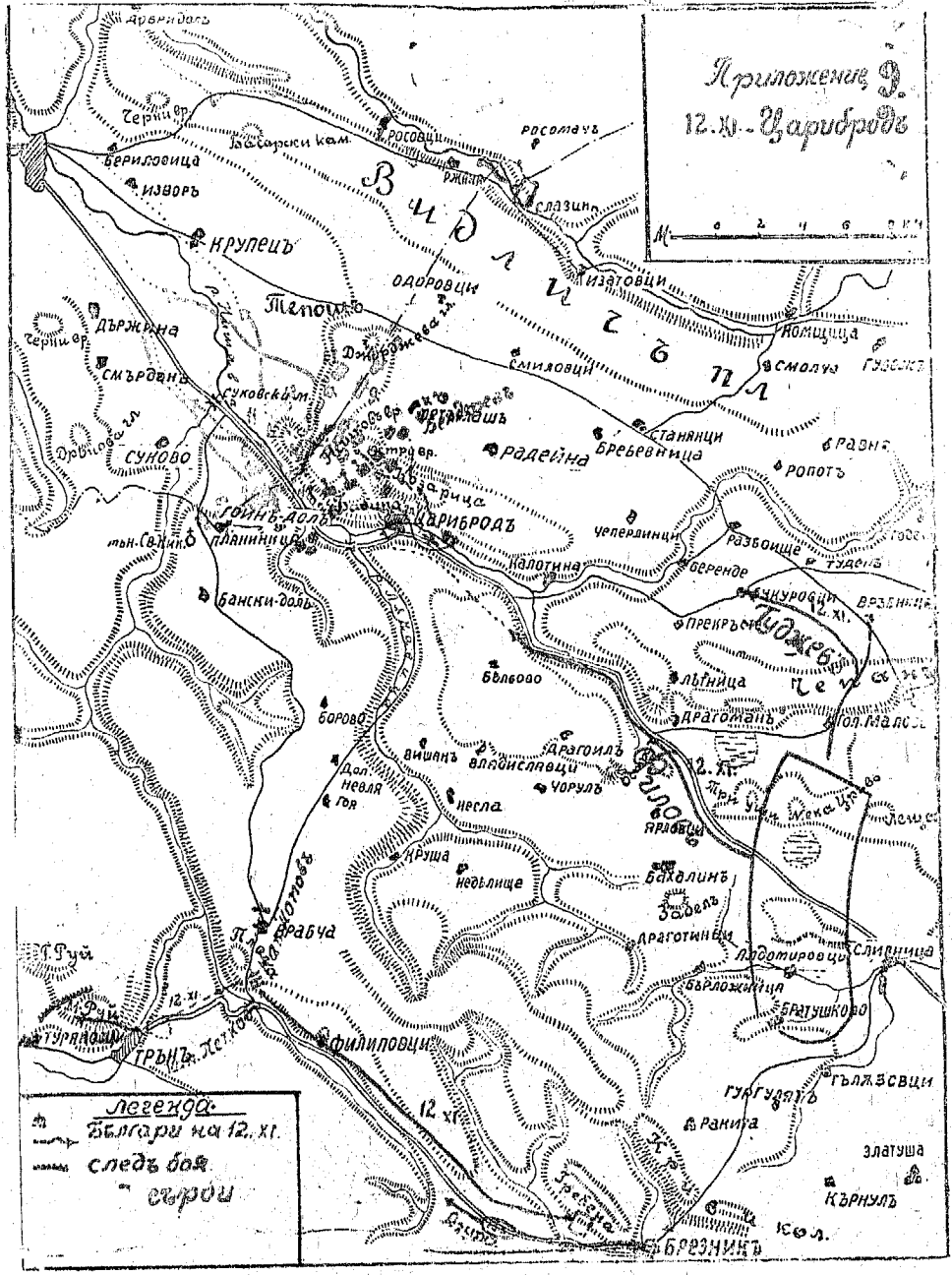

Приложение
 II. XI.
 Драгосама
 = Драгосама
 М 0 2 4 6 8 10

Легенда
 ● селения на н.м.с
 ■ с.м. 3 1/2 с.м.т.
 □ с.м.т.с. с.м.т.с. боя
 * с.м.т.с.
 ○ с.м.т.с. на н.м.с.с.т.с.

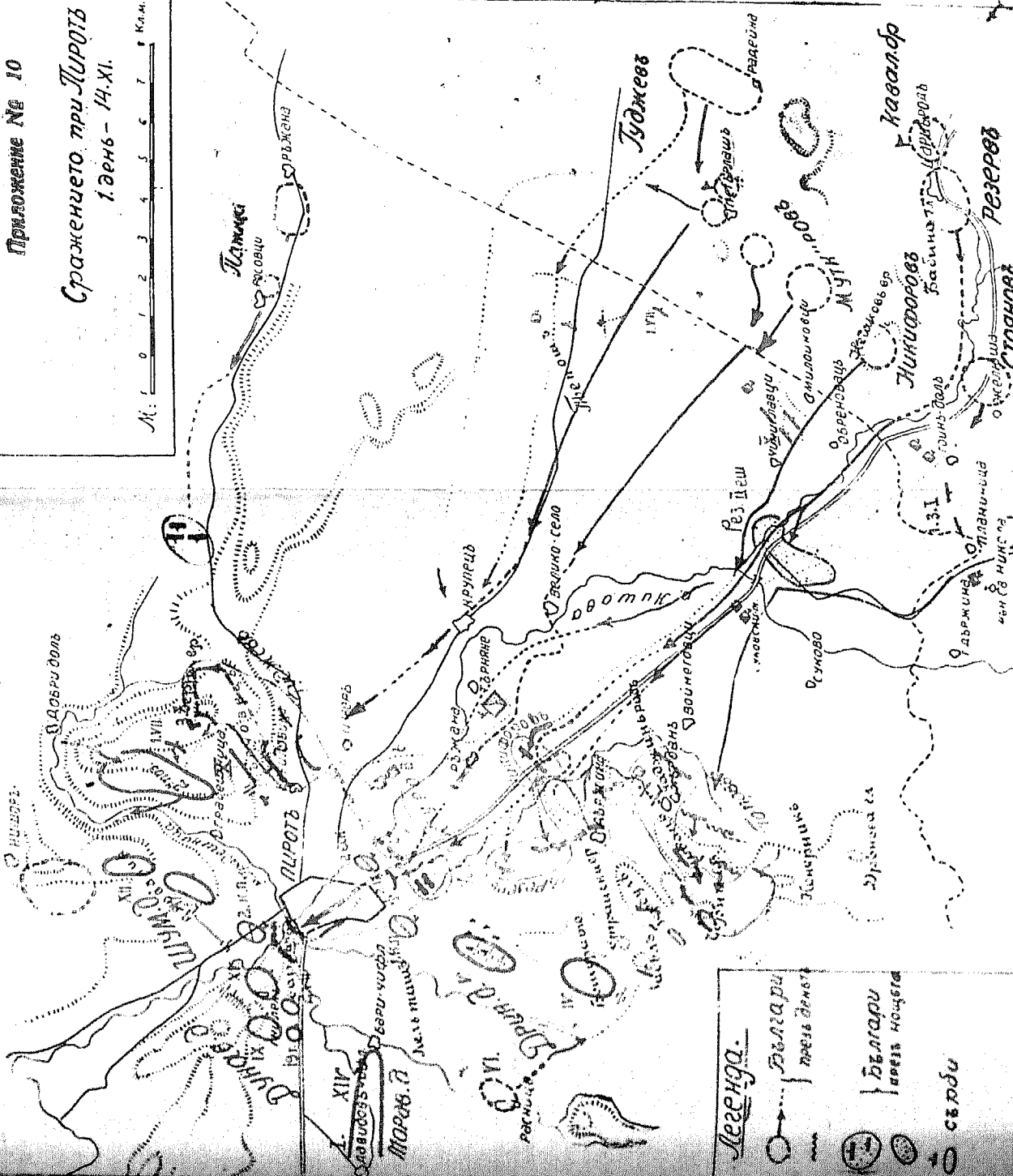

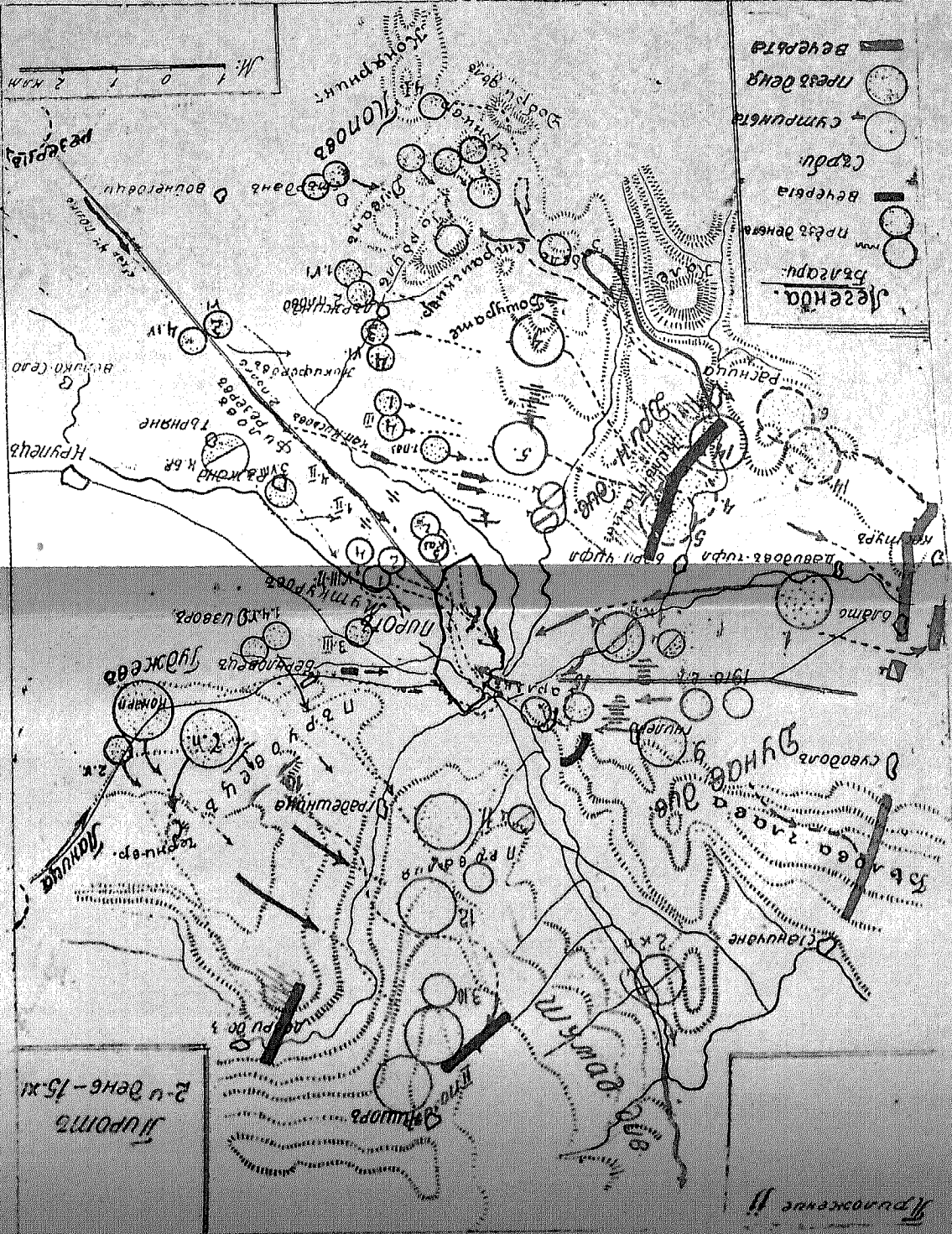

Сражение при Пиротъ
1. день - 14. XI.

М. 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 Км. ч.

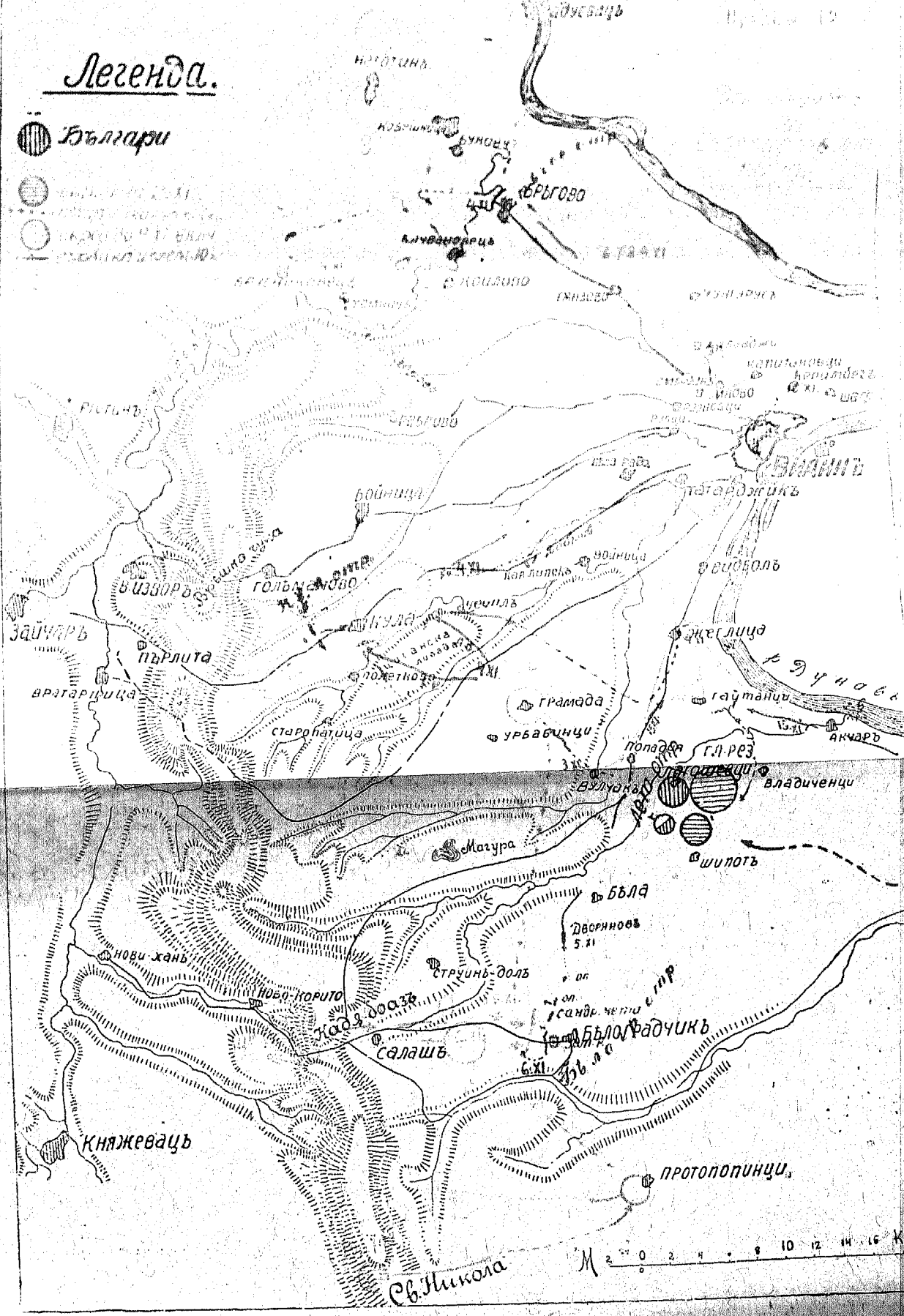
Львівська
2-у деня - 15-х

Львівська

Handwritten notes and markings at the bottom of the page, including the word "Львівська" and other illegible text.

Легенда.

- Българи
- ...
- ...

0244
1461111

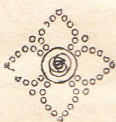
Военно на НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО училище.

Р. АТАНАСОВЪ —
— подполковникъ

Сръбско-Българската — война —

въ 1885 година

(Съ 7 схеми въ текста и 14 въ приложение).

Търново
Печатница Ст. Фъртуновъ & Синъ
1926

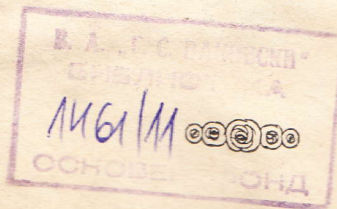
64244

* * *

Настоящата съкратена история на войната въ 1885 г. бѣ отпечатана още въ 1921 г. и предназначена за учебно помагало на юнкеритѣ отъ старшия класъ на Военното на НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО училище. Сега, следъ появяването на голѣмото съчинение на *Военно-Историческата Комисия*, въ нея се направиха необходимитѣ поправки и възможни подобрения, за да може тя и занапредъ да запази своето мѣсто на учебно помагало, а, сжщо така, да може да служи и за по-общо ползуване.

При първоначалното съставяне на тази книга сж използвани главно следнитѣ трудове:

1. Бендеревъ — Сербско-болгарская война 1885 год.
2. Венедиковъ — Сръбско-българската война.
3. Kunz — Taktische Beispiele aus den Kriegen der neuesten Zeit (1880—1890) I. Der Serbisch-Bulgarische Krieg 1885.
4. Соларовъ — Лекции върху Сръбско-българската война въ 1885 год.
5. Бленкнеръ — Военно историческото значение на Сръбско-българската война. (Преводъ на български).
6. Регенспурски — Сражението при Сливница. (Преводъ на български).
7. Тошевъ — Писма отъ войната.

У В О Д Ъ .

Санъ—Стефанскиятъ договоръ въ 1878 г., резултатъ отъ усилията на великия, братски, руски народъ, туряше край на петвѣковното робство на българския народъ. Отъ по-големата частъ на българскитѣ земи се създаваше едно обширно българско княжество — васално на Турция.

Преди обаче да почувствува свободата, още въ първитѣ дни на своя самостоятеленъ животъ, българскиятъ народъ трѣбваше да изпита едно голѣмо разочарование. Той стана жертва на безсърдечната европейска дипломация: на Берлинския конгресъ новото българско княжество бѣ разпокъсано на петъ части, три отъ които, за срамъ на човѣшката култура и морала въ XIX вѣкъ, бѣха хвърлени подъ чуждо владичество. Голѣма частъ отъ българския народъ, мимо неговата воля, бѣ поставенъ подъ робството и потисничество на съседнитѣ държави. Така: македонскитѣ и тракийскитѣ българи бѣха оставени подъ стария турски яремъ, моравскитѣ се подаряваха на Сърбия, а съ добруджанскитѣ се компенсираше Румъния, която, както знаемъ, бѣ лишена отъ южна Бесарабия. *Между Дунава и Балкана бѣ образувано едно българско княжество, васално на Високата Порта, а отъ областта между Балкана и Родопитѣ бѣ изкована т. н. Източна Румелия.* Последната си оставаше Турска провинция съ генералъ-губернаторъ християнинъ.

Но, пробуденото национално чувство у българитѣ закипя по всички земи, гдето се чуваше българската речъ и особено силно отъ дветѣ страни на Балкана. Една центростремителна сила теглѣше къмъ обединение българскитѣ населения отъ всички краища на Балканския полуостровъ.

Вълната на народното чувство бѣше особено силна на югъ отъ Балкана. Патриотитѣ отъ източна Румелия отправяха своитѣ пълни съ надежда погледи на северъ — къмъ новото Българско княжество и къмъ неговия младъ князь Александъръ Батембергъ.

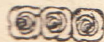

Най-после, на 6 (18) септември 1885 год., едва 7 години следъ Берлинския конгресъ, накупѣлото народно чувство, неочаквано за цѣла Европа, се изрази въ Пловдиския превратъ, съ който се прогласи Съединението на Източна Румелия съ Българското княжество, подъ скиптъра на князь Алаксандра. Тѣй се рушатъ неестественитѣ и несправедливитѣ договори.

Въ тия смутни времена, при една политическа и военна невъзможалостъ, съ една младенческа буйностъ и почти детска наивностъ, българския народъ се изправи предъ цѣла Европа, готовъ съ оржие да се противопостави на огромната сила на своята сюзеренка — Турция. Изпитанието обаче дойде отъ другаде — отъ Западъ, отъ Сърбия. Младата българска войска трѣбваше да премѣри силитѣ си съ сръбската армия. . . По бойнитѣ поля на Сливница, Драгоманъ, Царибродъ и Пиротъ, за общо очудване на свѣта, тази войска се покри съ слава и съ своята кръвъ закрепи дѣлото на Съединението.

Войната между Сърбия и България е малка по обемъ и много кратка — всичко 15 дена, но велика е тя за българското племе и за младата българска войска. Последнята прояви истинско чувство на самопожертвование и високи военни качества, а младото ѣ командуване — такова искусство и такава енергия, на които ние днесъ можемъ само да се поклонимъ.

Историята на тази първа наша война е пълна съ ценни поуки, които не сж изгубили своето значение и за днешното тежко време. Като я изучваме, ние ще видимъ, че съ своята бѣззаветна преданостъ къмъ Отечеството нашитѣ измиращи вече предшественици, преди 40 години, сж извършили едно велико народно дѣло: тѣ преодолѣха велики трудности и записаха свѣтли страници въ нашата военна история; тѣ създадоха България съ пламъка на своитѣ души и успѣха, защото преди всичко вѣрваха и предано работѣха. Тѣхната вѣра и преданностъ днесъ сж необходими намъ повече отъ всичко: унижената и озлочестена родина чака да бжде изправена на крака само отъ своитѣ синове!

1.

Какъ пламна войната.

(Политическата обстановка до обявяването на войната и причинитѣ за войната).

Отношенията между сърби и българи презъ многото вѣкове на тѣхния исторически животъ до заробването имъ отъ турцитѣ не сж се отличавали съ сърдечность. Тѣ сж водили кървави борби — постоянно сж враждували. Турското робство тури край на тѣзи отношения и полека-лека съ течение на времето, старото минало се бѣше забравило. Презъ първитѣ години на 19-ия вѣкъ Сърбия бѣ освободена отъ турското иго и сжществуваше като малка васална*) на Турция държавица. Въодушевена отъ идеята да обедини всички сърби и даже всички балкански славяни, малката Сърбия живѣеше въ постоянна борба съ своята сюзеренка, Турция, намирайки защита ту отъ Росия, ту отъ Австрия.

Следъ австро-пруската война въ 1866 г. Австрия бѣше отбита отъ да се мѣси въ германскитѣ работи. Нейната политика потърси простори за дѣйность въ Балканския полуостровъ. Тя започна по-живо да се интересува отъ балканскитѣ въпроси, прегръщайки една нова формула за своята политика — „Стремежъ къмъ Изтокъ“ (Drang nach Osten). Въ 1877 г. тя тури ржка на Босна и Херцеговина и съ особенъ интересъ следѣше всичко, което става на Балканитѣ. Въ освободеното отъ руситѣ българско княжество тя виждаше едно разширение на руското влияние въ Балканския полуостровъ и побърза да въдвори своето — въ Сърбия. Между Австрийската империя и Сръбското кралство се сключи тайна военна конвенция, съ която се гарантираше и цѣлостта на сръбскитѣ територии. Отъ Австрия сръбското кралство получаваше и материална подкрепа подъ видъ на заеми.

---

*) После Р. Турската война Сърбия стана независимо кралство.

Сърбия постепенно се оставяше на австрийското проникване. Тя черпеше вдъхновение от австрийската политика.

Пловдивският преврат на 6 (18) септ. 1885 г. бѣше голѣма изненада за европейскитѣ сили и за българскитѣ съседи. Той завари Европа неподготвена за посрещане подобна случайност, а съседитѣ не готови да взематъ едно бързо решение. Българското княжество, чрезъ солидаризирането си съ пловдивскитѣ революционери, се обрисова като нарушителъ на установеното съ Берлинския конгресъ положение и като смутителъ на мира. При това, общо предположение въ Европа бѣ, че задъ България стои руската дипломация и руската сила, а това твърде много затрудняваше положението на българскитѣ работи, Европейскитѣ сили се бояха отъ усложнения. Турция се опасяваше отъ една нова руска намѣса въ близкия изтокъ и отъ една обща акция на балканскитѣ държави. Тя се въздържа отъ вземане на бързо решение за подавяне на разбунената си провинция — Изт. Румелия, но тури на кракъ една 200,000 армия, за да може, на всѣки случай, да посрещне събитията.

За евентуални действия срещу България, Сърбия и Гърция огромната турска сила се концентрира както следва:

около Одринъ 60000 ч., около Скопие 40000 ч. и около Битоля 50000 ч., съ общъ резервъ около Солунъ 50000 ч.

Въ България и Изт. Румелия войната съ Турция се считаше неизбежна и за това, още съ прогласяване на съединението бѣ обявена мобилизация: на 6 (18) септ. на изт. румелийскитѣ и на 7 (19) септ. на княжескитѣ български сили. Войскитѣ на съединеното княжество подѣ върховната команда на българския князь Александъръ Батембергъ бѣха отправени къмъ турската граница и съсредоточени въ две голѣми групи (корпуси):

1. **Източенъ корпусъ** — въ долината на Марица, отъ Бургасъ до Т.-Пазарджикъ и главно околото Търново-Сейменъ.

2. **Западенъ корпусъ** — въ долината на Струма, южно отъ София, — отъ Кюстендилъ до Кочериново, съ резерви въ София и Радомиръ.

Война съ Сърбия не се очакваше и сръбската граница бѣ оставена безъ войски.

На 9 (21) септемврий бѣ обявена мобилизация въ Сърбия, но тя въ България съвсемъ не се тълкуваше като враждебенъ актъ.

* * *

Тягостното положение създадено отъ събитията на Балканитѣ не можеше да продължава. Отъ мъчителната неопределеностъ трѣбваше да се излѣзе. По инициативата на нѣкои велики държави, най-после, на 23 октомврий (4 ноемврий) въ Цариградъ се събра една конференция на Великитѣ Сили. Възникналия български въпросъ трѣбваше да се уреди по дипломатически пжтъ.

За голѣма изненада на Европа и на България, на тази конференция Русия решително се противопостави на съединението и настоя за възстановяване на старото положение на нѣщата даже съ сила. Къмъ руското становище, коя по вече коя по малко енергично, се присъединиха почти всички Велики Сили съ изключение на Англия.

Това поведение на Русия разведри атмосферата около България и отслаби общото настроение противъ нея, защото се видя, че Съединението е своеволенъ актъ на българскитѣ патриоти и че задъ тѣхъ не стои Русия. Англия, напротивъ,

взе едно благосклонно поведение спрямо насъ. Турция бѣ въздържана отъ военна акция.

Съдено е било, обаче, пожара да избухне отъ друго мѣсто. Много скоро следъ съединението и изникването на новия български въпросъ, още преди даже да се събере Цариградската конференция, Сърбия почна да взема едно враждебно поведение спрямо България.

Пловдивскиятъ превратъ действително създаваше значителна промѣна въ картата на Балканския полуостровъ въ полза на България: последната ставаше два пѣти по-голяма отъ Сръбското кралство. Естествено този фактъ най-болезнено засегна Сръбската амбиция и силно възбуди сръбската завистъ спрямо новозараждащата се сила.

Освенъ това, предъ сръбския кралъ и правителство се откриха добри изгледи за лека плячка отъ гърба на незакрепналото и току що стѣпило на краката си българско княжество.

Алчността на Сърбия пламна.

Бавния ходъ на преговоритѣ въ Цариградъ, руското държане въ конференция и благоразположението на Австрийската империя подхранваха сръбскитѣ надежди, засилваха сръбската амбиция и твърде много спомогнаха, щото сръбското правителство най-самодѣяно да вземе становище за запазване на старото положение на Балканския полуостровъ и да реши съ сила да се противопостави на съединението, щомъ Турция не стори това. Заедно съ протакането на разискванията въ Цариградъ нетърпението на сръбското правителство ежедневно се уголъмяваше. То всецѣло бѣ завладѣно отъ желанието да използва добрия моментъ, за да добие нѣкои български земи. Претенцитѣ му се простираха върху Трънския и Видинския окрѣзи, които, разбира се, никой въ България не мислѣше да раздава. Идеята за една война съ България бързо обхвана сръбскитѣ правителствующи сръбди, които и безъ това не питааха добри чувства спрямо Българското княжество, вседствие на нѣкои митнически и дребни гранични спорове и, най-главно, поради добрия приемъ, който бѣ указанъ въ България на сръбскитѣ емигранти отъ 1883 год.*) Сръбската болезнена амбиция и завистъ и

*) Сегашния сръбски Министъръ Председателъ Пашичъ.

сръбската алчност станаха причина за една братоубийствена война.

Най-после, безъ да дочака решението на Цариградската конференция и разчитайки на българската неготовност за война къмъ Западъ, на 2 (14) ноемврий 1885 год. Сърбия обяви война на България.

Въ самото надвечерие на войната Австрия склони Русия, Германия и Италия да направятъ общи постъпки предъ Турция за „локализирането“ на войната, като я възпратъ отъ възможното намерение да се яви въ защита на своя васалъ.

Румъния, увърена, че съединението не е руско дѣло и че нейната сигурност не е застрашена, застана въ положение на благосклоненъ неутралитетъ спрямо България. Турция се превърна на зритель на събитията.

И тъй, сърби и българи трѣбваше да изпитатъ силата на своитѣ оржия. Първитѣ почнаха войната при благоприятна за себе си политическа обстановка, — имаха задъ гърба си Австро-Унгарската империя, а и поведението имъ спрямо България съвпаднаше съ желанията на руската дипломация. Вторитѣ (българитѣ) бѣха уединени, а на южната си граница виждаха голѣмата турска сила, която всѣки моментъ можеше да нахлуе въ И. Румелия. Английската политика обаче схвана, че отъ станалото на Балканитѣ нищо не ще изгуби, и зае една позиция на благоразположение спрямо усилията на младото Българско княжество. Сърбитѣ започнаха войната съ голѣма самонадѣяност и даже съ пренебрежение къмъ своя противникъ; българитѣ погледнаха на положението съ всичката сериозност и заработиха съ изумителна енергия.

2.

Къде се развиха военнитѣ събития.

(Общъ прегледъ върху театъра на военнитѣ действия).

Областѣта, въ която се разиграха военнитѣ действия между сръбската и българската армии, граничи: на Западъ съ р. Българска Морава и западната страна на Тимошката долина, на Изтокъ съ условната линия Ломъ — София — Кочариново, на Северъ съ Дунава и на Югъ съ Осоговската планина (турската граница). Западнитѣ Балкани — Берковски и Чипровски, и разклонението на последния къмъ Нишъ, въ Сърбия, раздѣлятъ споменатата област на два дѣла: северенъ и юженъ.

Северниятъ дѣлъ включва въ себе си тѣсната долина на р. Тимокъ цѣлия Зап. Балканъ и всичкото пространство до Дунава — отъ устието на р. Тимокъ до гр. Ломъ.

Съобщенията отъ долината на р. Тимокъ — отъ Неготинъ, Зайчаръ и Княжевецъ, за сев. западния жгълъ на България (Видинско, Бѣлоградчишко и Ломско) по онова време бѣха доста оскѣдни и изключително черни пѣтища и пѣтеки. Тѣзи пѣтища прехвърляха малопроходимия грѣбнакъ на Зап. Балканъ главно на три мѣста: презъ Връшкочукския проходъ (коларски пѣтъ), презъ Кадж-боазкия проходъ (лошъ клоарски пѣтъ и една пѣтека) и презъ Св. Николския проходъ (добъръ коларски пѣтъ). Освенъ това презъ планината минаваха още две лоши пѣтеки. Всички тия пѣтища се събиратъ къмъ гр. Видинъ и гр. Бѣлоградчикъ. Пѣтната мрежа въ българска територия бѣ доста добре развита. Тукъ имаше доста пѣтища и нѣкои шосета, които радиално излизаха отъ гр. Видинъ и гр. Ломъ. Най-открита зона за нахлуване въ България се явяваше равнината по долината Тимокъ—отъ гр. Неготинъ, презъ Брѣгово къмъ Видинъ, обаче при подобно нахлуване предстоеше да се премине презъ р. Тимокъ, която представлява едно сериозно препятствие, толкова повече че постоянни мостове по нея липсваха. Гр. Видинъ—стара крепостъ, около която бѣха издигнати нѣ-

кои землени укрепления, бѣше най важния населенъ пунктъ въ северния дѣлъ.

Южниятъ дѣлъ представлява една съвсемъ планинска областъ. Планинитѣ, които го запълнятъ сж разбъркано разположени, преплитатъ се, иматъ стрѣмни склонове, силно сж разчленени, отчасти сж лесисти и скалисти, а билата имъ носятъ високо, ясно очертани гърбици. На много мѣста тия планини сж така сгъстени и че образуватъ цѣли планински лабиринти, които придаватъ нагънатъ и насеченъ планински характеръ голѣми пространства отъ мѣстността.

Между планинитѣ, въ стрѣмни и често пѣти скалисти долини протичатъ малки рѣки. Въ разширенията на долинитѣ се образуватъ нѣколко полета, по голѣми отъ които сж Нишкото (около Нишъ) и Пиротското. Посредствомъ долината на р. Нишава и притока ѝ Ежевица тия полета се свързватъ съ Сливнишкото и Софийското. Около Кюстендилъ, Дупница и Радомиръ сжщо има значителни полета.

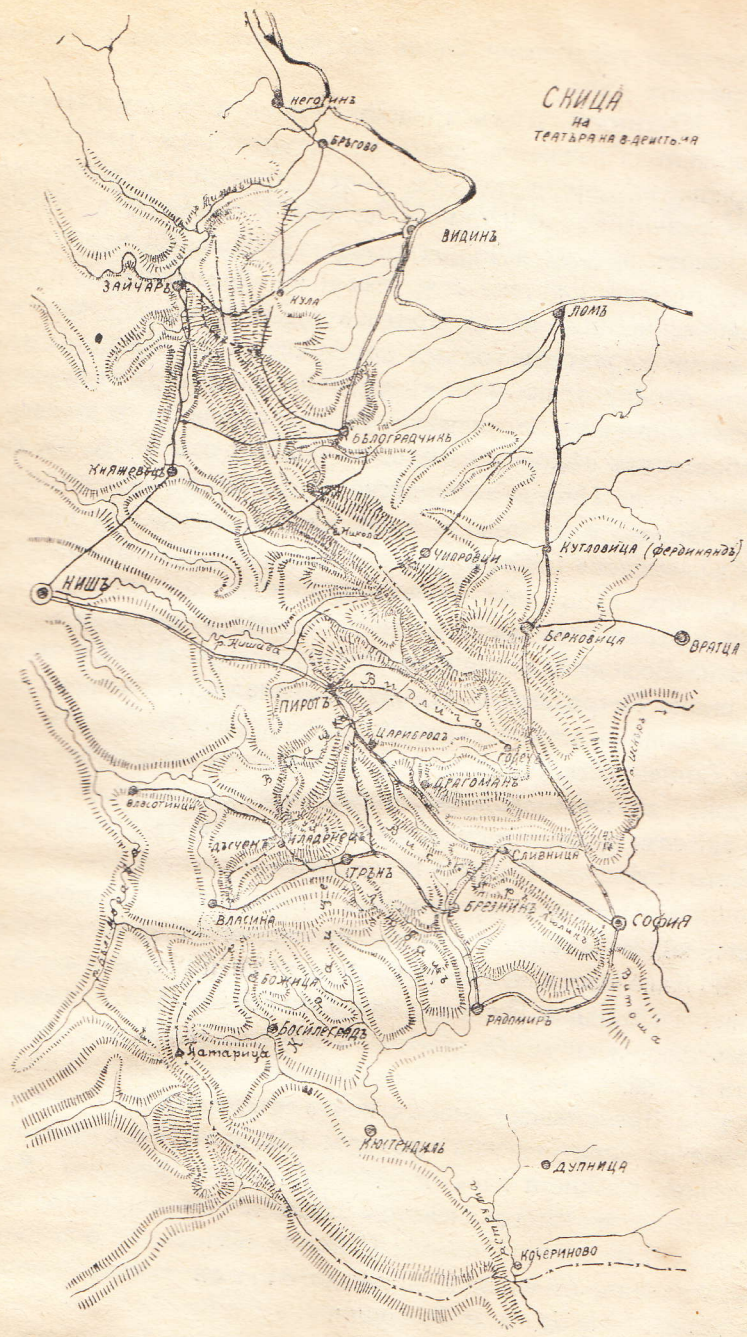
Въ най-северната частъ на южниятъ дѣлъ отъ театра на Военнитѣ дествия се намира планината Видличъ, която около Петроханъ се отдѣля отъ Западнитѣ Балкани, отива въ западна посока и свършва с.-зап. отъ гр. Пиротъ. Мѣжду Видличъ пл. и Западнитѣ Балкани се образува доста широка стрѣмна долина, презъ която протича р. Височка. По тази долина минава пѣттътъ Пиротъ — Комщица за шосето София — Петроханъ — Ломъ.

На югъ отъ пл. Видличъ се простира карстова областъ, която запълня всичкото пространство до р. р. Нишава и Калотинска. Южно отъ тѣзи рѣки пѣкъ, отъ около с. Гинци въ западна посока, отива скалистъ и почти непроходимъ планински грѣбъ, нареченъ Голѣмъ Чепанъ. Въ западната си частъ това планинско било се разширява и образува т. н. Драгомански висоти, които съставляватъ северната страна на Драгоманския проходъ. Южно отъ Гол. Чепанъ се простира хълмиста карстова областъ, която включва Алдомировското и Драгоманското блата и Сливнишкото поле. Между Сливнишкото поле и Голѣмия Чепанъ, сѣ отъ изтокъ къмъ западъ, отива едно по низко било съ нѣколко гърбици — Леща, Мека Црѣвь и Три уши.

Южно отъ Пиротското поле, чакъ до Трънъ, се простира планински лабиринтъ, образуванъ отъ разклоненията

СКИЦА
НА
ТЕАТРАНА В ДРЕВНОСТЯ

главно на планинитѣ Влашка и Руй. Този лабиринтъ е прорѣзанъ отъ дълбоки долини, които слизатъ къмъ скалиститѣ долини на р. Суковска и притока ѝ Секирица. На югъ отъ пл. Руй отива пл. Стрешеръ. Долината на р. Ерма като образува Трънското поле, отдѣля Трънския лабиринтъ отъ обширната планинска областъ Краище.

На юго-изтокъ отъ Трънския лабиринтъ се отчъртаватъ две дълги паралелни планински била: Предѣлъ — Вискяръ*) и Любашъ.

Презъ коридора между Любашъ и Вискяръ, или по право Гребенъ пл., минава шосето Трънъ — Брезникъ. На северъ Вискяръ пл. се разчленява и разпространява подъ видъ на хълмиста мѣстность, която загражда отъ югъ Сливнишкото поле. На югъ отъ Любашъ почва силно пресечена планинска мѣстность, която заема цѣлото пространство до р. Струма.

Изобщо казано, южния дѣлъ отъ военния театъръ е планински и трудно проходимъ. Тази областъ е бедна отъ добри съобщения; отъ части тя е залесена. Освенъ това, тя е слабо производителна страна, съ малки и неудобни за разквартироване на войски села — най-често прѣснати на отдѣлни колиби.

Важно военно значение иматъ висотитѣ около с. Годечъ, с. Комщица, с. Гинци, около Трънъ, около Власина и около Брезникъ и Сливница.

Висотитѣ около Сливница, като преграждатъ пжтищата отъ Пиротъ и отъ долината на Морава къмъ София и Софийското поле, иматъ първостепенно значение за отбраната на София, което обстоятелство българското командване надлежно и своевременно оцени презъ 1885 г.

Главни вжзли на съобщение въ описвания дѣлъ сж: Нишъ, Пиротъ, Трънъ, Сливница, Годечъ, Петроханъ, София и Радомиръ.

Пжтищата за настѣпление отъ Пиротското поле и отъ долината на Българска Морава презъ границата за Бълга-

*) Непосредствено южно и близко до това било отива и едно трето остро скалисто било — Гребенъ планина, което достига до Брезникъ.

рия сж почвени коларски (черни пжтища) и пжтеки и само едно шосе по долината на р. Нишава.

По важни отъ тия немногобройни пжтища сж:

1. Шосе Пиротъ — Царибродъ — Драгоманския проходъ — Сливница — София.

Това шосе отива по долината на р. Нишава и притока и Ежевица. То е най-добрия пжть между Пиротското, Сливнишкото и Софийското полета.

2. Коларски пжть Царибродъ — по р. Лжкавица за с. Врбча и за с. Сливница.

3. Коларски пжть Суковски мостъ — Бански долъ — Врбча — Секиричкия мостъ и отъ тамъ за Трънъ или по шосето Трънъ — Брезникъ за Радомиръ или за София.

4. Коларски пжть Лъсковацъ — Власотинци — Дъсченъ Кладенецъ — Зелени Градъ — Трънъ.

5. Колар. пжть Враня — Власина — Трънъ.

6. " Пиротъ — Комщица — Гинци.

7. " Пиротъ — Смиловци — Комщица и

и направо за Гинци.

Напречнитѣ пжтища сж още по малко. Най-голѣмо значение отъ тѣхъ имаха:

1. Шосето Дупница — Радомиръ — София — Петроханъ — Ломъ.

2. Пжтя Брезникъ — Сливница — Голѣмо и Мало Малово — Гинци.

3.

Военната подготовка на противниците.

А. СРЪБСКИТЕ СИЛИ.

Организация. Споредъ закона за устройството на въоръженитѣ сили отъ 1883 год. Сръбската войска имаше следната организация въ мирно време:

Пехотата се състоеше отъ 5 пех. полка по 3 др., 5 арт. полка по 4 б-реи, 1 коненъ полкъ отъ 5 ескадрона и 1 лейб. гвард. ескадронъ, 1 гвард. пехотенъ полкъ отъ 5 др. (до войната въ 1885 г. бѣха формирани само 2 дружини — 18-а и 19-а), 1 план. арт. полкъ отъ 3 б-реи, 1 пион. друж. отъ 5 роти, 1 полубатальонъ обсадна артилерия, 1 понто-ненъ полубатальонъ.

Мирновременната численостъ на тази войска достигаше лѣте до 20 х. ч., а зиме — до 12 х. ч.

Цѣлата територия на кралството бѣ раздѣлена на петъ дивизионни области, съ отдѣлни щабове. Въ всѣка дивизионна областъ влизаха по 1 пех. полкъ, по 1 арт. полкъ, 1 санитарна рота, 1 обозенъ ескадронъ. Всички останали части не влизаха въ подчинението на дивизионнитѣ щабове.

Общата трайностъ на военната служба бѣ установена на 30 г. и се раздѣляше на: служба въ I-ия позивъ на народната войска (10 години, отъ които 2 подъ знамената и 8 въ резервъ на I позивъ — активната войска), служба въ II-ия позивъ (7 години) и служба въ III-я позивъ на народната войска (13 години).

Първиятъ позивъ съответствуваше на действующа армия, II-ия — на резервна и III-ия — на народно опълчение.

При мобилизация мирновременитѣ сили въ всѣка дивизионна областъ трѣбваше да се развърнатъ и образуватъ една дивизия отъ I-ия позивъ (активна дивизия) съ следния съставъ:

- 1) 3 пех. полка по 4 др. и по 1 допълняюща дружина.
- 2) 1 полкъ конница отъ 4 ескадрона и 1 допълняющъ ескадронъ.
- 3) 1 арт. полкъ отъ 8 батареи и 1 доп. б-рея.
- 4) 1 пионерна рота съ 1 инженерно депо.
- 5) 1 санитарна рота съ 4 полски болници и
- 6) 1 обозенъ полкъ.

Планинския артил. полкъ трѣбваше да увеличи батареитѣ си отъ 3 на 6.

Всичко въ действующата армия трѣбва да има петъ пехотни дивизии въ горниятъ съставъ.

Въ всѣка дивизионна областъ, освенъ това, трѣбваше да се формира и по 1 дивизия II позивъ отъ 3 пех. полка по 4 др., 2 ескадрона и 4 б-реи.

Всичко това (I и II позивъ) безъ допълняющитѣ части трѣбваше да даде една бойна численостъ отъ 103,700 ч. пехота и 5,700 ч. конница съ 344 орджия.

Предвиждаше се още отъ III-ия позивъ да се формиратъ 60 др. — съ една численостъ отъ около 50,000 ч. Така че общата бойна численостъ на сръбската войска би трѣбвало да надмине 160,000 строеви или на храна около 210,000 чловѣка.

Вѣоржжение. Вѣоржжението на сръбската пехота бѣше превъзходно, обаче недостатъчно. Първия позивъ бѣ снабденъ съ пушка Маузеръ-Кока Миловановичъ съ дълъгъ ножъ и притежаваща почти най-отличнитѣ за времето си балистически качества. Но такива пушки не достигаха 25,000 и това бѣ една отъ причинитѣ първия позивъ да не мобилизира оная численостъ, която се предвиждаше. II-ия позивъ бѣ вѣоржженъ съ пушката „Либоди“.

Всѣки войникъ носѣше 100 патрона, 40 патрона се носѣха въ дружиннитѣ товари и 80 въ огнестрелнитѣ отдѣления — всичко 220 патрона следваха всѣка пушка.

Артилерията имаше стари отпредпълняющи се орджия — французска система Ла-Хитъ. Орджията бѣха износени, а снарядитѣ имъ стари и не въ добро състояние. Имаше сжщо 4 круповски батареи но и тѣхната материална часть не бѣ добре запазена. Обозитѣ за бойнитѣ припаси сравнително бѣха доста добре уредени.

Подготовка. Сръбската армия имаше боенъ опитъ

отъ войнитѣ въ 1876 и 1877/78 год. Командуванетоъ ѝ бѣ въ ржцетѣ на офицери съ дълга служба, съ опитностъ и бойна практика. Генералния щабъ и разнитѣ служби сжществуваха отдавна.

Съ една речъ, сръбската армия имаше една установена организация, постоянни щабове и служебно-опитенъ офицерски корпусъ.

Тактическата подготовка на пехотата се водѣше планомѣрно, обаче стоеше на фалшива основа и това бѣ нейния най-голѣмъ недостатъкъ. Кривото разбиране на уроцитѣ отъ Плѣвенъ бѣ създадо въ Сърбия едно поклонничество на пехотния огънъ и бѣ довело до едно опасно увлечение въ неговото използване на далечнитѣ разстояния. Отличната, собствена, далекобойна пушка бѣ много надценена. Сърбитѣ въ боя очакваха решителни резултати отъ далечния огънъ на своята пушка, а това незабелязано бѣ довело до едно подценяване на движението напредъ и на удара съ ножъ. Тѣ бѣха оставени на втори планъ.

Подготовката на артилерията, конницата и инженернитѣ войски бѣ сравнително по добра.

Мобилизация. Мобилизацията на I-ия позивъ отъ сръбската армия бѣ обявена на 9 септемврий 1885 г., т. е. два дена следъ тая на българската войска. Сръбската мобилизация се извърши твърде бързо — за 5 дни, обаче не даде очакванитѣ резултати. Отскорошното действие на закона отъ 1883 г., недостигътъ отъ въоръжение и пр. не позволиха да се мобилизира и формира всичко онова, което се предвиждаше.

Пехотнитѣ полкове въ дивизиитѣ вмѣсто по 4 дружини се формираха съ по 3 дружини. Артилерийскитѣ полкове останаха въ четиребатареенъ съставъ, гвардейскитѣ (XVIII и XIX) дружини не се развърнаха въ полкове и пр., защото не достигаха обучени хора и оръжие, а за коннитѣ родове войски и за обозитѣ — коне.

По този начинъ всѣка отъ петѣтѣ дивизии I позивъ се мобилизира въ следния съставъ:

3 пех. полка по 3 др. всичко 15 полка (49* др.).
1 арт. полкъ отъ 4 б-реи „ 5 „ (20 батареи).

*) Две гвардейски. Освенъ това два полка се развърнаха въ четиредружиненъ съставъ.

ли 61/11

1 ескадронъ див. к-ца „ 5 ескадрона.
 1 пион. рота съ инж. депо 5 пионер. роти.
 1 санитар. рота съ полски болници. 5 sanit. роти.
 Планинския арт. полк. си остана въ три батареенъ
 съставъ и б-реитѣ отъ по 4 орждия.

Формира се една конна бригада отъ 2 полка по 4 ескадрона.

Самата мобилизация срещна голѣми затруднения при снабдяването на частитѣ съ коне и кола. Такива не достигаха за обозитѣ и последнитѣ трѣбваше да се скърпватъ съ волски кола. Начина на разврѣщането на частитѣ тоже създаде нѣкои пречки: щабове трѣбваше на ново да се формиратъ, нови части да се създаватъ и пр.

На 16 септемврий бѣ обявена мобилизация на 4 пех. полка отъ II позивъ, а по сетне — на още два. Полковетѣ отъ II-ия позивъ се формираха въ 3 и 4 дружиненъ съставъ.

Изобщо сръбската мобилизация даде следнитѣ резултати:

I ПОЗИВЪ.

Пехота: 15 п. полка по 3 др.*) (вмѣсто по 4) и още 2 гвардейски дружини. Всичко 49 др. (вмѣсто 62).

Конница: 2 конни полка по 4 ескадр., 1 лейбгвард. ескадронъ и 5 ескадрона дивизионна к-ца—всичко 14 ескадрона (вмѣсто 21).

Артилерия: 5 арт. полка по 4 б-реи и 1 план. арт. полкъ отъ 3 б-реи, или всичко 20 полски и 3 план. б-реи (вмѣсто 40 полски и 6 пл. б-реи). Освѣнъ това — още 3 креп. артилер. роти вмѣсто 4.

Инженерни войски: 5 пион. роти, понтоненъ екипажъ и 2 телеграфни отдѣления.

Санитарни войски: 5 санитарни роти съ по 2 болници.

Обозни части: 5 обозни полка.

II ПОЗИВЪ.

Пехота: 6 полка отъ по 3 и 4 др. всичко 22 др. (вмѣсто 15 п. полка или 60 дружини).

*) 4-ия и 10-ия полкъ имаха по 4 дружини.

Конница: 2 ескадрона — вмѣсто 10 ескадрона. Никаква артилерия и други войски.

Или всичко: Мобилизирани бѣха:

Пехотни дружини 71 (I и II позивъ).

Ескадрони . . . 16 (2 отъ II позивъ и 1 гвардейски).

Пол. батареи . . . 20

План. батареи . . . 3

Креп. роти . . . 3

Пион. роти . . . 5 (съ по 1 инжен. депо)

Телегр. отдѣления 2

Понтоненъ екипажъ 1

Санитарни роти 5 (съ по 2 б-ци).

Всичко това даваше боева сила отъ около 70,000 ч. вмѣсто предвижданитѣ за I и II позиви повече отъ 160,000 ч.

III-ия позивъ отъ народната войска не бѣ мобилизиранъ.

Заклучение: Сърбия не можа да мобилизира всичко, както се е предвиждало. Вмѣсто 122 др. отъ I-и и II позивъ бѣха поставени на военна нога само 71 др. и отъ тѣхъ 5 др. бѣха оставени въ Бѣлградъ и вътрешността на страната. Артилерията излѣзе съ половината отъ това, което се е предполагало. Къмъ мобилизирането на III-ия позивъ, както и къмъ формирането на доброволчески части не се прибѣгна, макаръ че въ страната да е имало годни за военна служба (отъ 20 до 50 г.) 326000 ч.

Изобщо Сърбия трѣбваше да почне войната съ недостатъчни сили за една настѣпателна война; числено надмощие надъ противника си тя нѣмаше. Това показва, че сръбското командуване е подценявало своя противникъ.

Липсата на оржие, облѣкло и други материални средства за армията показва, че въ Сърбия не е имало една сериозна работа по подготовката на мобилизацията. Самата мобилизация бѣше твърде затруднена; мирновременнитѣ кадри бѣха малки, а разврѣщането имъ голѣмо.

Б. БЪЛГАРСКИТЪ СИЛИ.

Организация. Българскитѣ въоръжени сили се състояха отъ войски на Княжеството и отъ войски на Изт. Румелия. Младата българска войска съществуваше едва отъ 7 години и не притежаваше голѣмъ запасъ отъ обучени хора,

Липсата отъ офицери бѣ извънредно голѣма, безъ при това да се имаше каква годе възможностъ да бжде тя покрита въ едно скоро време.

Голѣма частъ отъ офицеритѣ бѣха руси. Българи съ по-голѣмъ чинъ отъ капитанъ имаше само трима или четирма.

Княжеската българска войска до 6 септемврий 1885 год. се състоеше отъ следующитѣ части:

1) 4 пех. бригади отъ по 2 полка по 3 друж.—всичко 24 др.

2) 1 конна бригада отъ 2 конни полка по 4 ескадр. и единъ Лейбъ-гвард. ескадронъ—всичко 9 ескадрона.

3) 2 арт. полка по 6 б-реи отъ по 8 орждия (отъ които само 4 запрегнати) или всичко 12 б-реи (48 орждия).

4) 1 пион. дружина отъ 4 пион. и 1 телегрф. роти.

Общата трайностъ на военната служба бѣ установена на 20 год. — 10 год. въ действ. армия и нейния запасъ и 10 години въ народното опълчение. Службата подъ знамената бѣ за пехотата 2 години, а за другитѣ родове войски 3 г.

Численостъта на тази войска въ мирно време достигаше около 15000 ч., обученъ запасъ имаше около 35000 ч.

При мобилизация организацията на сев.-българската войска не търпѣше значителни промѣни. Действующитѣ 8 полка трѣбваше да формиратъ по една 4-а др. и да се опълнятъ съ запасни. Независимо отъ това, трѣбвало е да се формиратъ и 4 резервни пех. полка отъ по 4 др. Предвиждало се е формирането и на опълченски части. Артилерията щеше да излезе само съ осеморждейни батареи.

Войскитѣ на Изт. Румелия се състояха отъ следнитѣ части:

1. 12 пех. дружини съ по 1—2 роти всичко 18 роти.

2. 1 учебенъ батальонъ отъ 2 пех. роти, 1 ескадронъ, $\frac{1}{2}$ батарея и 1 пионер. рота.

Общата продължителностъ на службата бѣ 12 години — по 4 години въ I, II и III класъ на милицията (опълчението). Службата подъ знамената бѣ определена на 2 години, но фактически се прилагаше само едно двумѣсечно обучение.

При мобилизация Изт. Румелийската милиция трѣбваше да даде 20 дружини (ротитѣ се разврѣщаха въ дружини).

Мирновременната численост на тази милиция достигаше около 3700 ч. Обучени запасни имаше около 12,500 ч.

И така, общата численост на всички обучени хора въ княжеството и въ Изт. Румелия заедно съ тия подъ знамената достигаше едва 66,000 ч., отъ които около 16,000 ч. само съ едно двумесечно обучение (И. Румелийци).

Въоръжение. Действащите пехотни полкове отъ сев. българската войска бѣха въоръжени съ пушката Бердана № 2 съ щикъ, а опълчението, доброволците и източно-румелийските части — съ Кринки. Берданата, ако и да отстъпваше по качества си на сръбската пушка, все таки бѣше едно добро пехотно оръжие, обаче Кринката бѣ вече много остарѣла за времето.

Въ действащите части войниците носеха по 120 патрона; освенъ това въ всѣка дружина имаше по 15 товара съ патрони. Артилерията взеше бронзови руски оръдия но имаше и круповски стоманени оръдия. По качеството си българската материална часть превъзхождаше сръбската, но снаряди имаше въ недостатъчно количество.

Подготовка. Следъ изтеглянето на руските офицери, българската армия остана съ млади началници — едва съ 7 — 8 годишна служба, следов. безъ дълга практика и безъ боенъ опитъ.

Подготовката на българската пехота бѣ водена точно по руски образецъ. Нейното обучение ставаше съ стегнатостъ и строева мущровка. Българската войска бѣ пропита съ истински настѣпателенъ духъ и въ това отношение имаше голѣми преимущества надъ сръбската. Тя буйно отиваше за ударъ на ножъ, но крайно упорито водѣше и отбраната. Издържливостта на войника и офицера надминаваше всѣка граница.

Източно-румелийската милиция бѣ слабо обучена. По подготовката си тя стоеше много задъ княжеската северно-българската войска.

Мобилизация. Мобилизацията въ Изт. Румелия бѣ обявена още въ деня на съединението — 6 септемврий. На 8 септемврий всѣка рота, развърната вече въ дружина, бѣ попълнена съ запасни и частитѣ бѣха готови за тръгване.

Мобилизацията въ Сев. България бѣ обявена на 7 септемврий и на 13 с. м. полковитѣ, мобилизирани и развър-

Липсата отъ офицери бѣ извънредно голѣма, безъ при това да се имаше каква годѣ възможностъ да бжде тя покрита въ едно скоро време.

Голѣма частъ отъ офицеритѣ бѣха руси. Българи съ по-голѣмъ чинъ отъ капитанъ имаше само трима или четирма.

Княжеската българска войска до 6 септемврий 1885 год. се състоеше отъ следующитѣ части:

1) 4 пех. бригади отъ по 2 полка по 3 друж.—всичко 24 др.

2) 1 конна бригада отъ 2 конни полка по 4 ескадр. и единъ Лейбъ-гвард. ескадронъ—всичко 9 ескадрона.

3) 2 арт. полка по 6 б-реи отъ по 8 орждия (отъ които само 4 запрегнати) или всичко 12 б-реи (48 орждия).

4) 1 пион. дружина отъ 4 пион. и 1 телегрф. роти.

Общата трайностъ на военната служба бѣ установена на 20 год. — 10 год. въ действ. армия и нейния запасъ и 10 години въ народното опълчение. Службата подъ знамената бѣ за пехотата 2 години, а за другитѣ родове войски 3 г.

Числеността на тази войска въ мирно време достигаше около 15000 ч., обученъ запасъ имаше около 35000 ч.

При мобилизация организацията на сев.-българската войска не търпѣше значителни промѣни. Действующитѣ 8 полка трѣбваше да формиратъ по една 4-а др. и да се попълнятъ съ запасни. Независимо отъ това, трѣбвало е да се формиратъ и 4 резервни пех. полка отъ по 4 др. Предвиждало се е формирането и на опълченски части. Артилерията щеше да излезе само съ осеморждейни батареи.

Войскитѣ на Изт. Румелия се състояха отъ следнитѣ части:

1. 12 пех. дружини съ по 1—2 роти всичко 18 роти.

2. 1 учебенъ батальонъ отъ 2 пех. роти, 1 ескадронъ, $\frac{1}{2}$ батарея и 1 пионер. рота.

Общата продължителностъ на службата бѣ 12 години — по 4 години въ I, II и III класъ на милицията (опълчението). Службата подъ знамената бѣ определена на 2 години, но фактически се прилагаше само едно двумѣсечно обучение.

При мобилизация Изт. Румелийската милиция трѣбваше да даде 20 дружини (ротитѣ се разврѣщаха въ дружини).

Мирновременната численост на тази милиция достигаше около 3700 ч. Обучени запасни имаше около 12,500 ч.

И така, общата численост на всички обучени хора въ княжеството и въ Изт. Румелия заедно съ тия подъ знамената достигаше едва 66,000 ч., отъ които около 16,000 ч. само съ едно двумесечно обучение (И. Румелийци).

Въоръжение. Действующитѣ пехотни полкове отъ сев. българската войска бѣха въоръжени съ пушката Бердана № 2 съ щикъ, а опълчението, доброволцитѣ и източно-румелийскитѣ части — съ Кринки. Берданата, ако и да отстъпваше по качествата си на сръбската пушка, все таки бѣше едно добро пехотно оржие, обаче Кринката бѣ вече много остарѣла за времето.

Въ действующитѣ части войницитѣ носеха по 120 патрона; освенъ това въ всѣка дружина имаше по 15 товара съ патрони. Артилерията взеше бронзови руски орждия но имаше и круповски стоманени орждия. По качеството си българската материална часть превъзхождаше сръбската, но снаряди имаше въ недостатъчно количество.

Подготовка. Следъ изтеглянето на рускитѣ офицери, българската армия остана съ млади началници — едва съ 7—8 годишна служба, следов. безъ дълга практика и безъ боенъ опитъ.

Подготовката на българската пехота бѣ водена точно по руски образецъ. Нейното обучение ставаше съ стегнатостъ и строева муштровка. Българската войска бѣ пропита съ истински настѣпателенъ духъ и въ това отношение имаше голѣми преимущества надъ сръбската. Тя буйно отиваше за ударъ на ножъ, но крайно упорито водѣше и отбраната. Издръжливостта на войника и офицера надминаваше всѣка граница.

Източно-румелийската милиция бѣ слабо обучена. По подготовката си тя стоеше много задъ княжеската северно-българската войска.

Мобилизация. Мобилизацията въ Изт. Румелия бѣ обявена още въ деня на съединението — 6 септемврий. На 8 септемврий всѣка рота, развърната вече въ дружина, бѣ попълнена съ запасни и частитѣ бѣха готови за тръгване.

Мобилизацията въ Сев. България бѣ обявена на 7 септемврий и на 13 с. м. полковитѣ, мобилизирани и развър-

Липсата отъ офицери бѣ извънредно голѣма, безъ при това да се имаше каква годе възможность да бжде тя покрита въ едно скоро време.

Голѣма часть отъ офицеритѣ бѣха руси. Българи съ по-голѣмъ чинъ отъ капитанъ имаше само трима или четирма.

Княжеската българска войска до 6 септемврий 1885 год. се състоеше отъ следующитѣ части:

1) 4 пех. бригади отъ по 2 полка по 3 друж. — всичко 24 др.

2) 1 конна бригада отъ 2 конни полка по 4 ескадр. и единъ Лейбъ-гвард. ескадронъ — всичко 9 ескадрона.

3) 2 арт. полка по 6 б-реи отъ по 8 орждия (отъ които само 4 запрегнати) или всичко 12 б-реи (48 орждия).

4) 1 пион. дружина отъ 4 пион. и 1 телегрф. роти.

Общата трайность на военната служба бѣ установена на 20 год. — 10 год. въ действ. армия и нейния запасъ и 10 години въ народното опълчение. Службата подъ знамената бѣ за пехотата 2 години, а за другитѣ родове войски 3 г.

Числеността на тази войска въ мирно време достигаше около 15000 ч., обученъ запасъ имаше около 35000 ч.

При мобилизация организацията на сев.-българската войска не търпѣше значителни промѣни. Действующитѣ 8 полка трѣбваше да формиратъ по една 4-а др. и да се попълнятъ съ запасни. Независимо отъ това, трѣбвало е да се формиратъ и 4 резервни пех. полка отъ по 4 др. Предвиждало се е формирането и на опълченски части. Артилерията щеше да излезе само съ осеморждейни батареи.

Войскитѣ на Изт. Румелия се състояха отъ следнитѣ части:

1. 12 пех. дружини съ по 1—2 роти всичко 18 роти.

2. 1 учебенъ батальонъ отъ 2 пех. роти, 1 ескадронъ, $\frac{1}{2}$ батарея и 1 пионер. рота.

Общата продължителность на службата бѣ 12 години — по 4 години въ I, II и III класъ на милицията (опълчението). Службата подъ знамената бѣ определена на 2 години, но фактически се прилагаше само едно двумѣсечно обучение.

При мобилизация Изт. Румелийската милиция трѣбваше да даде 20 дружини (ротитѣ се развъръщаха въ дружини).

Мирновременната численост на тази милиция достигаше около 3700 ч. Обучени запасни имаше около 12,500 ч.

И така, общата численост на всички обучени хора въ княжеството и въ Изт. Румелия заедно съ тия подъ знамената достигаше едва 66,000 ч., отъ които около 16,000 ч. само съ едно двумесечно обучение (И. Румелийци).

Въоръжение. Действующитѣ пехотни полкове отъ сев. българската войска бѣха въоръжени съ пушката Бердана № 2 съ щикъ, а опълчението, доброволцитѣ и източно-румелийскитѣ части — съ Кринки. Берданата, ако и да отстъпваше по качества си на сръбската пушка, все таки бѣше едно добро пехотно оръжие, обаче Кринката бѣ вече много остарѣла за времето.

Въ действующитѣ части войницитѣ носеха по 120 патрона; освенъ това въ всѣка дружина имаше по 15 товара съ патрони. Артилерията взеше бронзови руски орджия но имаше и круповски стоманени орджия. По качеството си българската материална часть превъзхождаше сръбската, но снаряди имаше въ недостатъчно количество.

Подготовка. Следъ изтеглянето на рускитѣ офицери, българската армия остана съ млади началници — едва съ 7 — 8 годишна служба, следов. безъ дълга практика и безъ боенъ опитъ.

Подготовката на българската пехота бѣ водена точно по руски образецъ. Нейното обучение ставаше съ стегнатостъ и строева мушровка. Българската войска бѣ пропита съ истински настѣпателенъ духъ и въ това отношение имаше голѣми преимущества надъ сръбската. Тя буйно отиваше за ударъ на ножъ, но крайно упорито водѣше и отбраната. Издържливостъта на войника и офицера надминаваше всѣка граница.

Източно-румелийската милиция бѣ слабо обучена. По подготовката си тя стоеше много задъ княжеската северно-българската войска.

Мобилизация. Мобилизацията въ Изт. Румелия бѣ обявена още въ деня на съединението — 6 септемврий. На 8 септемврий всѣка рота, развърната вече въ дружина, бѣ попълнена съ запасни и частитѣ бѣха готови за трѣгване.

Мобилизацията въ Сев. България бѣ обявена на 7 септемврий и на 13 с. м. полковитѣ, мобилизирани и развър-

нати въ 4 дружиненъ съставъ потеглиха за турската граница. Най-голѣми затруднения се срещнаха при снабдяването на частитѣ съ коне. Артилерийскитѣ части тръгнаха съ 1--2 дни по-късно и при това съ батареи отъ 4 запрегнати оржидия. Изобщо недоимъцитѣ въ всѣко отношение бѣха голѣми.

Най-голѣмъ, най-чувствителенъ ударъ за българската мобилизация бѣше отзоваването на рускитѣ офицери — мѣрка, която руското правителство взе, за да парализира армията, на която, естествено, трѣбваше да се опре дѣлото на съединението. По този начинъ българската войска бѣ лишена отъ своитѣ началници. Недостига отъ офицери, който и безъ това бѣше голѣмъ, стана още по-чувствителенъ. Капитани трѣбваше да заематъ висшитѣ командни постове въ войската, адютантитѣ да встъпватъ въ длъжността на своитѣ началници — дотогавашнитѣ командири на полкове и дружини и пр. Заедно съ това цѣлото военно ведомство трѣбваше да се преустройва; още на 15 септемврий бригаднитѣ управления бѣха премахнати и най-голѣми единици въ армията останаха полковетѣ. Това обстоятелство разклати установената организация, създаде почва за импровизации и голѣми неудобства въ командуването. Но, високия патриотизъмъ и младежката буйна енергия, каквито дишаше цѣлата българска войска, дадоха възможностъ и сили на младитѣ и началници, успѣшно да се справятъ съ тежката задача, която застана предъ тѣхъ. Числеността на всички български сили надвиши 120,000 ч., т. е. надмина очакваното.

Мобилизацията даде следнитѣ резултати:

А. Княжески войски.

- 1) 8 пех. полка по 4 дружини, всичко — 32 др.
- 2) 11 запасни пех. дружини*), всичко 11 др. (44 зап. роти).
- 3) 6 доброволски дружини — всичко 6 др.
Или всичко *пехота* 49 др.
- 4) 2 Арт. полка по 6 б-реи отъ по 8 ор.
— всичко 12 б-реи — 96 ор.
- 5) 2 отдѣлни четири фунтови б-реи 16 ор.
- 6) 2 отдѣлни трифунтови б-реи (планин.) 10 ор.

*) Тия дружини, съ изключение на три, презъ войната действаха като отдѣлни запасни роти.

- 7) 16 с/м. Витфордова план. б-рея (4 ор*)
—всичко 14 полски и 3 пл. б-реи съ 126 орждия.
- 8) 3 конни полка*) и 1 гвард. ескадр. всичко 13 еск.
(а също и други три отдѣлни ескадрони)
- 9) 4 пионерни и 1 телеграфна роти.

Б. Изт. Румелийски войски.

- 1) 39 милиционни дружини—всичко 39 др.
- 2) $\frac{1}{2}$ б-рея 4 ор.
- 3) 4 ескадрона
- 4) 1 пион. рота

Освенъ това бѣха формирани и разни партизански отряди.

Цѣлата тази армия даваше:

Пехота 88 дружини
Конница 20 ескадрона
Артилерия 130 орждия
Пионери 5 роти

Телегр. роти — 1. Всичко около 120,000 человекъ.

Заклучение. Доста голѣмия численъ съставъ на северно-българскитѣ части и развърнатитѣ въ четириротенъ съставъ, по случай есеннитѣ маневри, Източно-румелийски дружини твърде много улесниха мобилизацията. Общия ентузиазъмъ на народа пъкъ я ускори: *всѣки бързаше да застане подъ знамената.* Наплива отъ доброволци бѣ извънредно голѣмъ. Това даде възможность да се формиратъ доста много доброволчески части. Тия формирования подигнаха числеността на българската въоръжена сила, даже надъ очакваната цифра. Българското главно командване не бѣше погледнало на въпроса лекомислено, — то реши да постави на кракъ, колкото се може повече сили.

Разбира се, военната подготовка на разнитѣ доброволчески сили и опълченски части бѣше съвсемъ недостатъчна, но, все таки, за второстепенни задачи тѣ можаха да се използватъ и съ това да се спести разхода на действующитѣ — редовнитѣ войски.

Въ материално отношение българската мобилизация срещна още по-голѣми трудности отъ сръбската. Недоимъцитѣ се явяваха на всѣкъде и отъ всичко. Това обаче не

*) Формираше се въ София и 4-й коненъ полкъ.

може да се припише като вина нито на военното министерство, нито на когото да било друго, защото въ краткия седемгодишенъ периодъ откакто съществуваха българска държава и българска войска и при тогавашнитѣ обстоятелства, повече едва ли е било възможно да се направи.

В. Сравнение на дветѣ неприятелски армии досежно тѣхната боеспособность.

Източно румелийската войска представляваше отъ себе си истинска милиция, съ свършено слаби кадри и съ войници грамадното болшинство отъ които бѣ прекарало само на двумѣсечна служба. За пълно обучение и за действително военно възпитание въ тази войска, следователно, не бива да става и речъ. Подготовката на Изт. Румелийската войска изобщо бѣ недостатъчна за своето време и въ това отношение сръбската армия стоеше несравнено по-горе. Наистина, естествената храбрость, блестящия патриотизъмъ и вроденитѣ военни качества на масата значително подобряваха тази слаба страна на Изт. Румелийската войска, обаче съвсемъ да премахнатъ недостатъка въ обучението и възпитанието бѣше немислимо.

Въоръжението на Изт. Румелийската милиция бѣше недостатъчно, старо, а и самата ѝ организация доста примитивна. По-голѣма единица отъ дружината не съществуваше. Конницата наподобяваше на ирегулярна конница, а артилерията бѣ тѣй слаба (всичко 4 орждия), че не бива да се взема и въ съображение.

Истинската сила на българската армия съставляваше северно-българската войска. Но и въ тази войска трѣбва добре да се различава действующата (полската) войска отъ милиционнитѣ части. Действующитѣ български части имаха такъвъ голѣмъ численъ съставъ, какъвто нѣмаше въ армиитѣ на много европейски държави. Въ това отношение тя, далеко задминаваше сръбската армия. Запаснитѣ войници, които трѣбваше да попълнятъ тази численость до воененъ съставъ, бѣха добре обучени, както добре обучени бѣха войницитѣ и отъ постояннитѣ кадри.

Най-зле стоеше българската армия откъмъ офицерския си съставъ. Той бѣ недостатъченъ и особено, много намалъ следъ като си отидоха рускитѣ офицери. Тогава имен-

но, капитани съ 6—7 годишна служба трѣбваше да командуватъ отряди и полкове и въобще да заематъ висшитѣ военни длѣжности. Такъвъ единъ младъ офицеръ — капитанъ Петровъ, трѣбваше да заеме поста началникъ Щаба на Армия, другъ — капитанъ Никифоровъ — воененъ министъръ и пр. Изобщо казано, въ тази армия всичко бѣше младо — и главнокомандующия, и офицера, и войника. Отъ нейнитѣ редове лѣхаше младостъ и енергия. Дисциплината бѣ желѣзна, а морала на недосегаема висота. Войника имаше солидна бойна подготовка — пропита съ силенъ настѣпателенъ духъ.

Българската пехота бѣше отлична, но отстѣпваше на сръбската по въоръжението си; българската артилерия, напротивъ, имаше по-добра материална частъ отъ сръбската. Колкото за конницата, тя съставляваше слаба страна на българската въоръжена сила: нейното обучение бѣше недостатъчно, както за действия въ маса, тъй и за разузнаването.

Съ една речъ, въ лицето на българската армия сръбитѣ трѣбваше да срещнатъ единъ сериозенъ противникъ.

Най-слабата страна на българската армия, бѣше липсата на голѣми щабовете. Въ това отношение сръбската армия стоеше несравнено по-добре тъй като тя имаше такива, а на чело на голѣмитѣ единици стояха стари и опитни офицери.

Независимо отъ това, сръбската армия имаше една правилна организация. Тя бѣ подѣлена на добре устроени голѣми органически единици — дивизии, съставени отъ всички родове войски, когато у българитѣ най-голѣма единица бѣше пехотния полкъ. Съединяването на тритѣ рода войски ставаше въ случайни, импровизирани отряди.

Българитѣ, като схващаха, че победата може да се спечели само съ движение и щиковъ ударъ, даваха голѣмо предпочитание на щика, безъ това да имъ бъркаше отлично да се държатъ при отбраната. Впрочемъ и последната тѣ разбираха само като резултатъ на активността и затова даваха размахъ на контръ-атаката.

Сръбитѣ предпочитаха огъня, рѣдко прибѣгваха до щика, а удара на щикъ почти не издържаха.

По отношение обозната служба всички преимущества бѣха на страната на сръбитѣ. Българитѣ нѣмаха по-голѣми обози отъ полковитѣ. —

И така, българската армия превъзхождаше сръбската по своите качества и подготовка, но и отстъпваше, и то твърде много, по организация и командване. Сръбската армия бѣше стара и съ традиции, а българската — още не уредена окончателно и съ голѣми недоимъци въ материалната си част. Но, по бойните полета българската армия знаеше само едно правило: жива дейност и бързина; сръбската, напротивъ, действаше бавно. Българитѣ предпочитаха, като че ли, правия и смелъ ударъ; сръбитѣ проявяваха силни тенденции за обхождане.

Г. Оперативните планове на противниците и съсредоточаването на двете неприятелски армии.

Както сръбитѣ, така и българитѣ нѣмаха предварително изработени планове за война единъ срещу други.

Сръбския оперативенъ планъ бѣ съставенъ въ дните, които предшествуваха войната — когато Сърбия реши да воюва съ България, а българския — даже следъ започването на войната.

1. Сръбскиятъ оперативенъ планъ и съсредоточаването на сръбската армия.

Политическата целъ на войната за сръбитѣ бѣше, да се завладѣятъ български земи. Тѣмъ се налагаше, следов. да водятъ *настъпателна война* и, затова *сръбския оперативенъ планъ се основаваше на настъплението*.

Западните балкани, като раздѣляха театъра на военните действия на две части, образуваха между тѣхъ една много трудно преодолима преграда. Последната щѣше да раздѣли на две и фронта на военните действия, което обстоятелство поставяше действащите северно и действащите южно отъ Балкана войски въ една взаимна относителна независимост и самостоятелност при достигане на непосредственитѣ имъ обективи. Съ други думи казано, за сръбската армия се представляваха два операционни театри: северенъ — Тимошки и юженъ — Нишавски. Разбира се, относително общата стратегическа целъ на войната, действащите и въ двата театъра войски трѣбваше да опериратъ въ пълна хармония помежду си.

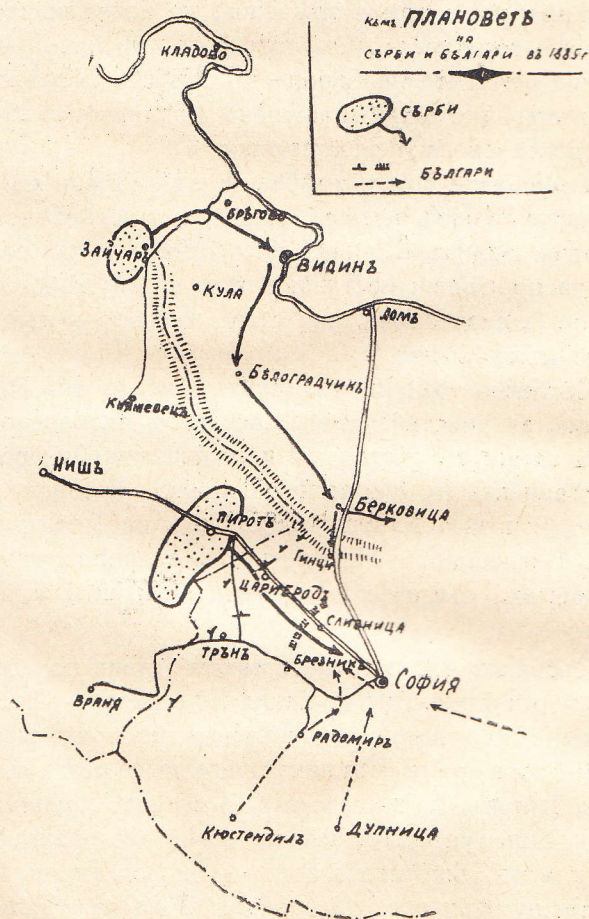
По-голѣмо значение сръбската върховна команда от-

даваше на Нишавския театъръ, главно, защото бѣ близъкъ до столицата на България — София, и защото съдържаха всички пѣтица, които отиваха къмъ този пунктъ.

Основната идея, която легна въ съображенията на сръбската върховна команда бѣ да се завладѣятъ повече територии, за да може да се получатъ отъ България по-голъми компенсации.

Общия, главния обективъ — стратегическата целъ на войната: да се бие и унищожи живата сила на противника, бѣ погълнатъ отъ идеята за завладяване по-вече земя и сръб-

ската върховна команда възприе следния оперативенъ планъ:

1. Една главна група (армия) трѣбва да се съсре-

доточи въ *Долината на р. Нишава* около Пиротъ съ назначение да действа на *Нишавския (главния) театъръ* — на югъ отъ Балкана. Тази армия трѣбваше да играе *решителна роля* въ войната. За *нейнъ обективъ бѣ поставена столицата на България — София.*

2. *Една по-малка армия* трѣбваше да се съсредоточи въ *долината на р. Тимокъ* — около Зайчаръ, съ назначение да действа северно отъ Балкана. Тя щѣше да играе *второстепенната роля* въ войната. Нейни обективи бѣха градоветѣ *Видинъ и Бѣлоградчикъ.*

Нишавската армия трѣбваше да настѣпи за София и да завладѣе този градъ. Съ това се е мислело, че ще се предизвика *намѣсата на Европа* въ сръбска полза или, че самата България ще бѣде принудена да приеме сръбскитѣ искания и да се съгласи на отстъпки.

Тимошката армия трѣбваше да настѣпи съ лѣвия си флангъ край Дунава, като се охранява откъмъ Бѣлоградчикъ, да завладѣе Видинъ и, следъ като остави тамъ единъ гарнизонъ, да продѣлжи настѣпленieto си за Бѣлоградчикъ и Берковица, а следъ това, ако стане нужда, — къмъ р. Искъръ или къмъ София.

Съгласно този планъ, около и южно отъ Пиротъ, съ назначение, за действие къмъ София, бѣ съсредоточена Нишавската армия въ съставъ: 4 пех. дивизии (Дунавска, Дринска, Шумадийска и Моравска, 1 конна бригада и 2 пех. полка отъ II позивъ. Въ долината пъкъ на Тимокъ — около Зайчаръ, Княжевацъ и Неготинъ, бѣ съсредоточена Тимошката армия въ съставъ: Тимошката дивизия и 4 полка отъ II позивъ.

Съсредоточаването на армията стана по обикновени пѣтица и отчасти по ж. п. линия Бѣлградъ — Нишъ. То бѣ започнато на 19 септемврий и завършено на 1 октомврий (ст. ст.)

До това време Тимошката армия се разгъна въ долината на р. Тимокъ, но Нишавската оставаше групирана само ло Нишъ. Отъ тукъ Нишавската армия бѣ прехвърлена по единъ пътъ въ Пиротското поле — около Пиротъ, и бѣ разгъната срещу българската граница. Това размѣстване и настаняване на сръбската армия се завърши до 18 (30) октомврий, която дата трѣбва да се счита като такава, на която сръбската армия е завършила своето стратегическо

развърщане. Следъ това и до обявяването на войната 2 (14) ноемврий, сръбската армия остана на границата безъ да претърпи промѣни въ своето разположение.

2. Българскиятъ оперативенъ планъ и съсредоточието на българската армия.

Българското главно командуване чакаше война съ Турция и бѣ съсредоточило българскитѣ сили на турската граница.

Планъ за война съ Сърбия то нѣмаше приготвенъ.

Съсредоточаването на армията на Турската граница по обикновени пѣтица, се започна — за Южна България на 8 септемврий, а за северна на — 15 септ. и продължи до къмъ средата на октомврий. Българскитѣ сили бѣха разтегнати отъ Бургасъ до Кюстендилъ и, както вече се спомена образуваха два корпуса:

Източенъ — въ долината на Марица (67 др. 7¹/₂ б-рей, 13 ескадрона и 3 пион. роти) и *Западенъ* — въ долината на Струма — Отъ Кюстендилъ до Кочариново (17 др., 8 ескадр., 7 б-рей, 1 пион. р. и 4—5000 опжлченци). На сръбската граница не бѣха оставени войски.

Щомъ обаче поведението на сърбитѣ почна да става подозрително българското главно командуване бѣ принудено да вземе известни мѣрки. Още въ края на септемврий то разпореда, незаминалитѣ за турската граница нѣколко запасни, опълченски и доброволчески части, да се групиратъ въ с. западния жгълъ на България — около Видинъ. Формира се т. н. *Северенъ отрядъ*, силата на който достигаше до 13,000 ч. съ около 30 леки и 5 крепостни орждия. Този отрядъ трѣбваше да брани Видинъ и неговата околностъ. Първоначално северния отрядъ бѣше самостоятеленъ, но впоследствие бѣ подчиненъ на к-ра на Западния корпусъ.

Освенъ това, започна се формирането на нови доброволчески дружини.

Къмъ срѣдата на октомврий държането на сърбитѣ спрямо съединеното българското княжество стана явно неприязнено. На 12 (24) октомврий Кралъ Миланъ даже отказа да приеме българския пратеникъ, Д. Грековъ. Последния трѣбваше да му предаде единъ писменъ приятелски апелъ отъ князь Александра за добро съседство. Облакътъ надъ западната българска граница ставаше все по-мраченъ. Тога-

ва българското командване засили мѣрките къмъ тази граница, както следва:

Най-първо отъ войски на западния корпусъ бѣха формирани редъ малки, прикриващи отряди и изпратени по пѣтищата водящи отъ Сърбия презъ границата за българска територия. Такива отряди се поставиха при с. Славиня, с. Смилковци, Царибродъ, Бански Долъ, около гр. Трънъ и срещу гр. Власина. Следъ това се направи едно прехвърляне на войски отъ Източния къмъ Западния корпусъ. Прехвърлени бѣха 9 др. и 2 ескадрона (5 пех. полкъ, 7 п. полкъ 1 др. (3-а) отъ 1-и пех. полкъ и 2 еск. отъ 2-и коненъ полкъ). Тия части бѣха взети отъ Ямболъ, Пловдивъ (само дружината отъ 1 пех. полкъ) и отъ Хебибчево (ескадронитѣ) и установени въ Радомиръ и София.

Всички споменати формирования и премѣствания на части се завършиха до 18 (30) октомврий. По-сетне, до обявяване на войната само една пионерна рота бѣ прехвърлена на Сливница. По този начинъ *Западния корпусъ образува два фронта* — западенъ къмъ Сърбия и юженъ — къмъ Турция.

Българското главно командване вече скицира своя планъ за действие срещу сърбитѣ. Този планъ се основаваше на идеята, да се печели време, като се забавя сръбското настѣпление, до гдето стане възможно прехвърлянето на Източния корпусъ къмъ западъ. Въ своята първоначална форма планътъ съдържаше следнитѣ точки:

1. Да се води упорита отбрана по цѣлия фронтъ на сръбското настѣпление и безъ бой да не се отстъпва на противника нито педя българска земя.

2. По пѣтищата на сръбското настѣпление да се издигнатъ окопи и укрепления. *Сливница, като лежаща на пѣтищата за София, да се укрепи.*

3. Видинъ да се отбранява.

Окончателната си физиономия българския планъ на военнитѣ действия взема на 2 (14) и 3 (15) ноемврий, т. е. презъ първитѣ два дни на войната.

Този български планъ съдържаше една първоначална отбранителна идея и една идея за настѣпление следъ съсредоточаването на достатъчно сили.

Самия планъ се заключава въ следующето:

1. *Армията да обърне фронта си срещу Сърбия.*

2. Подъ прикритието на изнесенитѣ напредѣ прикривающи отряди всички сили да се съсредоточатъ на Сливница; тамъ да се срещне неприятелската армия и да се задържи до като настане момента да се мине въ настѣпление.

3. Северния отрядъ да отбранява С. З. България съ крепостъта Видинъ.

4. Срещу Турция да се оставятъ минимумъ сили: всичко да върви къмъ решителния пунктъ — Сливница.

На 2 (14) ноемврий, веднага следъ обявяването на войната отъ сърбитѣ, българското главнокомандуване, съобразно съ възприетия планъ за действие, разпореди прехвърлянето на голѣмата частъ отъ Източния корпусъ къмъ Сливница. Това съсредоточаване се извърши презъ тежкитѣ дни на сражението при Сливница. Частитѣ съ пристигането си влизаха въ бой, следъ като извършваха изумително дълги походи въ крайно лошо време и по разкаляни пѣтища. Отчасти бѣ използвана и ж. п. линия Търново-Сейменъ — Срамбей.

Всички северно-български войски, съ изключение на една дружина отъ 1-ия п. полкъ, голѣма частъ отъ И. Румелийскитѣ бѣха опредѣлени и отправени за Сливница.

И така, споредъ българския оперативенъ планъ, българскитѣ сили по подобие на Сръбскитѣ образуваха две групи — една малка около Видинъ, която трѣбваше да прикрива с. з. България и да отбранява крепостъта Видинъ, а евентуално да действува и къмъ Зайчаръ, и една по-голѣма въ района София—Сливница—Радомиръ (Ю. З. България), съ прикривающи отряди край границата, която трѣбваше да срещне главната сръбска армия.

3. Разположението и бойното разпредѣление на дветѣ неприятелски армии на 1 (13) ноемврий вечеръта.

Както се спомена вече, дветѣ неприятелски армии до започването на войната останаха въ почти сѣщото разположение, което заеха до 18 октомврий: сърбитѣ разгнати срещу българската граница въ долината на Нишава — около Пиротъ и въ долината на р. Тимокъ — около Зайчаръ, а българитѣ (Западния корпусъ) съ два фронта: срещу Сърбия и срещу Турция. Източния корпусъ изцѣло се намираше въ Източна Румелия съ фронтъ къмъ Турция.

Самото разположение на бойното разпредѣление на дветѣ армии въ надвечерието на войната бѣ следующето:

Сръбската армия

Главнокомандующъ — Краль Миланъ.

Началникъ на главния щабъ — полковникъ Петровичъ
(Той и воененъ министъръ).

А. Войски на Нишавския театъръ. (Нишавската армия).

1. *Конна бригада* (1 и 2 кон. полкове — 8 ескадрона) — полковникъ Прапорчетовичъ — въ с. Крупецъ.

2. *Дунавска дивизия* (7, 9, 15 полкове, 19 гвард. батальонъ, Дунавския артилер. полк. 1 ескадр., 1 пион. рота съ 1 инженерно депо, 1 санит. рота или всичко 10 дружини, 4 б-реи, 1 ескадронъ, 1 пион. рота и пр.) — генераль Ивановичъ — северно и източно отъ гр. Пиротъ.

3. *Шумадийска дивизия*. (10, 11 и 12 п. полкове, Моравски арт. полкъ и пр. — всичко 9 др., 4 б-реи, 1 ескадронъ, 1 пионер. рота, 1 сан. рота — полковникъ Бинички — южно отъ Пиротъ — между него и българската граница.

4. *Дринска дивизия* — (4, 5, 6, п. полкове, Дринския и Шумадийския артилерийски полкове, и пр. — всичко 9 др., 8 б-реи, 1 ескадронъ, 1 пионерна рота, 1 санитарна рота — полковникъ Мишковичъ — западно отъ Пиротъ: между него и Бѣла Паланка.

5. *Моравска дивизия*. (1, 2 и 14 пех. полкове, 2 полски и 2 план. б-реи, 1 ескадронъ, 1 пион. р., 1 сан. рота*) — полковникъ Топаловичъ — въ две групи: една по-голяма (2-и и 14-и пех. полкове, 3 б-реи и 1 еск.) — къмъ Дъсченъ Кладенецъ, друга по-малка (1-и пех. полкъ, 1 б-рея) въ Власина. Къмъ тази дивизия бѣ придаденъ и 1 полкъ отъ II позивъ, който съ 2 дружини се намираше край границата — източно отъ Власина и съ една — около Сурдолица.

6) 15 полкъ отъ II позивъ бѣ придаденъ къмъ Дунавската дивизия и се намираше: съ една дружина въ

*) Санитарнитѣ рети разполагаха съ по 2 полски болници,

с. Ръжана, съ друга покрай границата предъ Дунавската дивизия и съ трета въ с. Пресъка—(на границата северно отъ Трънъ.)

Освенъ тѣзи части, непосредствено на върховната команда се подчиняваха и следнитѣ:

- 1 Лейбъ-гвард. ескадронъ
- 1 креп. арт. батальонъ
- 2 телефонни отдѣления
- 1 понтозенъ паркъ.

Всичко въ Нишавската армия имаше 43 дружини, 13 ескадрона, 20 батареи, 4 пион. роти и пр., т. е. около 45000 ч

Дивизиитѣ на тази армия не образуваха по-голѣма стратегическа единица съ свой щабъ, а направо се подчиняваха на върховната команда.

Б. ВОЙСКИ НА ТИМОШКИЯ ТЕАТЪРЪ.

Тимошка армия — генералъ Лешанинъ.

Н-къ щаба — полковникъ Милетичъ.

1. Тимошка дивизия — полковникъ Джукничъ (3, 13 и 1 др. отъ 8 п. полкъ, 1 позивъ—7 дружини, 2 полски и 1 план. б-реи, 1 ескадронъ, 1 пион. р. и 1 сан. р.)

2. Части отъ II позивъ: 8, 9, 13 и 14 пех. полкове II позивъ—16 др. и 2 ескадрона.

3. Обсаденъ полубатальонъ—2 роти (18 обс. орждия).

Всичко: 23 др., 3 б-реи, 2 обс. р., 3 ескадрона и пр. или около 21000 ч.

Тази армия бѣ разположена въ три групи:

а) Въ Неготинъ — 9 и 13 п. п. II позивъ—8 др.

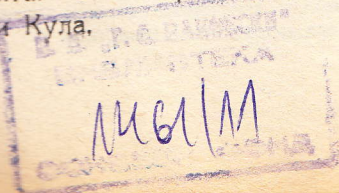
б) Въ Зайчаръ — 3 п. п. I позивъ, дружината отъ 8 п. п., 2 еск. II позивъ и 1 полска батарея.

в) Около Княжевацъ: — 13 п. п. I позивъ, 14 п. п. I позивъ, Тимошкия ескадронъ, 1 полска и 1 план. батареи.

Обсаднитѣ роти бѣха въ Кладово.

Дветѣ дружини отъ 8 п. п. I позивъ бѣха оставени въ Бѣлградъ.

8-ия полкъ II позивъ още не бѣше достигналъ армията. Той се присъедини къмъ нея едва на 4 ноемврий — при Кула.

БЪЛГАРСКА АРМИЯ.

Главнокомандующъ—Князь Александъръ.
Началникъ щаба на армията—капитанъ Р. Петровъ.

А. ЗАПАДЕНЪ КОРПУСЪ.

Корпусенъ командиръ—Майоръ Гуджевъ.
Началникъ щаба—Капитанъ Паприковъ.

а) Фронтъ срещу Сърбия.

1. *Комщицки отрядъ*—Поручикъ Зафировъ—въ село Изатовци на пжтя Пиротъ—Комщица—Петроханъ: (2-а запасна рота отъ 1 пех. полкъ, 2 чети доброволци и 5 чети опълченци). Всичко 1200 человекъ.

2 *Сливнишки отрядъ**)—Капитанъ Петровъ—въ Сливница съ два авангарди въ с. Смиловци и гр. Царибродъ и съ единъ промеждутъченъ отрядъ въ с. Долня-Невля.

Смиловски авангардъ—Капитанъ Бахчевановъ — въ с. Смиловци на пжтя Пиротъ—Станянци — Гинци: (3-а др. отъ 1-и Софийски полкъ, 3-и ескадр. отъ 2-и коненъ полкъ и 1 план. батарея).**)—Всичко 1 др., 1 еск., 1 пл. б-рея—900 человекъ, 100 сабли и 4 орджия.

Царибродски авангардъ—Капитанъ Поповъ—въ Царибродъ на главното шосе Пиротъ—София: (4-а др. отъ 4-и Плѣвенски полкъ, 4-и ескадронъ отъ 3-и коненъ полкъ и 3 чети Царибродско опълчение).—Всичко $\frac{3}{4}$ дружини и 1 ескадронъ—1250 человекъ и 100 сабли.

Промеждутъченъ Долно-Невлянски отрядъ—Капитанъ Букурешлиевъ — при с. Бански-Долъ на пжтя Пиротъ — Суново Врабча или Долня Невля: (3-а зап. рота отъ 1 п. полкъ, 3 чети Брезнишко опълчение и 1 чета Царибродско опълчение).—Всичко 600 человекъ.

Главни сили на Сливнишкия отрядъ:

Въ Сливница***)	{	2-а и 3-а др. отъ 4 Плѣвенски полкъ.
		7-и Преславски полкъ
		3-а и 6-а батареи отъ 1 артил. полкъ.
		4-и ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ.

*) Всичко въ Сливнишкия отрядъ имаше общо 14 дружини, 3 ескадрона и 28 орджия—11950 ч.

***) Виенфордова план. батарея.

***) Въ подръжка на Царибродския авангардъ въ Драгоманъ се намираха 2 чети (300 ч.) доброволци на поручикъ Шиваровъ.

Всичко 6 дружини, 2 батареи и 1 ескадронъ—5300 ч.,
16 орждия и 100 сабли.

Въ София { 1 и 2-а дружини отъ 5 Дунавски полкъ.
4-а и 5-а зап. роти отъ 1-и пех. Соф. п.
Софийското опълчение (1000 человекъ).
2-а батарея отъ 1-и артил. полкъ.
4 коненъ полкъ.

Всичко $3\frac{1}{2}$ др., 1 батарея и 4 ескадрона (безъ коне)
— 3600 ч. и 8 орждия.

3. *Трънски отрядъ*—Капитанъ Геновъ—съ авангарди
въ Трънъ и Врабча и съ главни сили въ Брезникъ и Ра-
домиръ.

Трънски авангардъ: (3-а дружина отъ 2-и Струмски
полкъ, 2 чети доброволци, 3 чети Трънско опълчение, 2-и
ескадронъ отъ 3-и коненъ полкъ, 4-а полска батарея отъ 1-и
артил. полкъ и 2 взвода (4 ор.) планински).—Всичко $2\frac{1}{4}$ друж.,
1 ескадронъ и 2 батареи—2100 ч., 104 сабли и 12 орждия.

Врабчански авангардъ (Капитанъ Мариновъ)—(1-а дру-
жина отъ 4-и Плѣвенски полкъ*), 1-а зап. рота отъ 1-и пех.
полкъ и 1 планински арт. взводъ).—Всичко $1\frac{1}{4}$ др. и 1 арт.
взводъ—1000 ч. съ 2 планински орждия.

Главни сили на Трънския отрядъ.

(4 др. — 3330 человекъ):

Въ Филиповци—1-а и 2-а дружини отъ 3-и пехотенъ
Бдински полкъ.

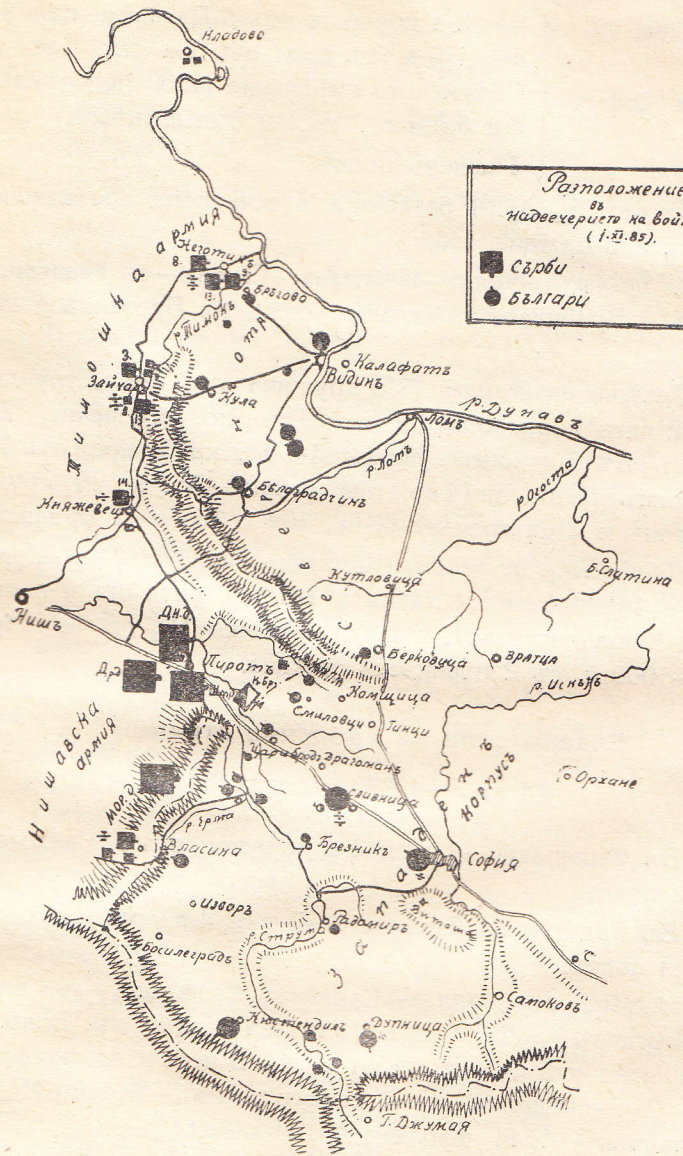
Въ Радомиръ и Брезникъ—3-а и 4-а дружини отъ 5
Дунавски полкъ.

4. *Изворски отрядъ*—Капитанъ Филиповъ — на висо-
титѣ Цвѣтковъ-Гробъ, при с. Колуница срещу гр. Власина:
(1-а дружина отъ 2-и Струмски полкъ, 3 чети изворско опъл-
чение и 3-и ескадронъ отъ 3 коненъ полкъ).—Всичко $1\frac{3}{4}$ др.
и 1 ескадронъ—1544 человекъ и 104 сабли.

Или всичко срещу Сърбия: $25\frac{1}{4}$ дружини, 5 ескадро-
на, 6 батареи—около 20000 человекъ, 500 сабли и 42 орждия.

*) При започване на действията тази дружина бѣ оставена при
Трънъ. На врабчанската позиция се назначи 3-а др. отъ 5 Дунавски п.

Разположение
 въ
 надвечерието на войната.
 (1.11.85).
 ■ Сърби
 ● Българи

б) Фронтъ срещу Турция.

а) *Дупнишки отрядъ* — (3-а и 4-а др. отъ 3 пехот. полкъ, 1-а батарея отъ 1-и арт. п., 2 др. Дупнишко опълчение и 1 Радомирско опълчение, 1-и ескадронъ отъ 3-и кон. полкъ). — Всичко 5 дружини, 1 ескадронъ и 1 батарея — 4262 человекъ, 104 сабли и 8 орждия

б) *Кюстендилски отрядъ* — 3-а, 4-а и 5-а запасни дружини отъ 2-и Струмски полкъ, 3 дружини Кюстендилско опълчение и 1 чета доброволци). — Всичко 4850 ч.

Всичко въ западния корпусъ: 36½ дружини, 7 батареи, 6 ескадрона заедно съ опълченскитъ и доброволческитъ части. (Около 29000 ч., 50 орждия и 600 сабли).

II. СЕВЕРЕНЪ ОТРЯДЪ.

Капитанъ Узуновъ.

Н-къ щаба — ротмистръ Дерманчевъ.

а) *Гарнизонъ въ гр. Видинъ* около 4800 ч. *) съ 5 крепостни и 26 полски орждия и 5 митральози.

б) *4 малки отряди* (4 участъци): Въ Бръгово (2 зап. роты отъ 3-и пехотенъ полкъ, 312 доброволци и 400 ч. опълченци), въ Кула (1 зап. рота отъ 3-и полкъ, 800 опълченци и 312 доброволци), Бѣлоградчикъ (1 зап. рота отъ 3 полкъ, 400 доброволци и 800 опълченци) и въ Берковица (1 зап. рота отъ 4 пех. полкъ и 1000 опълченци.)

в) *Летящъ отрядъ* — капитанъ Тодоровъ (4 зап. роты, 6 орждия, 1 жандармски ескадронъ).

г) *Общъ резервъ* — капитанъ Георгиевъ (3 дружини съ по 5 роты — 1 запасна и 4 опълченски).

Летящия отрядъ и резерва бѣха разположени въ района: с. Владиченци — Лагошевици — Бѣла-Шипотъ.

III. ИЗТОЧЕНЪ КОРПУСЪ.

Подполковникъ Николаевъ.

Н-къ щаба капитанъ Димитриевъ Р.

Разпредѣленъ на отдѣлни отряди отъ Бургасъ до Пещера съ главно ядро около Търново-Сейменъ и съ резерви въ Пловдивъ (11 др.) и въ Сливенъ (8 др.)

*) По 1 запасна дружина отъ 3-и, 4-и и 5-и полкове, 4 роты доброволци, 3 дружини опълченци, ¼ ескадронъ и ¼ рота пионери.

Следъ изтеглянето на 9-тѣ дружини и 2 еск. Източния корпусъ бѣ останалъ 52 др., 7 $\frac{1}{2}$ батареи, 13 ескадрона и 2 пионерни роти — около 52000 ч. съ 1200 сабли и 52 орждия, заедно съ доброволцитѣ.

Заклучения досежно оперативнитѣ планове и съсредоточаването на противницитѣ.

Сръбския планъ бѣ основанъ на една погрѣшна мисль: Политическата цель на войната — да се завладѣятъ територии, бѣ затъмила чисто военната (стратегическата) цель — да се намѣри, разбие и унищожи живата сила на противника.

Вследствие на това за обективина дветѣ армии (групи) бѣха дадени два географически пункта, безъ при това да имъ бѣше поставена една обща цель. Всѣка отъ тия групи за себе си трѣбваше да действа за достигането на своя обективъ. Съображенията на Сръбското главно командване като че ли спираха до Видинъ и София, а очевидно бѣ, че съ завладяването на тия два пункта не се туряше край на войната. Независимо отъ това, следъ достигане на поставенитѣ имъ обективи, дветѣ Сръбски групи веднага се виждаха отдалечени една отъ друга на по-вече отъ 150 клм., съ което се излагаха на отдѣлно разбиване. Освенъ това къмъ второстепенната цель — Видинъ, бѣ отправена почти $\frac{1}{3}$ отъ силитѣ. Значи за една второстепенна цель се опредѣляха много сили, въ ущърбъ на тия назначени за достигане главната цель. Малочисленната, и безъ това, Сръбска армия още по-вече намаля съ отдѣлянето на Тимошката група. Сърбитѣ, изглежда да бѣха изпуснали изъ видъ, че за крайния успѣхъ бѣше необходимо да се спечели победа срещу важния обективъ, а най вѣроятната среща съ бѣлгаската армия очевидно бѣ по направлението Пиротъ — София — Ихтиманъ. Принципа за економията на силитѣ налагаше Нишавската група да се засили за смѣтка на Тимошката. Настѣпителния образъ на дей-

ствия и по двете страни на Балкана не отговаряше нито на малочислеността на сърбитѣ, нито на действителната необходимост. Политиката фатално се бѣше вмесила въ работитѣна стратегията. Сръбската върховна команда, като че ли, повече е подготвяла една военна разходка изъ България, отколкото война съ сериозенъ противникъ.

Сръбския оперативенъ планъ следователно, бѣше несъстоятеленъ.

Независимо отъ всичко това, цѣли 15 дена — отъ 18 октомврий до 2 ноемврий, сърбитѣ останаха на границата въ бездействие. Тѣ пропуснаха драгоценния моментъ, веднага съсь съсредоточаването и развърщането си да нахлуятъ въ България и съ бързи, свѣтквични удари да спечелятъ победата надъ своя противникъ. Това се диктуваше и отъ обстоятелството, че мобилизацията имъ бѣше непълна. Ако тѣ не сторяха това трѣбваше отъ 9 септ. до 2 ноемврий, т. е. въ два месеца да попълнятъ мобилизацията си и да развърнатъ своитѣ сили. Въ този случай сръбската армия би почнала войната съ 10 дивизии, (122 дружини и 46 б-реи) и възможността на 5 ноемврий да се явятъ предъ Сливница съ подавяюще числено надмощие надъ българитѣ, е повече отъ очевидна.

Българския оперативенъ планъ почиваше на една здрава мисъл — да се печели време до като се обърне фронта на армията срещу новия противникъ и до като тя се прехвърли на Сливница. Решението, максимума сили да се постави, срещу Сърбия е правилно защото опасността идеше отъ нейна страна. Наистина, българското главно командване не прехвърли всички сили къмъ западъ веднага щомъ се видя, че войната съ Сърбия е неминуема, а взе едно очаквателно положение, като само засили мѣрkitѣ край сръбската граница, обаче за това не може да му се направи упрекъ. Напротивъ, за показаното хладнокрѣвие то заслужава всѣка похвала, защото подобна прибързана стѣпка още до като не се разбере поведението на Търция можеше да има най-печални последици. Явно е следователно, че младитѣ хора които водеха българската армия сж обладавали и хладнокрѣвие и ясенъ погледъ върху нѣщата. Тѣ не можеха да прибързатъ и да оголятъ турската граница до като конференцията въ Цариградъ се

продължаваше и преди да се проявеше действителната опасност откъм западъ. Оставането минимумъ сили къмъ Видинъ отговаря на действителнитѣ нужди на войната, защото победата срещу главната сръбска армия щѣше да реши исхода на борбата независимо отъ допустимитѣ сръбски успѣхи къмъ Видинъ.

Назначаването на прикривающитѣ отряди на границата съ цель да се печели време, като се държатъ пжтищата за настжпление на противника е правилно. И трѣбва да се признае, че тѣзи отряди изиграха добре своята роля. Напр., на Трънъ—Врабча две сръбски дивизии цѣли два дни тѣпкаха на мѣсто.

Най-важния въпросъ, който тукъ испъква, е избора на Сливница, като мѣсто за съсредоточаване на българскитѣ главни сили. Избора на такъвъ пунктъ трѣбва да става при съображение, противника да не може да ни изпревари на него или, когато го достигне, да се натъкне на напълно съсредоточена и готова за действие армия. Това налага, щото отдалечението на прикривающитѣ отряди отъ мѣстото (района) за съсредоточаването да е по голѣмо или поне равно на разстоянието отъ сжщото до най-далечнитѣ единици, които ще трѣбва да се съсредоточатъ тукъ, само тѣй прикривающитѣ могатъ да спечелятъ необходимото време, иначе противника може да ни изпревари, да ни бие по части и да компрометира съсредоточаването.

Ясно е, че Сливница се явяваше много изнесена къмъ противника. Съ бързи действия сърбитѣ можаха да бждатъ на Сливница преди нашитѣ войски и да срещнатъ по пжтя си къмъ София единични български колони. Отъ друга страна обаче, българитѣ имаха силни политически основания да не оставятъ столицата си въ ржцетѣ на противника, като доброволно се оттеглятъ източно отъ нея. На всѣки случай, би могло самата София да се избере като мѣсто за съсредоточаване на българскитѣ сили и за даване решителна среща на противника. Тогава опасността последния да осуети съсредоточаването щеше да бжде по-малка отколкото при Сливница, а освенъ това и разстоянието до главнитѣ сили (източния корпусъ) се съкратяваше съ 30 клм. Въ такъвъ случай, разбира се, на Сливница трѣбваше да се оста-

вятъ авангарди, които чрезъ искусни действия да забавятъ неприятелското движение къмъ София.

Сливнишката позиция по своето мѣстоположение прикриваше София, тъй като преграждаше всички пѣтища водещи отъ западъ и с. з. къмъ последната. Тамъ е естествената позиция за отбраната на българската столица, но избора ѝ въ 1885 г., и като мѣсто за съсредоточаването на българскитѣ сили, трѣбва да се признае, че бѣше много рискованъ. Тукъ противника можеше да се появи и нападне още на втория день отъ войната—преди българитѣ да можаха да му противопоставятъ достатъчно сили. Българското командване обаче разчиташе, че тукъ ще може да задържи противника до толкова, до колкото бѣ необходимо за прехвърлянето на самъ частитѣ отъ източния корпусъ и въпроса въ случая се свеждаше до проста смѣтка на време, недочетитѣ при която поправиха героичнитѣ усилия на войскитѣ. Тия усилия надвишиха смѣткитѣ за обикновенитѣ човѣшки сили и издържливостъ и осигуриха щастливия резултатъ на смѣлия български оперативенъ планъ.

4.

Обявяването на войната.

Разположенитѣ край българската граница сръбски части се държаха крайно предизвикателно спрямо българитѣ. Безъ да бѣха започнали военнитѣ действия, сръбитѣ завзеха нѣкои погранични пунктове. Българитѣ не отговаряха на сръбскитѣ предизвикателства; тѣ, по заповѣдь, се отдрѣпваха, но продължаваха да наблюдаватъ за поведението на противника. Най-после — на 1 ноемврий, българитѣ, разположени срещу Власина отговориха на сръбскитѣ нападения. Сръбитѣ веднага нададоха викъ и проглушиха свѣта, че сж жертва на българско вероломство. Тѣ използваха този случай да обявятъ войната и решиха на 2 ноемврий да почнатъ неприятелствата. Направиха се необходимитѣ тайни разпореждания до началницитѣ на дивизиитѣ. Презъ ноща на 1 сръщу 2 ноемврий на българското правителство бѣ изпратено официалното съобщение за обявяването на войната. Сърбия се считаше въ война съ България отъ 2 ноемврий, 6 часа пр. пладне.

Въ Сърбия войната бѣше прокламирана съ единъ кралски манифестъ, отъ всѣки редъ на който дишаше негодувание и завистъ спрѣмо увеличаващия се источень съседъ.

Манифеста на българския князь бѣ горещъ апелъ къмъ народнитѣ сили за защита на отечеството и прогласеното съединение.

5.

Действията на югъ отъ Балкана.

I. Сръбското настѣпление.

(прилож. № 1)

На 2 (14) ноемврий, сутриньта, Кралъ Миланъ пристигна въ Пиротъ и събра началницитѣ на Дунавската, Дринската и Шумадийската дивизии и к-ра на конната бригада, за да имъ предаде заповѣдта за преминаването на границата. Това стана едва въ 10 ч. и 30 м. пр. пл. На другитѣ войски заповѣдта бѣ изпратена още на 1 ноемврий.

Споредъ тази заповѣдъ трѣбваше:

1. Моравската дивизия—да премине границата при Дъсченъ Кладенецъ и до вечерьта да заеме гр. Трънь, отъ гдето да влѣзе въ свръзка съ Шумадийската дивизия на пжтя Пиротъ, Врабча, Трънь.

2. Шумадийската дивизия — да премине границата при с. Планиница и Горна Държина и да настѣпи презъ с. Бански-Долъ за вис. Бѣлъ Камъкъ (северно отъ с. Врабча), отъ гдето да влезе въ свръзка въ дѣсно съ Моравската дивизия и въ лѣво съ Дунавската.

3. Дунавската дивизия—да настѣпи по шосето Пиротъ—Царибродъ—София, да завладѣе Царибродъ и западния изходъ на Драгоманския проходъ, като достигне линията с. Вицанъ—с. Калотина. Въ дѣсно да държи връзка съ Шумадийската дивизия, а въ лѣво съ конната бригада.

4. Конната бригада усилена съ 19-ия гвард. батальонъ и 1 батарея—да настѣпи презъ с. Одоровци и да достигне линията Станянци—Изворъ, да помага при нужда на Дунавската дивизия и да държи свръзка както съ нея тѣй и съ дружината при Ръжана.

5. Дринската дивизия—да образува резерва, като следва задъ Дунавската—и до 4 ч. сл. пл. да се съсредоточи при Суковския мостъ. При нужда тая дивизия съ единъ

свой отрядъ трѣбваше да изпълни празднината между Шумадийската и Дунавската дивизии.

И така, Нишавската сръбска армия трѣбваше да навлѣзе въ българска територия въ 4 колони, съ лѣво странично прикритие дружинната отъ II позивъ, която се намираще въ Ръжана. Тая дружина трѣбваше да наблюдава пжтя Ръжана—Комщица. Като дѣсно странично прикритие на армията щеше да служи дѣсната група отъ Моравската дивизия. Тази група (5 др., 1 батарея и 1 еск.) трѣбваше да настѣпи отъ Власина срещу българския Изворски отрядъ да го разбие или да надвисне надъ него и го обезвреди.

Четиритѣ колони образуваха I линия. Въ II линия трѣбваше да следва Дринската дивизия.

Самата тази заповѣдь изразяваше и плана за настѣпленieto къмъ София, който се заключаваше въ следното: да се настѣпи къмъ последната концентрически, и ако неприятеля се съпротивлява, съ превъзходни сили да се атакува лѣвия му флангъ. За тази целъ, както се вижда отъ заповѣдта, две дивизии се насочватъ къмъ Врабча и Трънь.

* * *

Още на пръвъ погледъ се хвърля въ очи, че съображенията на сръбското командуване не почиватъ на едно основателно проучване на обстановката. Заповѣдта бѣше нецелесъобразна. Така:

1. Конната бригада се тикаше да действува въ най-неподходящата за кавалерийски действия планинска мѣстность, вмѣсто да се използва предъ фронта, като армейска к-ца.

2. Въ стратегическо отношение удара срещу дѣсния български флагъ имаше по-голѣмо значение, защото водеше и къмъ разединяването на войскитѣ около София отъ тия северно отъ Балкана. Въ краенъ случай, ако мѣстнитѣ условия къмъ дѣсния български флангъ сж се смѣтали трудни правия и бързо изпълненъ ударъ по направление Пиротъ — Царибродъ—Сливница бѣ по-целесъобразенъ, отколкото за бутването на две дивизии къмъ Трънь, гдето мѣстностьта тоже представлява голѣми трудности за движение и голѣми преимущества за българската отбрана.

3. Дадения фронтъ за армията бѣше голѣмъ (30 клм.) и при това прехвърляше една силно планинска мѣстность, при която взаимната поддръжка и едновременното влизане на дивизиитѣ въ бой ставаха много несигурни.

4. Дълбочината на сръбската армия бѣ малка—само една линия, освенъ останената въ II линия Дринска дивизия, която впрочемъ трѣбваше да изпълва празнината между Шумадийската и Дунавската дивизии. Тукъ ясно проличава стремежа цѣлия фронтъ да се заеме съ войски, което представлява една сериозна грѣшка—да бждемъ навсѣкжде едчакво силни и еднакво слаби. Тѣнката бѣлг. мрежа отъ отряди можеше да се прокъса на всѣкжде при численното надмощие на сърбитѣ и нѣмаше защо всички тия отряди, все съ превъзходни сили, еднакво да се натискатъ по фронта. Силенъ ударъ на единъ важенъ участъкъ, бързи и искусни действия по неговитѣ флангове, решително отиваше къмъ главната целъ, ето начина на действие, който сърбитѣ трѣбваше да иматъ.

5. Сръбската армия на 3 ноемврий не можеше съ събрани сили да встъпи въ бой, което трѣбваше да бжде първата грижа при даванетоъ обективитѣ на разнитѣ единици за 2 ноеврий. Напротивъ сега съгласно дадената заповѣдь армията трѣбваше да заночува разтегната срѣдъ една планинска областъ и съ много съмнителна възможность за взаимна свързка и поддръжка.

Освенъ това, въ Пиротъ заповѣдта бѣ дадена много късно на 2. XI. При краткия есененъ день и разкалянитѣ отъ дъжда презъ последньо време пѣтица, много вѣроятно бѣше дивизиитѣ да не достигнатъ поставенитѣ имъ обективи. И действително, само Моравската дивизия можа да мине границата на време—къмъ 7 ч. пр. пл. Другитѣ дивизии и конната бригада можаха да сторятъ това между 1 и 3 ч. следъ пладне. Изпълнението на заповѣдта значи започна късно.

Сѣбитията на 2 (14) ноемврий.

Моравската дивизия съ главнитѣ си сили мина границата при Дъсченъ-Кладенецъ и се спушна въ две колони край голѣмия Руи и по долината на р. Ерма, къмъ Трънъ. Около Зелени градъ—при Вучи долъ нейния авангардъ се

натъкна на 70 опълченци и 32 конни жандарми оттеглени отъ границата. Последнитѣ откриватъ огънь. Почва се разузнаване отъ сръбска страна; въ сщщото време пада и мъгла. Дивизията се принуждава да чака дълго, загубва много време и вечерята едва достига до с. Зелени градъ, гдето и занощува. Тази дивизия за цѣлия день изминава само 12 $\frac{1}{2}$ клм. Тя не можа да достигне поставения ѝ обективъ.

Шумадийската дивизия се сблъска при Бански-долъ съ Долноневлянския отрядъ*). Тая дивизия загуби доста време и можа до вечерята да достигне съ авангарда си с. Борово, а съ главнитѣ сили—около Бански долъ. Тази дивизия измина около 13 клм. отъ които въ българска територия — само 4 клм. Тя не можа да достигне обектива си — Бѣлъ каменъ нито пъкъ да влѣзе въ връзка съ Моравската дивизия: между Шумадийската и Моравската дивизии като клинъ стоеше Трънския български отрядъ. Долноневлянския отрядъ се оттегли къмъ с. Долня Невля.

Дунавската дивизия, срещна съпротивата на Царибродския авангардъ,**) който заемаше висотитѣ западно отъ Царибродъ. Цѣлата дивизия се разгъна и завърза бой. Царибродския отрядъ бѣ обхванатъ и принуденъ да отстѣпи на Драгоманския проходъ. Дивизията зае Царибродъ и село Лжковица гдето и ноощува. Назначената ѝ линия Вишанъ — Калотина следователно не можа да се достигне.

Кавалерийската бригада дълго чака да се присъедини къмъ нея предадения ѝ гвардейски батальонъ и най-после, безъ да го дочака, мина границата при Одоровци, натъкна се на Смиловския български отрядъ,***) завърза спешенъ безрезултатенъ бой и замръкна около Одоровци. Смиловския отрядъ презъ ноща се отдрѣпна на Станянци. Значи и кавалерийската бригада не можа да достигне заповѣданата ѝ линия Станянци — Изворъ.

Страничитѣ прикрития почти не мръднаха отъ мѣстата си: дѣсната колона на Моравската дивизия по едно

*) 1 зап. рота и 4 чети опълченци (всичко 600 человекъ).

***) 1 дружина, 3 опълч. чети (400 ч.) и 1 ескадронъ.

***) 1 друж., 1 ескадр. и 4 план. орждия.

своеобразно „недоразумение“ остана въ бездействие; батальона отъ Ръжана тръгна късно и едва преминалъ границата замръкна. Той се установи при Славиня. Комщицкия отрядъ*) се оттегли къмъ с. Комщица, за да се изравни съ другитѣ отряди.

И така, 2 ноемврий бѣ загубенъ день за сърбитѣ. Тѣ влѣзоха въ българска територия едва на 5—7 километра. Армията заночува разединена, безъ здрава връзка между отдѣлнитѣ дивизии. Разузнаването презъ деня бѣше слабо. То почваше обикновенно късно, колонитѣ се запираха и време се губеше. Действията на сърбитѣ тоя день се отличаваха съ бавностъ. Деньтъ 2 ноември бѣ спечеленъ за българитѣ. Трънския и Изворския отряди стояха още на своитѣ мѣста.

Сръбската върховна команда не изрази незадоволство отъ резултатитѣ на деня. Тя разпореди задачитѣ отъ 2-й да се достигнатъ на следния день—на 3-й ноемврий.

Българското главно командване на 2 ноемврий направи една решителна стѣпка. То разпореди източния корпусъ следъ като остави на турската граница необходимия минимумъ сили, бързо да се отправи къмъ западъ — къмъ Сливница. Такива заповѣди бѣха дадени и на западния корпусъ. Изобщо казано, у българитѣ започна трѣскава жива дѣйностъ—тъкмо противно на това което ставаше у сърбитѣ.

Събитията на 15 ноемврий. Този день Моравската и Шумадийската дивизии въ своето движение напредъ се сблъскаха съ Трънския български отрядъ на капитанъ Генева. На висотитѣ около Трънъ и Врабча се разиграха упорити боеве, въ които малкия български отрядъ цѣлия день води неравна борба съ числено подавяющъ го противникъ. Дветѣ сръбски дивизии не успѣха да го отхвърлятъ и трѣбваше да заночуватъ предъ неговитѣ позиции. Трънския отрядъ се оттегли презъ нощъта на 3 ноемврий и на следния день по заповѣдь.

Боеветѣ при Трънъ и Врабча.

Трънския отрядъ (кап. Геновъ) миналия день привлече дветѣ си дружини отъ Радомиръ. Така че около Трънъ

*) 1 зап. рота, 2 чети доброволци и 5 чети опълченци — (всичко 400 ч.)

се събраха 6 др., 1 зап. рота, 3 доброволчески и 1 опълченска рота, 1 полска и 1 планинска батареи и 1 ескадронъ Тия войски заемаха позициитѣ при Трънь и Врабча, а съ малки части при с. с. Ломница и Петачинци *) Самата конфигурация на мѣстността и сходящитѣ се тукъ пѣтища налагахъ съществуването на две позиции Трънска и Врабчанска—първата съ фронтъ на западъ, втората на северъ. Рѣката Суковска и притока ѝ Секирица отдѣляха съ дълбокитѣ си скалисти долини тѣзи позиции една отъ друга. Трънската позиция се намираше на в. Малъкъ Руй и западно отъ Трънь и преграждаше пѣтищата отъ Дъсченъ Кладенецъ и по р. Ерма за Трънь, а Врабчанската—северно отъ с. Врабча на вис. Орли и приграждаше пѣтищата отъ Пиротъ и долината на Нишава за Врабча и Трънь или Брезникъ. Цѣлата мѣстность представлява лабиринтъ отъ високи около 1200 м. висоти, съ съ стрѣмни склонове и долбоки почти непроходими, овражисти долове.

Трънския отрядъ владѣеше важния кръстопѣтъ при Секиричкия мостъ и шосето Трънь—Брезникъ за Радомиръ или София.

На 3 (15)-и ноемврий сутринята Трънския отрядъ заемаше Трънската позиция съ 19 ротии**) и 1 пол. батарея. Врабчанската съ 5 ротии***), 100 опълченци и 1 план. батарея, а междиннитѣ предни пунктове при Ломница и Петачинци—съ два подадени напредъ малки отряда. При Секиричкия мостъ—въ общъ резервъ се намираше една дружина отъ 5 п. полкъ. На трънската позиция командуваше кап. Тошевъ, а на Врабчанската—капитанъ Мариновъ—к-ръ на 3-й Бдински полкъ.

Движението на сърбитѣ почна въ 6 часа пр. пладне. Моравската и Шумадийската дивизии трѣбваше да изпълнятъ вчерашнитѣ си задачи

Авангарда на Моравската дивизия (14 п., 2 батареи и 1 еск.) скоро започна боя. Поради труднитѣ мѣстни усло-

*) При Петачинци 2 ротии—Подпоручикъ Ангеловъ (4-а р. отъ 4 полкъ и 15-а р. отъ 5 полкъ); къмъ Ломница—1-а р. отъ 3-и п. и 3 чети доброволци.

**) 3-а др. отъ 2-и Струмски полкъ, 1-а и 2-а др. отъ 3-и Бдински полкъ, 1-ва др. отъ 4-и Плѣвенски полкъ. (3 ротии), 2 чети доброволци и 2 чети опълченци.

***) 1 зап. рота отъ 1-и полкъ и 3-а др. отъ 5 Дунавски полкъ.

вия, главнитѣ сили се намѣсиха въ борбата съ голѣмо закъснение. Сръбскія натискѣ се насочи фронтално. Борбата постепенно ставаше все по-ожесточена. Българитѣ изразходваха резервитѣ си. Тѣ даже се принудиха да напуснатъ нѣкои окопи отъ предната линия. Надвечерь полковникъ Топаловичъ заповѣда обща атака. Лѣвия сръбски флангъ, възползуванъ отъ характера на мѣстността наближи българскитѣ окопи. Малки части се хвърлиха на ножъ и навлѣзоха въ нѣкои окопи, но съ смѣла щикова контъръ-атака бѣха изтикани и прогонени. Тъмнината тури край на боя. Сърбитѣ не успѣха да завладѣятъ българската позиция.

Шумадийската дивизия настѣпи, постепенно се разгъна и атакува позицията северно отъ с. Вrabча. Малкитѣ български сили указаха ожесточена съпротива, но дѣсниятъ флангъ отъ предната имъ линия окопи падна въ ржцетѣ на сърбитѣ. Капитанъ Мариновъ заповѣда оттегляне на втората позиция, обаче то се превърна въ паническо бѣгство. Положението на цѣлия Трънски отрядъ изведнажъ стана много критическо; то бѣ спасено обаче отъ дружината образуваща общия резервъ.*) Тази дружина още сутринята бѣ изпратена на северъ отъ находящия се при Трънъ к-ръ на Западния корпусъ — майоръ Гуджевъ, обаче доста несполучливо — презъ с. Банка. Поради това тя не можа да достигне позицията преди падането ѝ въ ржцетѣ на противника, но бързо зае вис. Плоча и успя да спре напредването на преследващитѣ сърби. Къмъ нея можаха да се прибератъ малки останки отъ врабчанскитѣ защитници. Сърбитѣ силно притиснаха защитницитѣ и на Плоча. Последнитѣ отбиха една атака, но сръбскія натискѣ отново се засили и лѣвия флангъ на позицията бѣ обхванатъ. Тогава капитанъ Мариновъ се хвърли срещу неприятелския обхватъ и отхвърли сърбитѣ. Последнитѣ замръкнаха предъ българскитѣ позиции. Нощята тури край на боя. Шумадийската дивизия следов. не можа да отбележи решителенъ успѣхъ, а най-важното бѣ, че не ѝ се удаде да протегне ржка на Моравската дивизия.

Когато к-ция Западния корпусъ се оттегли въ Брезникъ, (следъ като презъ деня много несполучливо се бѣ вмѣ-

*) 4-а друж. отъ 5 Дунавски полкъ.

още миналия денъ западно отъ Драгоманския проходъ—къмъ чифл. Бельово противъ възможенъ обходъ на Драгоманския проходъ—по р. Лжавица, бѣ изпратена една дружина отъ 7-я Преславски полкъ, но тя не достигна този чифликъ и зае позиция сев. отъ с. Драгоилъ. Боя се бѣше вече започналъ, когато къмъ с. Владиславци пристигнаха още две дружини отъ 7-ия полкъ, а една остана въ с. Габеръ—въ резервъ. Съ други думи, южната страна на прохода, чакъ до с. Несла, се зае отъ цѣлия Преславски полкъ. Около последното село бѣ се установилъ и малкия Долно-Невлявски отрядъ. Така щото, българската отбрана се простря отъ с. Лѣтница до с. Несла — около 12 клм. На Сливнишката позиция останаха съвсемъ малко войски, обаче тукъ бѣха привлечени отъ София дветѣ дружини отъ 5-ия Дунавски полкъ (кап. Блъсковъ). Причината да се изпращатъ войски отъ Сливница напредъ бѣше тая, че у българското командване се бѣ породила идеята, да се укажена противника силенъ отпоръ на линията Драгоманъ — Врабча — Трънъ, но съ разчетъ войскитѣ да могатъ да се оттеглятъ на Сливница, гдето трѣбваше да се даде решителната съпротива. Затова то мислѣше на горѣспоменатата линия да събере разхвърленитѣ си сили, а въ Брезникъ да образува единъ резервъ отъ 7—8 дружини отъ Западния корпусъ — за използване било къмъ Трънъ, било къмъ Сливница. Последното бѣше разпоредено и нѣкои части се насочиха за Брезникъ. Цѣлтъ на всичко това бѣ, да се печели време, до пристигане на подкрепленията отъ Източния корпусъ. Тия подкрепления бѣха вече на пѣтъ за София и нѣкои части бѣха стигнали Вѣтрень и Ихтиманъ. Българското командване искаше да спечели още поне два дена; въ този духъ то апелира къмъ началницитѣ и трескаво работѣше.

Дунавската дивизия, както се спомена по-горе, и този денъ почна действията едва къмъ 10 ч. пр. пл. Тя настѣпи въ две колони и завърза бой съ българитѣ, безъ обаче да спечели почва. Нейнитѣ действия бѣха бавни и нерешителни, обаче боя все пакъ взе доста ожесточенъ характеръ. Българитѣ удържаха силната си позиция въпреки чувствителния натискъ на числено превъзходящия ги противникъ.

* * *

Вечерта българското главно командване, като

получи донесението на майоръ Гуджевъ за действията около Трънь—Врабча, распореди, както вече се каза, оттеглянето на действащитѣ тамъ части на Брезникъ. Идеята за посрещане противника на линията Драгоманъ — Врабча — Трънь бѣ изоставена. Сжщата нощъ се дадохъ заповѣди всички изнесени напредъ прикривающии отряди да се притеглятъ на Сливнишката позиция, КОЯТО ДА СЕ ОТБРАНЯВА ДО ПОСЛЕДЕНЪ ЧОВѢКЪ. По тая заповѣдъ защитницитѣ на Драгоманския проходъ, както и 7-я Преславски полкъ презъ нощта се оттеглиха на Сливница.

Конната бригада този день, следъ единъ доста оживенъ бой при с. Бребевница — Станянци съ Смиловски отрядъ*) на капитанъ Бахчеванова, достигна с. с. Ропоть и Разбоище. Придадения къмъ бригадата 19-и гвард. батальонъ днесъ я достигна и ноцува въ с. Ропоть. Следъ неговото пристигане Смиловския отрядъ, къмъ който се бѣше присъединила и 2-а дружина отъ 4-ия Плѣвенски полкъ, отстѣпи северно отъ с. Голѣмо Малово на в. Голѣми Чепанъ.

Сега нека хвърлимъ по единъ погледъ къмъ Власина и Ръжана.

Изворскиятъ български отрядъ на капитанъ Филипова заемаше укрепена позиция на в. Цвѣтковъ Гробъ—срещу Власинския сръбски отрядъ.

Полковникъ Гайновичъ, който миналия день бездействиеше, днесъ почна боя още въ 6 часа пр. пл. Той атакува българската позиция отъ югъ и западъ. Следъ пладня храбритѣ защитници на Цвѣтковъ-Гробъ бѣха почти обкржжени; положението имъ стана критическо, но тъкмо въ това време наближи бързащата отъ Кюстендилъ за Цвѣтковъ—Гробъ дружина на капитанъ Фудулаки (2-а отъ 2-ия Струмски п.). На висотитѣ при с. Лисецъ обаче, тая дружина бѣ срещната отъ една обходна неприятелска колона и не даде чаканата помощъ. У самия ѝ командиръ нѣмаше пламенность въ действията и той отстѣпи за с. Трекляно. Изворскиятъ отрядъ

*) 3-а др. отъ 1 п. Софийски полкъ, отъ 3-й ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ и планинската Витфордова батарея.

бѣ разбитъ отъ Сърбитѣ. Вечеръта неговитѣ останки сжщо така отстѣпиха къмъ Треляно.

Дружината отъ Ръжана, която миналия день едва бѣ достигнала до с. Славина, днесъ настѣпи нерешително и достигна до с. с Горни и Долни—Криводолъ. Комщицкия български отрядъ се оттегли по посока на с. Годечъ.

* * *

Деньтъ 3 ноемврий мина въ оживени действия по цѣлия фронтъ. Прикривающитѣ български отряди водиха упорити боеве съ многочисления противникъ, показаха голѣма устойчивостъ и спечелиха за българското командване още единъ день. Заstraшеното имъ положение вечеръта, обаче, наложи тѣ да бждатъ оттеглени преди да бждатъ разбити на следния день по отдѣлно. Решението, което българското главно командване взе — да групира силитѣ си на Сливница, така да се каже, изпревари опасността за отдѣлното разбиване на българскитѣ отряди.

Вечеръта 3. XI и презъ нощъта на 3./4. ноемврий прикривающитѣ отряди се оттеглиха къмъ Сливница по заповѣдь. Сърбитѣ не усетиха българското оттегляне.

И така, 3 ноемврий не донесе на сърбитѣ сжществени придобивки. Сърбскитѣ планове на всѣкжде се разбиха о ожесточената съпротива на българитѣ. Този день сърбитѣ имаха вече случай да се убедятъ, че войната съ България не ще бжде проста военна разходка до София.

Върховната сръбска команда, наблюдавайки действията само на Дунавската дивизия, остана съ впечатлението, че на утрешния день (4. XI.) около Драгоманъ ще се разиграе голѣмъ бой. Поради туй, тя даде заповѣдь за привличането на Шумадийската дивизия къмъ Драгоманъ и предписа на нейния началникъ да трѣгне на следния день на северъ, като остави, ако е необходимо, единъ полкъ и една батарея въ помощъ на Моравската дивизия. Значи, и у двамата противници произлизаше едно и сжщо действие — събиране на силитѣ въ северна посока.

По отдѣлно за действията на сърбитѣ и българитѣ на 3. XI. може да се направятъ следнитѣ бележки:

Сърбитѣ този день продължиха изпълнението на

заповѣдта отъ 2. XI, настѣпиха съ цѣлия си фронтъ, но на всѣкжде срещнаха упорита съпротива и едва можаха да достигнатъ линията: западно Трънъ—Врабча—Вишанъ—сев. отъ Драгоманъ, като зарегистрираха нѣкои малки тактически успехи. Стратегически успѣхъ сърбитѣ нѣмаха. Моравската и Шумадийската дивизии не можаха да си подадатъ ржка.

Дивизиитѣ на Нишавската армия, действащи къмъ Трънъ (Моравска и Шумадийска) не съгласуваха действията си. При това, въпреки сжществующето у сърбитѣ предпочитание на обходитѣ и обхватитѣ, тукъ тѣ действаха изключително фронтално. Въ една силно пресечена мѣстность и при голѣмо числено превъзходство надъ своя противникъ тѣ биха добили решителни резултати, ако действаха по-разумно, т. е. като обходѣха позициитѣ на Трънъ и Врабча. Разузнаването имъ не бѣ добре уредено.

Колкото се касае до конната бригада, тя и днесъ остана да действа залостена въ непригодната за конни действия планинска мѣстность и хабѣше силитѣ си въ борба съ нѣкакви български дружини, безъ при това да печели какви годе успѣхи. Нейното появяване къмъ Гинци — на шосето Ломъ—София, разбира се, би било отъ голѣма полза за сръбскитѣ действия, обаче, планинската мѣстность тукъ съвсемъ не даваше удобства за подобни предприятия.

Б ъ л г а р и т ѣ този день имаха известни тактически неуспѣхи, но имаха единъ голѣмъ стратегически успѣхъ: тѣ задържаха цѣлия сръбски фронтъ на единъ преходъ и повече отъ Сливница, забавиха сръбското напредване и спечелиха единъ день за изпълнението на своя планъ за съсредоточаването на силитѣ при Сливница. Презъ нощта прикриващитѣ отряди получиха заповѣдъ да отстъпятъ на Сливнишката позиция, гдето бѣха насочени вече войскитѣ на Източния и Западния корпуси.

Отъ българска страна особенъ интересъ заслужаватъ действията на прикривающитѣ отряди, главното назначение на които, както се каза, бѣ да печелятъ време. Действията на тѣзи отряди се отличаваха съ упоритостъ; тѣ се излагаха на отдѣлно разбиване или унищожение. Такава сждба, напр. би ималъ Трънския отрядъ, ако Шумадийската дивизия успѣше още презъ деня да излѣзе на кръстопжтя при Секирич-

кия мостъ. Тази упоритостъ срещу сърбитъ, обаче, се оказва тъкмо полезна. Последнитъ действуваха страхливо — безъ размахъ и не разузнаваха; всъка педя земя спечелваха скж-по, а, освенъ това, биваха заблуждавани относно силитъ на противника си. Полковникъ Бинички, началника на Шумадийската дивизия, напр., като си бѣ въобразилъ, че при Врабча е спечелилъ голъма победа надъ българитъ, донесе, че билъ заробилъ даже два полка.

Разбира се, често, прикривающитъ отряди ще трѣбва да действуватъ до последньо усилие. Случая съ българскитъ прикривающи отряди бѣше сжщия, но българитъ при своята малочисленность не можаха да си позволяятъ разкоша да ги пожертвуватъ напълно. Тѣхното своевременно оттегляне, следователно, имаше смисълъ.

Специално за Трънския отрядъ може да се каже, че българската отбрана не бѣше гъвкава, — активна. Силитъ бѣха още изначало разпредѣлени на Трънската и Врабчанската позиции, така да се каже, на око, — преждевременно. Трънския отрядъ имаше да отбранява два сходящи се прохода, по които настѣпваше противникъ. Естествено, най-добре въ такива случаи е, да се застане въ централно положение около Секиричкия мостъ, като Трънската и Врабчанската позиции се заематъ съ минимумъ сили. Самитъ действия трѣбваше да бждатъ обмислени и здраво ржководени при пълна економия на силитъ, а всички пжтища за движение на маневрирацитъ войски — добре избрани и изучени. Отбраната трѣбваше да се облекне главно на маневъра — на намѣсата на резервитъ, като последнитъ се насочватъ тамъ, гдето опасността е по-голъма.

Фактическа грешка при разпредѣление силитъ на Трънския отрядъ, може да се каже, нѣма и, ако такава има, тя се заключава въ това, че резерва бѣ слабъ (1 др.) Голѣмината на неприятелскитъ колони — по 1 д-зия, ни показва, че защитницитъ на Трънъ и Врабча не сж били много, но че задъ тѣхъ е имало малкъкъ резервъ. Съ други думи казано, за една успѣшна отбрана Трънския отрядъ трѣбваше да бжде по-силенъ поне съ още 2—3 др. и 2—3 б-реи. Тогава той безъ рискъ би могълъ да задържи противника и на 4. XI. Въ такъвъ случай, чрезъ искусни действия отъ Сливница срещу Дринската и Дунавската дивизии, сърбитъ можаха да

претърпятъ едно хубаво поражение още на 3 или 4 ноемврий. Разбира се, българскитѣ сили още не бѣха достатѣчни за подобно решително действие и главното командуване добре съобрази да прибере всичко на Сливница за решителна борба и да не излага отдѣлнитѣ отряди на отдѣлно разбиване.

За самитѣ действия при Трънъ—Врабча трѣбва да се добави още, че влиянието на общия началникъ (капитанъ Геневъ въ случая) трѣбваше да се чувства по-силно, по-осезателно. Той обаче по-вече се занимаваше съ Трънската група и, освенъ това, бѣ обезличенъ отъ присѣтствующия командиръ на Западния корпусъ. Последния се намѣси въ работата зловрѣдно.

Връзката между Трънската и Врабчанската групи трѣбваше да бѣде яка, сигурна и постоянно поддържана, обаче, виждаме, че до средъ нощъ въ Трънъ не знаятъ нищо отъ Врабча, а не се погрижватъ да узнаятъ даже и следъ това. Туй нѣщо стана причина презъ нощъта на 3—4 ноемврий войскитѣ отъ Трънъ да се оттеглятъ по съвсемъ неудобенъ пѣтъ, да се излагатъ на смущения, да изоставятъ единственната си батарея, когато до сутринъта на 4 ноемврий капитанъ Мариновъ стоя нав. Плоча и отстѣпи отъ тамъ, само когато видя застрашителнитѣ действия на Моравската и Шумадийската дивизии.

Особенно впечатление прави сѣщо заemanето на Драгоманския проходъ и висотитѣ къмъ Владиславци — Несла отъ Царибродския отрядъ и 7-ия п. полкъ. На тази позиция се струпватъ доста части безъ да иматъ единъ общъ началникъ, безъ ясна обща ориентировка. Действията имъ не се отличаваха съ гѣвкавость. Това изнасяне на отбраната напредъ отъ Сливница бѣ добра мѣрка да се задържи противника, но представляваше сериозна опасность, частитѣ да бѣждатъ бити отдѣлно и Сливница да бѣде взета отъ противника почти безъ бой, защото Сливнишката позиция бѣ оголена. Тамъ останаха само две дружини и малко артилерия. Наистина, затова тукъ бѣха привлечени дветѣ дружини отъ 5-ия полкъ отъ София, но туй съвсемъ не бѣше достатѣчно, за да се спаси положението при единъ сръбски успѣхъ на 3 ноемврий.

Изпълнението на взетото решение за съсредоточаване на българскитѣ сили на Сливница бѣше въ пълень ходъ:

въпреки лошото време и разкалянитъ пѣтица, българскитѣ части отъ турската граница безспирно лѣтѣха къмъ Сливница. Тѣ извършиха изумителни по своята голѣмина походи, каквито не сж правила армиитѣ и на великитѣ пълководци. 8-ия Приморски полкъ, напр., за 38 часа измина 120 кл. м. и отъ 4500 челоуѣка има само 62 изостанали.

Сѣбитията на 4 ноемврий. 4-и ноемврий е день на безкрѣвни маневри. Сръбския фронтъ този день продължи настѣплението, но, за голѣма изненада, прѣтивника на всѣкъде бѣ отстѣпилъ. Българския фронтъ бѣ опустѣлъ.

Скоро сръбската върховна команда доби сведения, че 8—9000 българи се укрепяватъ на Сливница и реши този день да притегне силитѣ си, да се приближи до прѣтивника, а на следующия, 5 ноемврий, да атакува Сливнишката позиция. То даде сѣответнитѣ заповѣди. Обаче, представилъ успѣха си предъ Врабча за грандиозенъ, полковникъ Бинички, следъ като бѣ отрупанъ отъ краля съ похвали, измоли почивка за своята дивизия за 5-и XI. Началникъ щабъ на сръбската армия лекомислено заключи: „Българитѣ иматъ толкова малко полкове, че щомъ два сж заробени, можемъ да отложимъ цѣлата атака за 6 ноемврий... *Разпореди се за отмѣняне на атаката.* Между това, сѣгласно дадената вече заповѣдъ, сръбскитѣ дивизии бѣха промѣнили мѣстоположението си. Но да видимъ, какво стана на 4 ноемврий въ отдѣлнитѣ дивизии.

Моравската дивизия тази сутринъ се приготви да продължи атаката, но начери българската позиция напусната. Следъ като изгуби много време въ разни прѣстрелки съ изостанали български войници, тя зае Трънь и отъ тамъ въ две колони — по шосето и по долината на Глоговица, се упѣти за Брезникъ. Изморена, дивизията вечеръта достигна съ дѣсната колона близо около с. Ездимирци, а сѣлѣвата — около с. Филиповци и се разположи за нощуване.

Шумадийската дивизия тази сутринъ мислѣше да атакува в. Плоча. Въ 9 часа пр. пладня полковникъ Бинички получи заповѣдъта отъ З. XI да върви къмъ Драгоманъ, като се приближи къмъ Дринската дивизия. Той се бави доста, трѣгна късно и вечеръта едва достигна до с. Неделище, безъ единъ полкъ и 1 б-рея, които остави около

Врабча за съдействие на Моравската дивизия. Когато дивизията му се спускаше към с. Неделище, той бѣ повиканъ отъ краля и, както вече се спомена, направи своя фантастичен докладъ.

Дринската дивизия този день бѣ подадена напредъ и се установи на линията в. Забель—с. Драготници, а Дунавската — южно отъ Драгоманъ, като съ единъ полкъ зае висотитѣ на Три-Уши и Мека Цръвь.

Конната бригада бѣ получила заповѣдь да върви отъ Разбойще и Ропотъ къмъ Гинци и да излѣзе на шосето София—Ломъ, избикаляйки неприятелскитѣ позиции. Полковникъ Прапорчетовичъ заблагоразсжди първомъ да помогне на Дунавската дивизия, за да завладѣе тя Драгоманския проходъ. Поради това, той свърна на югъ, като заповѣда на дружината, действаща по пѣтя Ръжана — Комщица, да заеме последното село и с. Ропотъ. Следъ голѣми трудности, вследствие планинската мѣстность, по тъмно бригадата достигна с. Голѣмо-Малово и разстави постове. Междутуй, българския отрядъ отъ смиловския пѣтъ (кап. Бахчевановъ) се бѣше прибралъ къмъ Сливница.

Дѣсната колонана Моравската Дивизия не знаеше, че противника се е оттеглилъ. Презъ ноцъта тя се укрепява на достигнатитѣ точки, а тази сутринъ предпазливо настѣпи. Обаче противника бѣше изчезналъ. Вмѣсто да прояви нѣкаква активностъ, полковникъ Гайновичъ, разпореди укрепяване на достигнатитѣ мѣста.

Дружината действаща срещус. Комщица зае това село и с. Ропотъ.

И така, заповѣдта на атаката бѣ отмѣнена и на 5. XI. сръбската армия трѣбваше да почива.

Сега да хвърлимъ единъ погледъ въ редоветѣ на българитѣ. На северния флангъ, около Годечъ се бѣ прибралъ Комщицкия отрядъ. На сливнишката позиция бѣха групирани 11 действующие дружини — отъ 1-и, 2-и, 4-и, 5-и и 7-и пех. полкове, 1 зап. рота, 2 опълченски дружини, 4 полски и 2 планински батареи, 2 ескадрона. Въ Брезникъ по пладня бѣ събранъ Трънския отрядъ. Дружинитѣ, които бѣха имали миналия день работа съ Власинския (сръбски) отрядъ, доста разстроени, се намираха на пѣтъ къмъ Радомиръ. Отъ всѣкъде части се приближаваха къмъ Сливница.

Денът се свършваше: сърбитъ спокойно очакваха обещаната имъ почивка; българитъ неуморно работѣха и безспирно се движеха къмъ Сливница. Съ една речъ, денътъ 4 ноемврий мина безъ кръвопролития, обаче този денъ се извършиха сждбоносни за цѣлия по-нататъшенъ ходъ на войната действия.

* * *

Ако искаме да преценимъ действията на 4 ноемврий, не сж необходими дълги разсждения. Въ сръбска страна — лекомислие, невежество, заповѣди и контъръ заповѣди; въ българска страна — високо съзнание за важността на момента, смислени разпореждания и настойчиво преследване поставената цѣль. Полковникъ Бинички, напримеръ, дава въ върховната команда невѣрни сведения и ѝ разправя басни; тя му вѣрва и на молбата му за почивка не само се съгласява, но от мѣнява и дадената вече заповѣдъ за атака на Сливнишката позиция. Тукъ, естѣствено, има и лекомислие и невежество. Сръбското командване трѣбваше до сега да има по-точни сведения за противника и за войскитъ около Трънъ и въ такъвъ случай не би станало жертва на самохвалството на Бинички. Освенъ това, за три дена сърбитъ бѣха навлѣзли въ българска територия едва 20 кл. м., а четвъртия денъ се спрѣха да почиватъ и то подъ носа на противника — много близо до неговото разположение. Това обстоятелство можеше да доведе до стълкновение въпреки желанието да се почива, — противника не е длъженъ да се справя съ това.

За забелязване е сжщо, че за 5. XI се заповѣдваше атака на неприятелската позиция безъ да се взематъ сериозни мѣрки за разузнаване и, освенъ това, безъ да се привлече и Моравската дивизия. Навѣрно се е считало, че тритѣ други дивизии сж достатѣчни за цѣльта. Казалерийската бригада и сега — предъ единъ сериозенъ бой, бѣ затжпкана между висотитъ около Малово.

И така, сърбитъ за 5 ноемврий разчитаха на почивка, но неуредената връзка между щабоветъ и голѣмата незаинтересованостъ, може би, бѣха причина конната бригада да не получи заповѣдта за отмѣняване атаката. Този голѣмъ пропускъ, както ще видимъ, побърка на сръбската почивка

и стана причина борбата около Сливница да започне съ единъ день по-рано т. е. на 5 ноемврий.

II. Разположението на противниците на 4 ноемврий вечерята.

(Приложение № 2)

Очаквайки хубавата почивка сръбската армия на 4-и ноемврий вечерята бѣ разположена както следва:

1. Моравската дивизия съ единъ полкъ (12-й и 1 батарея отъ Шумадийската—въ района Филиповци — Врбча — Трънь — Ездимирци.

2. Шумадийската дивизия, безъ 12-и полкъ и 1 б-рея, при с. с. Недѣлище и Круша.

3. Дринската дивизия — при с. Драготинци и източно отъ с. Бахалинъ.

4. Дунавската дивизия — между Драгоманъ и вис. Три-Уши, съ предни постове на Три-Уши и Мека-Цръвъ.

5. Конната бригада — при Голѣмо-Малово.

Дѣсната колона на Моравската дивизия остана на висотитѣ около с. Колуница, — на в. Равна Шиба, а действащата отъ Рѣжана дружина бѣ заела селата Комщица, Ропотъ и Разбоище.

Защитницитѣ на Сливница бѣха разположени по следующия начинъ:

1. На крайния дѣсенъ флангъ на Сливнишката позиция — на в. Леща: капитанъ Бахчевановъ съ 3-а дружина отъ 1-и п. полкъ и 3-и ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ.

2. Дѣсенъ флангъ — отъ седловината между в. Леща и в. Мека Цръвъ до шосето Драгоманъ — Сливница: Ротмистъръ Бендеревъ съ 4-а дружина отъ 2-и Струмски полкъ, 1-а дружина отъ 5-и Дунавски полкъ, бившия Долнозвлянски отрядъ на кап. Букурешлиевъ (1 зап. рота, 2 чети опълченци) и 8 орждия. Освенъ туй, по назадъ при вис. Градище въ резервъ бѣше 2-а др. отъ 4-и Плев. полкъ и 1 батарея отъ 1-и арт. полкъ.

3. Центъръ — на вис. Дубица, южно отъ шосето: капитанъ Блъсковъ съ три дружини (2-а дружина отъ 5 Дунавски полкъ и 3-а и 4-а др. отъ 4 Плевенски полкъ), 2 че-

ти доброволци, 2 чети опълченци и $1\frac{1}{2}$ полски батареи (12 орджия).

4. Лѣвъ флангъ — отъ с. Алдомировци включително до с. Братушково изключително: капитанъ Савовъ Мих. съ 7-ия Преславски полкъ (4 дружини) и $\frac{1}{2}$ батарея.

5. Общъ резервъ — задъ центъра: 3-а др. отъ 3-и Бдински полкъ, 2-а др. отъ 4-и Плевенски полкъ и 1-а батарея отъ 1-и арт. полкъ. (Последната дружина при началото на действията се намираше на в. Градище въ резервъ задъ дѣсния флангъ.)

Къмъ Сливнишката позиция (резерва) въ това време пжтуваха отстъпилитѣ отъ Врабча, Тръчъ и отправенитѣ отъ Кюстендилъ 3-а и 5-а зап. др. отъ 2-и Струмски полкъ, 1-а и 2-а др. отъ 3 Бдински полкъ, 1-а др. отъ 4-и Плѣвенски полкъ, 3 и 4-а дружина отъ 5-и Дунавски полкъ (Врабча), 1-и и 2-и ескадрони отъ 3-и коненъ полкъ и нѣкои доброволчески части. Понеже всички тия части бѣха на пжтъ, на 5 ноемврий сутринята на Сливнишката позиция имаше само 12 действующи дружини, 2 запасни роти отъ 1-и пех. полкъ, 2 брезнишки и 2 царибродски опълченски чети, 2 чети доброволци, 4 полски осеморждейни и 2 планински четириорждейни батареи (40 орджия) и 5 ескадрона.

Намеренията за 5 ноемврий.

Сърбитѣ, както казахме, на 5-и мислѣха да почиватъ и следов. не възнамеряваха бой. На 5-и трѣбваше да атакуватъ Сливнишката позиция, като за цѣльта привлекатъ и Моравската дивизия. Неприятелската позиция трѣбваше да се разузнае на 5-и.

Българитѣ сжщо не желаеха бой за 5-и. Бездействието, на което сърбитѣ сами се обрекоха гъкмо допадеше на интереситѣ на българитѣ: тѣ очакваха насоченитѣ къмъ Сливница подкрѣпления. Българското главно командуване вземаше мѣрки за прикриването на шосето Ломъ—Петроханъ—София и за охраняване на дѣсния флангъ отъ единъ далеченъ сръбски обходъ: малки части — отдѣлни роти, отъ

Северния отряд бѣха изпратени къмъ Гинци — Петроханъ. Въ тази посока бѣ изпратенъ и капитанъ Паница. Решението на българското командуване бѣ да се отбранява Сливнишката позиция до край.

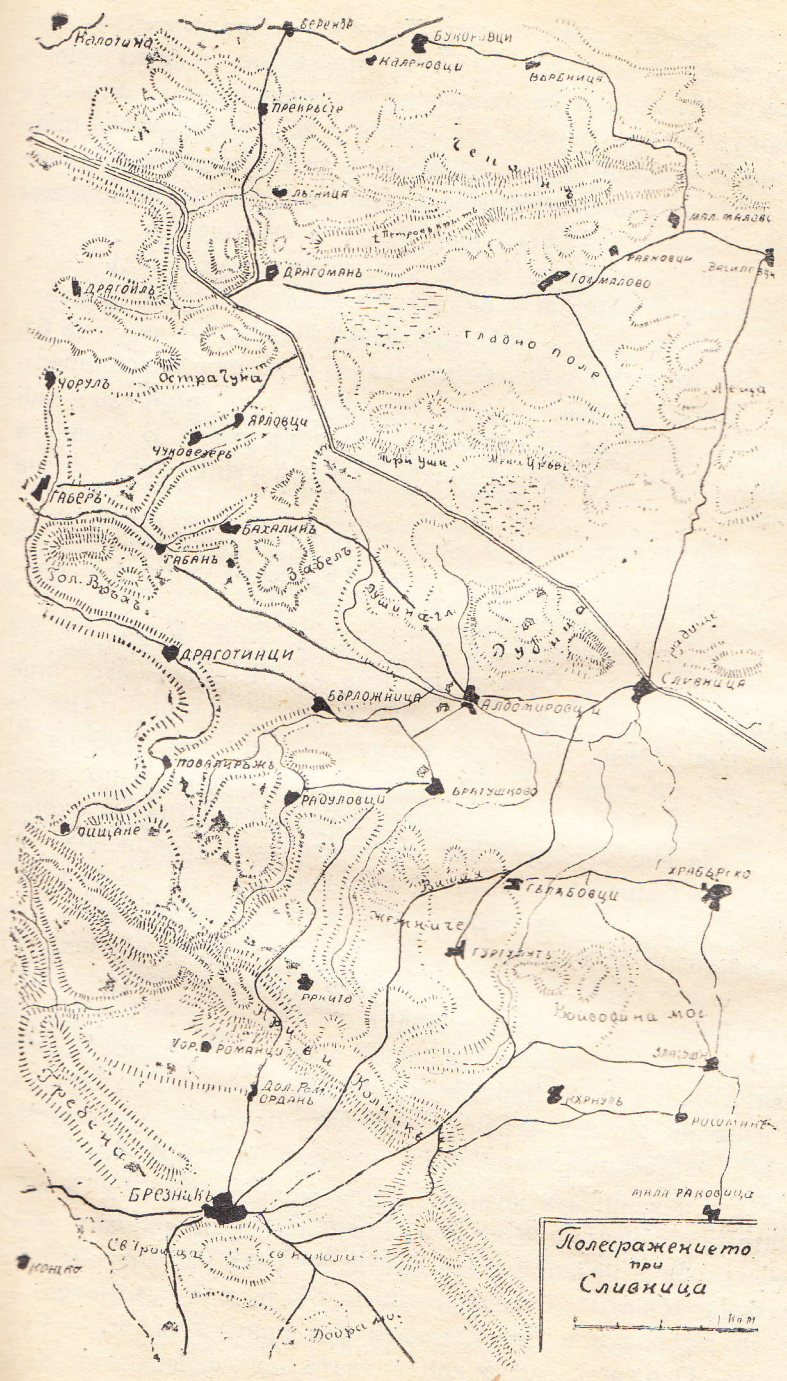
III. Сражението при Сливница.

Полесражението.

Мѣстността, на която се разигра решителната тридневна борба между сръбската Нишавска армия и българскитѣ сили, е ограничена: на северъ съ стръмния, каменистъ, планински грѣбъ на Голѣмъ Чепанъ—Петровъ Кръсть и Драгоманскитѣ висоти, на югозападъ — отъ билото на Вискяръ пл. (Криви Колникъ—Мечи камѣкъ), на изтокъ — отъ разлатия каменистъ масивъ в. Леща — в. Голѣма Глава, в. Дубица — Гължбовската рѣкичка — в. Войводина Могила — Криви Колникъ и на западъ — съ условната линия с. Драгоманъ — с. Брусникъ.

Цѣлата мѣстность представлява разхвърлени хълмове съ значително командуване надъ околния теренъ, съ стрѣмни склонове и най-вече каменисти грѣбове. Само средната част на полесражението — между с. с. Голѣмо-Малово, Алдомировци, Драгоманъ, Ярловци и Табанъ представлява разлата карстова котловина съ по-мекочертани хълмове, между които сж се образували хлѣтнатинитѣ на блатата Алдомировско и Драгоманско. Между тия две блатата, начиная отъ разлатия каменистъ масивъ Леща — Голѣма Глава, въ западна посока се провира грѣбатото каменисто било на висотитѣ Мека Црѣвь и Три Уши, което стрѣмно се спуска къмъ Алдомировското блато. На северъ отъ това било остава Драгоманското блато и вълнистото Гладно Поле, а на югъ—Алдомировското блато и хълмистото поле на западъ отъ Алдомировци. Презъ това поле отъ западъ и сев. западъ къмъ с. Алдомировци радиално отиватъ три потока, които при селото се събиратъ и образуватъ единъ притокъ на Сливнишката рѣка. На югъ отъ Слив. поле мѣстността има много пресеченъ характеръ и се запълня съ севернитѣ разклонения на пл. Вискяръ. Мѣстността на полесражението е открита, само по низкитѣ мѣста — край рѣкичкитѣ, има върбалаци. Българската позиция се простираше отъ северъ на

Полесраженнето
при
Сливница
1:50,000

югъ отъ дветъ страни шосето Пиротъ — Драгоманъ — София и отиване почти подъ правъ жгълъ на билото Мека Цръвъ — Три Уши. Тя започваше отъ вис. Леща, минаваше презъ седлото между тая висота и в. Мека Цръвъ пресичаше Пиротското шосе, възвиваше се на височината Дубица и край западната частъ на с. Алдомировци достигаше висотата сев. отъ с. Братушково, гдето и свършваше.

Висотата Мека Цръвъ, като командуваше надъ цѣлата Сливнишка позиция и околната мѣстность, представляваше единъ прекрасенъ наблюдателенъ пунктъ, обаче тя не бѣ включена въ позицията и се издигаше непосредственно предъ нейния дѣсенъ флангъ. Срещу този флангъ се намираха и най голѣмитъ удобства за неприятелско настѣпление. Височината Голѣма Глава и Градище можаха да послужатъ като тилна позиция.

Малочисленността на българитъ не бѣ позволила да се включатъ въ позицията и важнитъ висоти северно и южно отъ с. Гургулятъ.

Фортификационното усиление на тази позиция, известна подъ името Сливнишка позиция, бѣ започнато още презъ м-цъ октомврий, но поради малкото работни рѣце не бѣше довършено. По-добре укрепени бѣха: вис. Дубица и участъка на югъ отъ нея. Северно отъ Дубица и до седловината въ Леща—Мека Цръвъ имаше само отдѣлни окопи.

На вис. Дубица бѣха издигнати две укрепления, но едното не бѣше довършено. Довършенъ бѣ т. н. „Централенъ редутъ“ на средния връхъ на висота. Северно отъ Алдомировци бѣ издигнатъ т. н. „Знамененъ люнетъ“, западно отъ сѣщото село — „Преславския редутъ“, а северно отъ Братушково—„Разградския редутъ.“ Предъ и между укрепленията бѣха издигнати стрелкови окопи и батареи. Стрелковитъ окопи на в. Дубица за добиване добъръ обстрелъ бѣха изнесени много напредъ и спуснати почти до западнитъ ѝ поли. Това затрудняваше подходането на подрѣжкитъ.

Сливнишката позиция преграждаше посоката за неприятелското настѣпление отъ Царибродъ и Драгоманъ къмъ София, обаче нейнитъ флангове не опираха на сигурни естествени точки и обходането имъ бѣ твърде възможно — както северно отъ Леща, така и отъ Криви Колникъ — Гургулятъ. Околнитъ висоти командуватъ надъ фланговетъ, Важ-

ния дѣсенъ флангъ, презъ който минаваше и шосето за София, бѣ най слабо укрепенъ и следов. отбраната му можеше да бѣде само активна. Обзора на позицията бѣше добъръ. Обстрела сжщо.

Източнитѣ склонове на висотитѣ по Сливнишката позиция даваха възможность за прикриване на резервитѣ.

Сѣбитията на 5 (17) ноемврий.

(Приложение № 3)

а. Поводъ за сражението. Както знаемъ, този день у сѣрбската армия бѣ посветенъ за почивка. Обаче една случайность наруши сѣрбскитѣ смѣтки и увлече сѣрбитѣ да встѣпятъ въ бой съ защитницитѣ на Сливница.

Конната бригада не бѣ получила заповѣдь, че атаката се отмѣнява за 6-и ноемврий. Сутриньта на 5-и тя се приготви за бой и влѣзе въ свръзка съ Дунавската дивизия, но отъ последнята узна за отмѣняването на атаката и трѣбваше да се повърне на бивака си. Мъглата, която въ това време покриваше бойното поле се пораздигна и размърдването на бригадата бѣ забелѣзано отъ българитѣ на в. Леща. Последнитѣ, впрочемъ, видѣха само, че напреде имъ се раздвижватъ сѣрби, безъ да знаятъ колко сж и каква часть.*)

Капитанъ Бахчевановъ, предъ когото се извърши сѣрбското размърдване започна боя. Той настѣпи по посока на Голѣмо-Малово. Конната бригада разгъна две роти отъ гвардейския батальонъ на вис. между Голѣмо и Мало Малово и два ескадрона между тая висота и в. Мека Цръвь.

Командующия дѣсния български флангъ капитанъ Бендеревъ горѣше отъ желание да настѣпи срещу сѣрбитѣ на Мека Цръвь. Той молѣше подкрепления и разрешение за това отъ княза, който сутриньта се намѣри на дѣсния флангъ. Когато Бендеревъ чу престрелката къмъ в. Леща, най-настойчиво се обърна къмъ щаба на Западния корпусъ.

*) Кавалерийската бригада пристигна въ с. Голѣмо-Малово късно вечерята на 4 ноемврий.

б. Атаката на българитѣ къмъ Гол.-Малово и Мека Цръвъ.

Къмъ пладня на дѣсния флангъ пристигна командиря на Западния корпусъ, Майоръ Гуджевъ. Той заповѣда на ротмистъръ Бендеревъ да атакува, но следъ като пристигнатъ подкрепленията. Такива идѣха отъ Брезникъ. Майоръ Гуджевъ се прибра въ щаба си, а Бендеревъ, безъ да дочака всички подкрепления, отиде въ атака въ две посоки: на северъ и на западъ. Най първо той насочи на северъ — „на изстрели“, 4-а др. отъ 2-ия полкъ, 1 запасна рота, 2 опълченски чети и 1 батарея подъ командата на ротмистъръ Кърджиевъ. Тия части настѣпиха западно отъ в. Леща по посока на с. Голѣмо-Малово въ помощъ на капитанъ Бахчеванова. Съ 3-а друж. отъ 3-и Бдински полкъ (кап. Христовъ П.), която бѣ изпратена въ подкрепа на дѣсния флангъ, и съ 1-а др. отъ 5-и Дунавски полкъ Бендеревъ удари срещу в. Мека Цръвъ. Тия дружини поведе к-ра на 3-и Бдински полкъ, капитанъ Мариновъ.

Петѣтъ роти и опълченцитѣ, съ които ротмистъръ Кърджиевъ настѣпи на северъ, скоро се изравниха съ дружината на капитанъ Бахчеванова, но посрещнати съ силенъ пушеченъ и артилерийски огънь временно спрѣха напредването си.

Когато пкъъ 3-а др. отъ 3-и Бдински полкъ се разгъна и повръщаше срещу в. Мека Цръвъ, срещна и разгони крайния ескадронъ отъ конната бригада, а следъ това неочаквано се натъкна на една сръбска дружина, която настѣпваше северно отъ в. Мека Цръвъ срещу в. Леща — въ флангъ и тилъ на частитѣ на ротмистъръ Кърджиева. Изненадана отъ близко разстояние съ огънь и ножъ, сръбската дружина бѣ разпръсната; тя въ безредие отстѣпи къмъ в. Три Уши. Сега обаче, може би поради това, че съзна грѣшката си за недочакването на подкрепленията, ротм. Бендеревъ за малко преустанови настѣплението срещу Мека Цръвъ. Той не знаеше, че на тия висоти се намира само 1 дружина отъ 9-ия сръбски полкъ.

* * *

Още въ 9 ч. и 30 м. пр. пл. щаба на Дунавската дивизия бѣ излѣзалъ на западната чука отъ Три-Уши, за да уговори атаката и уреди разузнаването на Сливнишката позиция. Скоро се чу престрелка къмъ Леща. Събранитѣ н-ци

бѣха отправени при частитѣ си. Комадира на 9-я сръбски полкъ, който заемаше съ една дружина (1-а) в. Мека Цръвъ, а съ друга (3-а) като резервъ — западната чука на Три-Уши*), заповѣда на 3-а дружина да настѣпи напредъ „на изстрели“. Тая именно бѣ дружината, която българитѣ изненадаха. Тя бѣ оттеглена на северната чука на Три-Уши и можа де се поуреди подѣ прикритието на 1 дружина отъ 7-ия полкъ. Тукъ бѣ изкарана на позиция и 1 батарея.

Следъ тази случка въ подкрепление на дѣсния българ. флангъ бѣ притеглена 1-а др. отъ 4-и Плѣвен. полкъ. Тази дружина настѣпи и се разгъна въ лѣво отъ 1-а Дунавска дружина, по южнитѣ склонове на в. Мека Цръвъ, за да обезпечи войскитѣ отъ дѣсния флангъ отъ югъ.

Съ голѣми трудности и бити отъ фронта и отъ фланга, откъмъ с. Голѣмо Малово, дветѣ наши дружини (III. 3. и I. 5.) се закатериха по каменистата Мека-Цръвъ. Когато наближиха неприятелската дружина, 12-а Бдинска рота се вдигна на щикъ и съ викъ „ура“ завладя върха на височината. Следъ това се нахвърляха и другитѣ Бдински и Дунавски роти. Сърбитѣ не можаха да издържатъ българския ударъ и отстѣпиха въ безредие. Висотата бѣ завладѣна, обаче дружинитѣ се увлѣкоха въ преследване. На в. Мека Цръвъ не остана почти никаква частъ. Бдинскитѣ роти бѣха въ дола между тая висота и Три Уши, а 1-а др. отъ 5-ия полкъ се отклони въ дѣсно по сев. изг. склонове на Три-Уши повече къмъ Малово. Въ това време сърбитѣ усилиха бойната си частъ съ 1-а др. отъ 15-я полкъ и енергично посрещнаха изморенитѣ и разбъркани български части около Мека Цръвъ. Българитѣ бѣха не само спрѣни, но и повърнати назадъ. Между туй, къмъ дѣсния флангъ подхождаха нови подкрепления: 3-а и 4-а др. отъ 5-и полкъ, 1-а др. отъ 3-и полкъ, 1 батарея и всичко съ изключение на 3-а др. отъ 5 полкъ се насочваше къмъ Леща — Голѣмо Малово, гдето конната сръбска бригада се държеше здраво. Тя даже бѣ проявявала усилия да облекчи отбраната и къмъ Мека-Цръвъ. Сръбската батарея при Малово енергично действаше по атакуващитѣ тукъ българи, обаче не следъ много време бѣ извадена отъ строя. Най-последно, силно притисната отъ численно пре-

*) 2-а др. бѣ останала на в. Чепанъ.

възходящъ противникъ, и издържайки храбро негова напоръ, бригадата очисти с. Голѣмо Малово и се оттегли къмъ Драгоманъ. 19-ия гвард. батальонъ отстѣпи на Чепанъ. Българитѣ завзеха висотитѣ северно и източно отъ с. Голѣмо Малово, гдето и замръкнаха. Капитанъ Бахчевановъ замръкна чакъ на Чепанъ.

Удара срещу конната бригада и срещу Дунавската дивизия и особено суматоката, която бѣ настѣпила въ последнята, създадоха смущение и въ върховната команда. Въ щаба на Дунавската дивизия пъкъ не знаеха какво да вършатъ. Генералъ Ивановичъ искаше помощъ чрезъ намѣсата на Дринската и Шумадийската дивизии, безъ още да е използвалъ всичкитѣ сили, съ които разполагаше. Впрочемъ, както се спомена, той засили бойната си частъ съ една дружина отъ 15-ия полкъ, която се разгъна южно отъ в. Три Уши и на източния връхъ отъ сѣщитѣ, но това още не бѣ пълно използване на силитѣ. Артилерията на сръбската Дунавска дивизия до това време имаше само една батарея въ действие. (Чакъ следъ нарастване опасността за лѣвия сръбски флангъ бѣха извадени още 2 батареи).

* * *

Следъ донесението, което получи за неуспѣха къмъ Голѣмо Малово, краля, който бѣ наблюдавалъ жалката картина, що предствляваха командването и действията на Дунавската дивизия, загуби вѣра за сигурността на лѣвия флангъ на армията. Въ сръбския щабъ се изказваше даже и опасението, да не би българитѣ да настѣпятъ презъ Гладно Поле за Драгоманъ и да се явятъ на главната комуникационна линия на армията — шосето Драгоманъ — Пиротъ.

Вследствие на всичко това и, главно, за да се отслаби българския натискъ срещу лѣвото сръбско крило, върховната команда заповѣда на Дринската дивизия да настѣпи южно отъ Дунавската и да атакува българската позиция южно отъ шосето Драгоманъ — Сливница.

На Шумадийската дивизия се изпрати заповѣдъ да се приближи къмъ Дринската и да се насочи срещу лѣвия български флангъ.

Дунавската дивизия посъживи действията си.

Следъ като бѣ засилила бойната си частъ, тя успя да

извади две отъ батареитѣ си на югъ отъ Три Уши. Въ тѣхно прикритие се разгъна една дружина отъ 15-ия полкъ. Така щото, фронта на Дунавската дивизия отиваше вече отъ севернитѣ подножия на в. Дърма, презъ дветѣ източни чуки на Три Уши и до шосето Драгоманъ — Сливница. На Чепанъ бѣ изпратена друга дружина отъ 15-ия полкъ.

в. Атаката на Дринската дивизия.

Тази сутринь, още щомъ боя на лѣвия сръбски флангъ почна да взема голѣми размѣри, н-ка на Дринската дивизия заповѣда на частитѣ си да се приготвятъ за бой. Заповѣдта на върховната команда намѣри дивизията развърната и даже 4-ия полкъ съ една батарея почваше настѣплението.

Току-що бѣ минало пладня, когато Дринската дивизия започна настѣплението. Пръвъ тръгна 4-ия полкъ (лѣво-фланговия), съ когото се увлече и дружината отъ 15-ия полкъ, прикриваща дветѣ батареи на полковникъ Хорстигъ южно отъ Три Уши. Веднага следъ 4-ия полкъ настѣпиха и останалитѣ два дрински полка. Атаката бѣ насочена срещу българския центъръ и лѣвото крило — въ три пункта: 4-ия полкъ съ 1 батарея — срещу центъра, 6-ия полкъ съ 2 б-реи — срещу с. Алдомировци (Преславския редутъ) и 5-ия полкъ съ 1 б-рея — срещу лѣвия флангъ (Разградския редутъ).

И тѣй, за „облегчение“ положението на лѣвия си флангъ сърбитѣ предприеха една атака съ цѣла дивизия, два отъ полковетѣ на която отиваха срещу 7-ия Преславски полкъ. На лѣвото българско крило предстоеше тежка борба. Обаче командующия Западния корпусъ много умѣстно бѣше изпратилъ къмъ това крило отъ току-що пристигналитѣ*) подкрепления — две Струмски дружини (3-а и 5-а). Тѣзи дружини бѣха отправени къмъ Братушково много на време — преди още Дринската дивизия да бѣше се намѣсила въ боя. Тази щастлива предвидливостъ на Майоръ Гуджева, както ще видимъ, указа решително влияние за успешната отбрана на позицията на лѣвото крило.

Дринската дивизия настѣпи съ 4-ия полкъ срещу цен-

*) Три отъ пристигналитѣ дружини въ резерва, както видѣхме, бѣха изпратени на дѣсното крило — едната бѣше вече на Мека Цръвъ, а дветѣ къмъ Голѣмо Малово.

търа, а съ 6-ия и 5-ия срещу лъвия флангъ. Полковетъ смѣло тръгнаха напредъ по посока на Преславския и Разградския редуги. Тѣ скоро приближиха българскитѣ окопи до 400—500 крачки и откриха най-силенъ огнь по тѣхнитѣ защитници. Нѣкои сръбски батареи бѣха изкарани почти въ самата линия на стрелцитѣ. Българитѣ съ трудъ удържаха сръбския натискъ; българската артилерия отъ центъра и лъвия флангъ водѣше геройска борба. Тя стреляше вече съ картеч. На много мѣста по лъвия флангъ защитницитѣ бѣха принудени да напуснатъ преднитѣ си окопи и да се оттеглятъ на линията на редугитѣ. Сърбитѣ заеха напуснатитѣ окопи. Тѣ напиха срещу Преславския и особено силно срещу Разградския редугъ, когото вече обхващаха. Наставаше единъ критически моментъ: успѣше ли Дринската дивизия да завладѣе българскитѣ позиции къмъ Алдомировци — Братушково, пжтя на сръбската армия за София се откриваше. Равновесието възстановиха изпратенитѣ на лъвия флангъ дружини отъ 2-ия Струмски полкъ. Едната отъ тия дружини (5-а) засили бойната частъ на 7-ия полкъ северно и южно отъ Разградския редугъ. (7-ия полкъ вече бѣ вкаралъ въ боя дружината отъ резерва си). Другата дружина отъ 2-ия полкъ първоначално бѣ спрѣна въ резервъ при с. Братушково, но въ критическия моментъ бѣ насочена срещу дѣснофланговата сръбска дружина и успя да закрепилъ българския лѣвъ флангъ, у когото бѣ настанало вече силно колебание. Необходимо бѣше още едно усилие отъ страна на Дринската дивизия, за да се реши боя въ нейна полза. Но, за това на сърбитѣ не достигаха и сили и енергия. Срещнали упорита съпротива, изстреляли бойнитѣ си припаси, сръбскитѣ полкове започнаха да се отдръпватъ назадъ.

Пръвъ се оттегли 4-ия полкъ, който бѣ достигналъ на 400 крачки отъ центъра. 4-ия полкъ последваха останалитѣ полкове, обаче все-таки сърбитѣ задържаха спечеления теренъ предъ българската позиция. Тѣ се установиха на около 1000 крачки отъ българскитѣ окопи и започнаха да се окопаватъ.

* * *

До като българския лѣвъ флангъ преживѣваше критическия моментъ въ борбата си съ Дринската дивизия, Ду-

навската дивизия можа да се опомни и посъживи. Ротитѣ на 1-а Плѣвенска и на 3-а Бдинска дружини—разбъркани, изнурени отъ боя и преследването, бѣха притиснати отъ 4 сръбски дружини (1-а и 3-а отъ 9-и полкъ, 3-а отъ 7-и п. и 1-а отъ 15-и п.) Плѣвенската дружина отстъпа до мѣстото, отгдето бѣ наченала тая сутринь бѣя; Бдинската се бѣше почти разпилѣла, а, както видѣхме, 1-ата Дунавска бѣ увлечена на североизтокъ отъ Три Уши.

Виждайки тежкото положение, въ което можеше да изпадне увлеченото къмъ Голѣмо Малово дѣсно крило и ценейки важността на Мека Цръвъ въ дадения моментъ, щаба на Западния корпусъ бѣ изпратилъ 3-а дружина отъ 5-и Дунавски полкъ да затвърди тукъ положението. Тази дружина се яви на Мека Цръвъ тъкмо на време — когато сърбитѣ щѣха да турятъ ржка на висотата. Изпреварено и посрещнато отъ 3-а Дунавска дружина сръбското настѣпление бѣ спрѣно и владѣнието на Мека Цръвъ за момента осигурено.

Нощта тури край на боя.

Този день на крайнитѣ флангове положението бѣше следното:

На крайния северенъ флангъ Комщицкия отрядъ на поручикъ Зафирова се намираше въ Годечъ и възнамѣряваше да атакува сръбската дружина на майоръ Милошевичъ, която съ две роти стоеше въ с. Комщица и съ две въ с. Ропотъ.

На южния флангъ — въ Радомиръ, се събра т. н. Радомирски отрядъ на кап. Кисьова и бѣ насоченъ къмъ Брезникъ. Тоя отрядъ ношува при с. Сопица. Моравската дивизия съ главнитѣ си сили достигна гр. Брезникъ. 1-ия полкъ съ 1 батарея (полковникъ Гайновичъ) бѣ още на висотитѣ източно отъ Власинското Блато (на Равна Шиба).

Резултатитѣ отъ действията на 17 ноемврий.

Вечеръта двамата командующи севернитѣ крила бѣха извикани въ респективнитѣ главни квартири „на мѣрне“. Въ българската главна квартира укоряваха Бендерева за своеволие въ действията, за увличане на дѣсното крило къмъ Малово и за разпрѣсване на силитѣ. Въ сръбската главна квартира осждиха генералъ Ивановича за лошитѣ дей-

ствия на дивизията му. Краля отне отъ Ивановича началството на Дунавската дивизия и го повѣри на командира на артилерийския полкъ — полковникъ Хорстигъ.

Командира на Западния корпусъ, като се опасяваше да посрещне утрешния день съ разпилени сили, заповѣда:

Дѣсното крило да се прибере на старитѣ си позиции, като частъ отъ войскитѣ си изпрати въ резервъ, а лѣвото — да се прибере по-къмъ центъра.

Още сжщата нощъ Мека Цръвъ бѣ опразнена. Войскитѣ отъ кжде Голѣмо Малово се прибраха едва сутринята на 6-и. Това стана подъ прикритието на пресни части: 2-а др. отъ 3-и п. полкъ и 4-а Пловдивска др. Лѣвото крило не измѣни положението си — капитанъ Савовъ прояви инициатива и не изпълни заповѣдта.

Вечерята въ щаба на Западния корпусъ бѣ повдигнатъ и въпроса за напускане Сливнишката позиция, но въ края на краищата подобно решение не се взе.

Реши се: войскитѣ да останатъ на Сливница и на следуюция день да се придържатъ къмъ една строга отбрана.

Въ сръбската върховна команда пакъ се реши: на следния день да се продължи атаката на Сливнишката позиция, въ която трѣбваше да участвуватъ както Шумадийската, тъй и Моравската дивизии и се разпореди:

1. Дунавската дивизия да се окопае на мѣстата си и да вземе мѣрки за обезпечаване на лѣвия флангъ на армията.

2. Дринската да продължи атаката, но да се приближи до Дунавската.

3. Шумадийската да атакува въ съгласие съ Дринската, споредъ заповѣдта отъ 4-ий (да обхване лѣвия флангъ на Сливнишката позиция).

4. На Моравската телеграфически да се съобщи голѣмата необходимостъ да се яви на Сливница, за да действува на крайния дѣсенъ флангъ — заедно съ Шумадийската.

5. 10-ия Шумадийски полкъ да застане въ поддръжка на Дунавската дивизия.

Шумадийската дивизия следъ крайно труденъ маршъ (по лошо определенъ пжтъ отъ върховната команда) достигна надвечеръ на 5.XI. въ района с. Ялботина — с. Пищане — с. Повалиръжъ. Тя не влѣзе въ бой. 10-ия полкъ отъ Пищане бѣ отправенъ още сжщата нощъ за лѣвия флангъ. Рано преди

пладня на 6-ий полка прастигна при Дунавската дивизия.

Моравската дивизия не получи тази заповѣдь. Съобщение за предстоящитѣ действия тя получи на 6-и сутриньта отъ началника на Шумадийската дивизия.

Резултатитѣ отъ действията на 5-ий за българитѣ бѣха извънредно важни. Макаръ да нѣмаха материални придобивки, морално тѣ спечелиха много. Така:

1. Вѣрата въ собственитѣ сили и въ победата възрастна неимовѣрно много. Морала у бѣйцитѣ се подигна.

2. Свойственитѣ на българското възпитание настѣпателенъ поривъ се разпали. Днесъ българитѣ отъ начало на войната за пръвъ пжть настѣпиха и то съ голѣмъ успехъ.

3. Денятъ бѣ спечеленъ—подкрепления подхождаха (12 дружини). Източния корпусъ изпълняваше своя тежкъ походъ отъ турската граница при Търново Сейменъ къмъ сръбската.

За сърбитѣ резултатитѣ на деня не бѣха утешителни.

1. Смѣлото настѣпление на дѣсното българско крило смути сръбското командване. Последнѣното почна да поглежда къмъ своя пжть на съобщение съ тила.

2. Сърбитѣ се убедиха, че разправата на Сливница не ще бжде работа лесна и започнаха да ценятъ силата на своя противникъ.

3. Тѣ изгубиха своето обхватно положение спрямо дѣсния български флангъ: изтикани бѣха отъ Малово.

4. На зазоряване (на 6.XI.) сърбитѣ отново заеха напуснатата отъ българитѣ Мека Цръвъ.

Оценка: Малкото сили, които тази сутринъ (5. XI.) българитѣ имаха на Сливница не позволяваха такъвъ разкошъ да се настѣпва както къмъ Голѣмо Малово, тъй и къмъ Мека Цръвъ. Бендеревъ оголи дѣсното крило и съ това излагаше цѣлата позиция на голѣма опасностъ. Ако у генералъ Ивановича имаше по-голѣма смѣлостъ, ако той още на 4-и бѣ взелъ мѣрки да се разузнае за противника посредствомъ малки рекогносцировачни отряди, можеше съ единъ силенъ ударъ да се яви на Леща — да разкъса дѣсното българско крило и да атакува центъра отъ северъ. Така щото, разтягането и прѣскането на силитѣ на Бендерева трѣбва да се счита погрешно, толкова повече, че то не съответствуваше

на първоначалната идея—да се подчакватъ подкрепления на Сливница. Самото започване на бой този денъ не бѣше въ интереса на българитѣ. Тѣмъ се налагаше, преди всичко, да разузнаятъ за противника, но въ никакъвъ случай съ всички сили на дѣсното крило.

Очевидно, щаба на Западния корпусъ не е ималъ ясна идея за отбраната на Сливница: той твърде лесно се съгласи съ Бендерева „да се атакува“ съ дѣсното крило. Но какво се целѣше съ това? — Разбиване на противника или рекогносцировка? — За първото силитѣ бѣха малко, още не бѣ настаналъ момента за такова, а при това повеждане на атаката само отъ едното крило бѣше доста рисковано. Решителни резултати се добиватъ съ дружни действия. Ако действията на Бендерева сж имали разузнавателенъ характеръ, тогава силитѣ му бѣха преголѣми. За подобни задачи трѣбва да се назначаватъ минимумъ сили.

Ако сѣрбитѣ при кавалерийската си бригада имаха още една две дружини и още една батарея и се задържаха на Голѣмо Малово, а въ това време генералъ Ивановичъ съ цѣлата си дивизия се нахвърляше срещу Мека Цръвъ и смѣтѣше оставенитѣ тамъ роти отъ частитѣ на Бендерева, какво би станало съ Сливнишката позиция, която по фронта можеше да бжде атакувана и отъ Дринската дивизия? Очевидно, че риска, на който се излагаха българитѣ, като тѣхното дѣсно крило безогледно се втурваше къмъ Малово бѣ извънредно голѣмъ.

Увличането на частитѣ отъ Мека Цръвъ и напуцането ѝ, за да отива съ колоната къмъ Малово е груба грешка.

Предвидливостѣта на майоръ Гуджева за лѣвия флангъ и за Мека Цръвъ е надъ всѣка похвала. Чрезъ това тънката българска линия можа да издържи сръбския напоръ.

За сѣрбитѣ отмѣняване на заповѣдѣта за атаката отъ 4 ноемврий бѣше фатална стѣпка, резултатитѣ отъ която се появиха още на следующия денъ (5-и). Залого за сръбския успехъ се криеше въ бързината; това тѣ не трѣбваше да испускатъ изъ видъ. На 5-и сутринѣта тѣ можаха да атакуватъ 12-тѣ български дружини съ три дивизии — минимумъ 25 дружини, 15 батареи и една конна бригада.

Но, като се спрѣха да почиватъ, тѣ улесняваха противника, комуто идѣха подкрепления, а заедно съ това намаляваха собственитѣ си шансове за успехъ.

Самото спиране за почивка близо до противника пъкъ не представляваше сигурностъ, че боя нѣма да се захване въпреки желанието на върховната команда. Примери въ това отношение военната история ни е дала. (Въортъ 6 августъ 1870 година).

Най-чудното на 5-и ноемврий е държането на Дунавската дивизия: отдѣлнитѣ ѝ дружини се разбиватъ, суматоха настава, а щаба ѝ вика за помощъ безъ да използва силитѣ, които има подъ ржка. Действително, мѣстността не даваше голѣми удобства за развърщане, но това не пречеше на генералъ Ивановича да излѣзе отъ пасивното си положение и особено пъкъ, когато Дринската дивизия атакуваше. Съ единъ ударъ на Мека Цръвъ решението можеше да се добие на дѣсния български флангъ, вмѣсто на лѣвия, както бѣ проектирано въ нападателния сръбски планъ.

Недостатъчното разузнаване и употрѣблението на конната бригада не споредъ нейното право назначение докараха сръбската армия съ вързани очи предъ Сливница.

Освенъ това, сърбитѣ нѣмаха точни карти. Напр. имената на селата Голѣмо и Мало Малово бѣха размѣнени. Конната бригада трѣбваше да слѣзе въ Голѣмо Малово — т. е. въ действителното Мало Малово. Тя пжтува ноця съ водачи, които я водѣха гдето иска — въ Голѣмо Малово (сжщинското). Поради това на 5-и тя осѣмна не вѣнъ отъ българския дѣсенъ флангъ, а тъкмо срещу него — предъ капитанъ Бахчеванова. Значи, обходното движение, което тази бригада трѣбваше да прави, неминуемо водѣше вече презъ българския флангъ. Недоставяне заповѣдта за отмѣняване на атаката до конната бригада е голѣмъ дефектъ на сръбската щабна служба.

Сѣбитията на 6 ноемврий.

(Приложение № 4)

а. Разположение на намѣрения на противницитѣ.

Както видѣхме, сръбската върховна команда миналия день замръкна съ решението днесъ да довѣрши атаката на Слив-

нишката позиция и заповѣда притеглянето на Шумадийската и Моравската дивизии срещу лѣвия български флангъ. Утрото на 6-и ноемврий завари сърбитѣ въ следното положение:

1. Моравската дивизия (2-и и 14-и пех. полкове и три батереи)—въ Брезникъ, 1-ия Моравски полкъ съ 1 б-рея тръгваше за Брезникъ, съгласно дадената му миналата вечерь заповѣдь.

2. Шумадийската дивизия, съгласно заповѣдта отъ 5. XI. бѣ ношувала въ района Ялботина — Пищане — Повалирѣжъ.

3. Дринската дивизия—окопана срещу българската позиция (центъра и лѣвия флангъ) и на около 1000 крачки отъ сжщата.

4. Дунавската дивизия—съ 4 дружини на Три Уши, съ една дружина южно отъ тия висоти и съ друга на Чепанъ. Останалитѣ 3 дружини стояха западно отъ Три Уши. Къмъ тая дивизия презъ нощта бѣ притегленъ отъ Пищане 10-ия полкъ на Шумадийската дивизия и сутринята установенъ ю. з. отъ Три Уши. На развиделяване съ 6 роты тя зае и височината на Мека Цръвъ, която българитѣ миналата вечерь напуснаха доброволно, по заповѣдь.

5. Конната бригада—при Драгоманъ; 19-ия гвардейски батальонъ на Чепанъ, а по сетне при бригадата.

6. Дружината на майоръ Милошевичъ, която отначало действуваше по пѣтя Рѣжана — Комщица се намираше съ две роты въ Комщица и съ две въ с. Ропотъ.

Смущението у сърбитѣ отъ вчера и страха имъ за лѣвия флангъ не бѣха преминали. За тази цѣль, както видѣхме, къмъ Дунавската дивизия бѣ привлеченъ и 10-ия полкъ.

Миналия день българитѣ бѣха получили първитѣ подкрепления отъ Източния корпусъ (12 дружини, отъ които 2 румелийски) и бѣха разпредѣлени:

1. Дѣсно крило: 9 др.,*) $1\frac{1}{2}$ ескадронъ и $\frac{1}{2}$ полска и 1 планинска батереи (всичко 8 орждия)—между Леща и Мека Цръвъ и на югъ до шосето, подъ командата на ротм.

*) 4-а др. отъ 2-ия полкъ, 1-ва и 2-а др. отъ 3-и Бдински полкъ, 1-а (3 роты) и 2-а др. отъ 4 Плъвенски полкъ, 1-а, 3-а (2 роты) и 4-а др. отъ 5-и Дунавски полкъ, 3-а запас. рота отъ 1-и п. полкъ, 2 чети опълченци на кап. Букурешлиевъ и 1-а Пловдивска дружина.

Бендерева. На в. Леща бѣ останалъ само 3-и ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ

2. Ц е н т њ р њ : 3 дружини и $1\frac{1}{2}$ полски б-реи — на височина Дубица — отъ шосето Драгоманъ— Сливница до с. Алдомировци — подъ командата на капитанъ Петровъ (Капитанъ Блъсковъ миналия день бѣше раненъ).

3. Л ѣ в о к р и л о : 6 дружини (7-и полкъ и 3-а и 5-а др. отъ 2-и полкъ) 1 рѣта отъ 1-и п., 2 чети доброволци, $1\frac{1}{2}$ полски и 1 планин. б-реи — отъ Алдомировци до Братушково включително — подъ командата на кап. Савовъ.

4. На крайния дѣсенъ стратегически флангъ — въ Комщица се намираше малкия отрядъ на поручикъ Зафировъ.

Още на 5-ий пор. Зафировъ бѣ изпратилъ две чети въ с. Губежъ — срещу Комщица, а съ останалитѣ си части стоеше въ Годечъ въ готовность презъ ноцъта да се придвижи къмъ Ропотъ и да атакува находящитѣ се тамъ две сръбски роти.

5. На лѣвия стратегически флангъ се намираше новосформирания Радомирски отрядъ на капитанъ Кисьова (1-а и 2-а дружини отъ 2-ия Струмски полкъ и 1 опълченска дружина, които бѣха действали на Цвѣтковъ Гробъ, 5 роти отъ 3-и Бдински полкъ и 1 доброволческа дружина.)

Този отрядъ имаше задача: да отбранява Брезникъ отъ Моравската дивизия или, ако тя е вече тръгнала отъ този градъ за София, да я атакува безъ колебание съ цѣль да спре движението ѝ къмъ Сливница. Отряда бѣ нощувалъ около с. Сопица.

* * *

Българитѣ, следъ като прибраха увлеченото отъ вечерашната борба къмъ Голѣмо Малово и Чепанъ дѣсно крило, държаха силитѣ си събрани очаквайки решителни действия. Този день, съгласно взетото решение, тѣ мислѣха да се въздържатъ отъ необмислени стѣпки и да отбраняватъ на всѣка цена позициитѣ си.

Сръбската върховна команда отдавна вече очакваше донесения за появяването на Шумадийската и Моравската дивизии. Но пладня приближаваше, а такива още нѣмаше. Изучвайки положението по картата, тя едва днесъ видя, че фронта на армията е много голѣмъ (Драгоманъ — Брезникъ

по права линия 23 клм.), че силитѣ сж много разпрѣснати и то въ една трудна планинска мѣстность. Натиска на българитѣ срещу лѣвото крило и въображаемото тѣхно числено надмощие наведоха сръбското командване на мисълта, че решителенъ характеръ ще иматъ действията на това крило и го заставиха да реши:

1) Да сѣкж сѣ фронта на армията, като групира силитѣ си къмъ източния изходъ на Драгоманския проходъ, т. е. къмъ лѣвото крило и къмъ главната комуникационна линия.

2) До прибирането на дѣсното крило на северъ, което трѣбваше да се извърши на следния день, да не се предприема атака, а да се застане въ очаквателно положение по дветѣ страни на шосето Драгоманъ — Сливница.

На армията се опредѣляше фронтъ отъ Чепанъ до къмъ с. Повалиръжъ. Дивизиитѣ трѣбваше да се окопаятъ. Отъ тази позиция тѣ трѣбваше да започнатъ атаката на Сливнишката позиция, която атака вече трѣбваше да се извърши на 7-и ноемврий. Предполагаше се, че до това време заповѣданото сѣкжсяване на фронта ще може да се изпълни.

До това време краля реши да остане въ Царибродъ.

Тукъ той получи първата вестъ, че българи сѣ се появили северно отъ Чепанъ и настѣпватъ по Калотинската рѣка. Поводъ за това известие бѣ далъ Комщицкия български отрядъ на поручикъ Зафирова, който отъ Годечъ на разсѣмнуване атакува и разби сръбската дружина, разположена въ с. с. Ропотъ и Комщица.

*

Споменатата по-горе сръбска заповѣдъ, не се изпълни, защото Дринската дивизия, както и Шумадийската, бѣха влѣзли въ бой, а Моравската още на Брезникъ бѣше повърната отъ пѣтя, спрѣна отъ българския Радомирски отрядъ.

6. Боя при Брезникъ.

Капитанъ Кисьовъ, съгласно дадената му заповѣдъ, настѣпи отъ Сопица къмъ Брезникъ. Наближаваше пладня.

Въ това време Моравската дивизия, следъ като остави 1 др. отъ 2-и п. и 1 пл. батарея въ Брезникъ, пѣтуваше за Сливница по пѣтя презъ с. Орданъ (Арзанъ). Авангарда ѝ бѣше стигналъ билото Криви-Колникъ, когато Полковникъ Топаловичъ получи донесение, че на 3—4 кл. м. ю. и. отъ Брезникъ се е наближила една българска колона. Той

разпореда съ една рота отъ оставената въ Брезникъ дружина да се заеме височината Св. Никола. (Източно отъ Брезникъ).

Кап. Кисьовъ настъпи срещу тая висота съ 2 дружини въ бойна частъ и 3 въ резервъ. Но тукъ вече бѣ излѣзла още една сръбска рота. Топаловичъ спре колоната и заповѣда частитѣ да се повърнатъ. Не следъ много и авангарда на Моравската дивизия се повърна. Сърбитѣ успѣха да заематъ висотата съ достатъчно сили. Постепенно се разгъна цѣлата дивизия.

Следъ нѣколко неуспѣшни опити да се завладѣе висотата, и следъ като видя численото надмощие на противника, който обхващаше фланговетѣ му, кап. Кисьовъ заповѣда отстъпление. Подъ натиска на сърбитѣ оттеглянето се повърна въ бѣгство.

Кисьовъ се помъчи да отстъпи за Владая, но сръбската конница се бѣ появила къмъ с. Расникъ и затова той повърна на югъ — къмъ Радомиръ. Тукъ отряда ношува и на следния день продължи отстъплението чакъ до Самоковъ.

Това обстоятелство създаде една голѣма криза за лѣвия сливнишки флангъ.

в. Действията по фронта на Сливница.

Завладяването на Мека Цръвъ.

Щомъ се разсъмна българитѣ отъ позицитѣ си видѣха линията на Дринската дивизия на 1000 крачки предъ себе си и откриха огънь. Сърбитѣ отговориха. Намѣси се сжщо и артилерията отъ дветѣ страни. Боя се разгорещи, но и двамата противници не напущаха мѣстата си. На севернитѣ флангове бѣ тихо. Началника на българския центъръ скоро изпрати една дружина срещу преднитѣ части на Дринската дивизия съ цѣлъ да ги прогони назадъ. Дружината смѣло се хвърли срещу сърбитѣ; последнитѣ отстъпиха и се прибраха къмъ главнитѣ си сили.

Къмъ 10 часа между с. с. Радуловци и Ракита започна да се появява колоната на Шумадийската дивизия. Тя намѣри мѣстото си заедно отъ Дринската и затова по споразумение на двамата дивизионни началници се разгъна въ дѣсно отъ нея съ намерение да действа въ флангъ на българитѣ. Тогава 6 батереи (отъ Дринската дивизия) бѣха извадени на в. Забелъ, за да подготвятъ атаката, която Дрин-

ската и Шумадийската дивизии щѣха да предприематъ следъ пристигането на Моравската дивизия.

4-ия Дрински полкъ къмъ пладне се опита да настѣпи, обаче бѣ повърнатъ съ огънь. Войниците отъ центъра се спуснаха следъ отстъпвающитѣ сърби но бѣха възпрени. 5-и и 6-и Дрински полкове се подадоха напредъ за да облекчатъ Шумадийскитѣ части, които настѣпиха съ цѣль да турятъ ржка на нѣкои точки къмъ българския флангъ. На всѣкжде обаче сърбитѣ бѣха изпреварени отъ българитѣ. Последнитѣ още презъ нощта бѣха заели съ 1 дружина*) височината Градище—южно отъ Братушково. Къмъ 2 часа следъ пладня съ 2 р. отъ 7 полкъ и 2 чети доброволци тѣ заеха и висотата Вишая.

Очаквайки пристигането на Моравската дивизия сърбитѣ се задоволиха да откриятъ артилерийски и пехотенъ огънь по българския флангъ.

Ротмистъръ Бендеревъ не знаеше, а поради мъглата и не виждаше какво става предъ центъра и лѣвия флангъ, откъдето чуваше силна пушечна и артилерийска стрелба, обаче скоро получи заповѣдъ да заеме висотата Мека Цръвь. Това бѣ желанието на князътъ, който го предаде въ щаба на Западния корпусъ. Бендеревъ бѣше готовъ за подобно предприятие и назначи за атаката три дружини: 2-а Бдинска, 1-а Плѣвенска и 1-а Пловдивска и 1 планинска батарея. Съ извършване на тази атака бѣ натоваренъ капитанъ Мариновъ. Дружинитѣ тръгнаха енергично напредъ. Сръбския огънь бѣ извънредно силенъ, но напредването на българ. дружини не се спря. Въпреки това обаче, вследствие едно недоразумение, че на Мека Цръвь сж българи, атаката се преустанови и частитѣ се повърнаха на старитѣ си мѣста. Скоро обаче, недоразумението се уясни и князътъ даде заповѣдъ отново да се атакува. И действително, на в. Мека Цръвь сърбитѣ имаха 6 роты, а въ момента на атаката 10. На Три Уши имаха още 2 $\frac{1}{2}$ дружини и пристигащия 10-и полкъ. Атаката тоя пжтъ се извърши съ две дружини въ бойна частъ (2-а Бдинска и 1 Дунавска) и съ 1 (1-а Пловдивска въ резервъ) и се поддържаше отъ планинската и 6-а**) полска батарея. Съ „ура“ и „Шуми Марица“ дружинитѣ се хвър-

*) Доброволческата дружина на кап. Караджовъ.

**) Отъ 1-и артилерийски полкъ.

лиха върху сърбитѣ отъ 300—400 крачки. Сърбитѣ, съ изключение на дѣснофланговитѣ имъ роти, очистиха височината. Тя бѣ завладѣна, но поради мъглата не можа да се преследва. Отъ дѣснофланговитѣ роти паднаха въ пленъ цѣла полурота и нѣколко отдѣления. Сега на Мека Цръвь пристигна 1-а Плѣвенска дружина и планинската батарея. Бендеревъ остави тукъ 6 роти (1-а Бдинска дружина и по 1 р. отъ 1-а Бдинска и 1-а Пловдивска). Останалитѣ части бѣха оттеглени. Българитѣ се затвърдиха на Мека Цръвь.

г. Успѣхътъ на крайното дѣсно българско крило.

На крайния дѣсенъ флангъ поручикъ Зафировъ на разсѣмнуване атакува дветѣ сръбски роти въ с. Ропотъ и ги разпиля. Следъ това той повърна къмъ Комщица, гдето атакува сърбитѣ (2 роти) въ флангъ и тидъ и ги разпрѣсна. Сърбитѣ занесоха съ себе си паниката на едно истинско поражение. Зафировъ залови повече отъ 150 пленници. Този флангъ бѣ вече осигуренъ. Натамъ подхождаше вече и кап. Паница съ 1 запасна рота и съ своитѣ македонски харамии.

Кризата на лѣвитѣ флангове на противницитѣ.

Този български успѣхъ внесе цѣла паника въ сръбската върховна команда. Страхътъ отъ втурване на българитѣ по Калотинската рѣка къмъ тила на сърбитѣ—къмъ Калотина, Лѣтница и Драгоманъ, бѣше извънредно голѣмъ. На всѣки случай, опасността бѣ много преувеличена. Върховната команда бѣ зашеметена. Краля избѣга въ Пиротъ, отгдето залетѣха заповѣди и контръ-заповѣди. Смущението въ войскитѣ сжщо бѣше голѣмо. Конната бригада съ гвардейския батальонъ бѣ отправена за Калотина, за да разузнава въ Калотинската долина. Отдѣлни дружини се размърдаха: две дружини отъ 9-и полкъ и две отъ 15-и полкъ бѣха изпратени на седлото Петровъ-Кръсть и Чепанъ, обаче поради студътъ и тѣснотията на гребена тритѣ дружини скоро бѣха прибрани въ Драгоманъ. Горѣ остана само една дружина отъ 9-и полкъ. Друга дружина отъ 15-и полкъ бѣ изпратена по сетне презъ с. Прекръсте въ тилъ, на настѣпващитѣ по Калотинската рѣка българи. 10-ия полкъ трѣбваше да се разгъне южно отъ Три Уши.

Надвечерь, отъ Пиротъ, чрезъ началника на оперативното отдѣление, който отъ по-рано се намираше близо

до войскитѣ при Драгоманѣ, главната сръбска квартира отдаде следната заповѣдь:

1. Дринската дивизия да се оттегли отъ сегашната си позиция, като приеме къмъ Дунавската и да се установи на линията отъ Три Уши изключително до с. Бахалинѣ включително.

2. Шумадийската дивизия да се настани въ дѣсно отъ Дринската на линия отъ в. Забелѣ изключително до село Повалиръжѣ.

3. Моравската да се разположи въ района на с. с. Габерѣ и Чорулѣ — въ втора линия.

Позицията да се укрепи; бойнитѣ и хранителнитѣ припаси да се попълнятъ. *Само следъ изпълнението на тази заповѣдь трѣбваше да се мине въ настѣпление.*

Тая заповѣдь не се изпълни отъ всички части. Началника на Шумадийската дивизия получи заповѣдта късно вечерѣта, но се отнесе лекомислено къмъ нея и не я изпълни; — той чакаше пристигането на Моравската дивизия, за да атакуватъ съвмѣстно споредъ досегашнитѣ заповѣди.

Моравската дивизия пъкъ не получи заповѣдта.

И така, заповѣданото групиране на силитѣ за 7-и ноемврий не можа да се изпълни.

За тоя день, следователно, на сѣрбитѣ се налагаше да се придѣржатъ къмъ отбрана.

Презъ нощѣта на 6—7 ноемврий сѣрбитѣ бѣха разположени:

1. Моравската дивизия — съ главнитѣ си сили въ Брезникѣ, 1-ия полкъ, 1 б-рея и 1 ескадронѣ по пжтя за Брезникѣ на около 35 кл. отъ този грѣдь по въздушна линия (с. с. Лѣва рѣка и Горна Мелня).

2. Шумадийската дивизия — между Радуловци и Ракита.

3. Дринската дивизия се настани южно отъ Три Уши до в. Забелѣ включително.

4. Дунавската дивизия — на в. Три Уши и съ по една дружина Чепанѣ, къмъ Прекръсте и при Драгоманѣ.

5. Конната бригада съ гвард. батальонѣ — при с. Калотина.

6. Разбитата при Комшица и Ропотѣ дружина се събираше при с. Рѣжана.

Върховната команда най-сетне се убеди, че българско настъпление по Калотинската рѣка този денъ не е имало. Тя обаче бѣ добила сведение за значителни български сили около Комщица. Това бѣше отряда на Паница.

Българитѣ не промѣниха своето разположение освенъ на дѣсното крило съ заемането на Мека Цръвъ и на лѣвото — чрезъ простирането на фланга по висотитѣ Градище и Вишяя.

Уплахата у българската главна квартира за лѣвия Сливнишки флангъ, срещу когото настъпваше Моравската дивизия, необезпокоявана вече отъ никого (следъ като отряда на Кисьова бѣше разбитъ), сжщо бѣ много голѣма. Но тукъ опасенията бѣха напълно основателни. Сериозно се заговори даже, дали да се продължава още отбраната на Сливница. *На всѣки случай, реши се на следния денъ, 7 ноемврий, на Сливнишката позиция да се пази строга отбрана.*

Тогава бѣ разпоредено:

1. Да се земе съ 1 опълч. дружина и 4 орждия Владая.
2. Една румелийска дружина да се изпрати отъ София къмъ с. Раковица срещу Моравската дивизия.
3. Единъ силенъ отрядъ отъ 3—4 дружини съ артилерия да настъпи отъ лѣвия Сливнишки флангъ на югъ съ цель да атакува Моравската дивизия и да я спре, ако тя се опжти за София и да прикрива фланга, ако дивизията се насочи къмъ Сливница. Този отрядъ трѣбваше да търси свръзка съ дружината отъ София при с. Раковица.

Последното разпореждане впрочемъ бѣ направено рано сутринта на 7-й ноемврий.

Резултатитѣ отъ действията на 18 ноемврий.

Тоя денъ, макаръ и да не се развиха нѣкакви голѣми действия, остави за българитѣ голѣми придобивки:

1. Закъсни се появяването на Моравската дивизия срещу Сливница, макаръ и съ цената на едно разбиване на българския Радомирски отрядъ.
2. Тури се ржка на важни, командующи лѣвия флангъ висоти — Градище и Вишяя
3. Спечели се още единъ денъ на Сливница, а, както видѣхме, дезорганизацията у сръбското командване обе-

щаваше и следния ден да нѣма сериозни действия. Подкрепления подхождаха и числеността на българската пехота наближи тая на сръбската. Моментата за уравнивяване на силитѣ бѣ много близъкѣ.

4. Дѣсния български флангъ зае командующата висота Мека Цръвъ.

Сериозни грижи задаваше само Моравската дивизия. Къмъ Комщица работитѣ отиваха отлично.

Сърбитѣ този денъ загубиха Мека Цръвъ, разпилѣха доста сили за второстепенни цели и временно се обрекоха на отбрана.

Оценка. И така, на 6 ноемврий не станаха голѣми боеве. Денътъ премина въ малки сблъсквания, обаче съ извънредно важно значение. Поручикъ Зафировъ отъ Годечъ тази сутринъ изпълни едно отлично замислено дѣло, малкото размѣри но съ голѣми послѣдствия. Върховната сръбска команда, която още отъ вчерашния денъ бѣ доста смутена, днесъ окончателно се загуби. Цѣлия денъ тя дава заповѣди и контръ-заповѣди, замина за Пиротъ, отдалечи се отъ войскитѣ и съ това още по-вече затрудни своята работа

Миналитѣ пропуски и грешки, миналото лекомислено отнасяне къмъ задачата, която има да се разрешава на Сливница, дадоха своитѣ резултати. Върховната команда не можа да събере силитѣ си за една решителна атака за 6 ноемврий, но разчиташе да стори това на 7 безъ, разбира се, да помисли за случайноститѣ на война.

Действията отъ 5. XI. я накараха да вижда работата на Дунавската дивизия много страшна, а както знаемъ, предъ себе си тая дивизия имаше по малочисленъ противникъ, както на 5, тѣй и на 6 ноемврий. Тя не успя да събере силитѣ си, да внесе единство въ действията и съ единъ друженъ ударъ да реши успеха за себе си.

Този денъ 6 ноемврий, сръбската върховна команда, може да се каже, изтърва инициативата отъ ржцетѣ си. Тя пропустна вече благоприятния моментъ и трѣбваше да се прости съ победата.

Действията на сръбскитѣ дивизии се отличаваха съ една мъртвина и страшна вялость. Сърбитѣ постепенно губѣха вѣра въ победата.

Върата на българитѣ порастна. Частитѣ съ охота се впущаха срещу противника и бѣха нуждни усилия за да бждатъ възпирани.

Осжденъ тѣй строго миналата вечеръ Бендеревъ днесъ бѣ малко по-сдържанъ. Следва обаче да се признае, че неговитѣ крайно смѣли и даже немислени предприятия отъ вчера почти парализираха лѣвото сръбско крило и въ много разбъркаха плановетѣ на сръбската върховна команда.

Касателно действията на капитанъ Кисьова може да се прибави следното:

Кисьовъ сполучи да отклони Моравската дивизия отъ пжтя за Сливница и я забави единъ день, но това бѣше само за 6-и. Опасността отъ тая дивизия си остана и за следния день, а Кисьова отрядъ вече не съществуваше. Необходимо е тукъ да си зададемъ въпроса: трѣбваше ли Кисьовъ да действува така кжсогледо и да се изложи на разбиване следъ като цѣлата Моравска дивизия вече се повърна срещу него?— Не. Той трѣбваше да избегне удара, за да има сили да повтори нападението си и на следния день. Неговитѣ действия биха се оправдали само въ единъ случай — когато неприятелската колона трѣбваше да се спре за нѣколко часа или за единъ день. Но на 6-и случая бѣше другъ. Ето защо, когато въ българската главна квартира се узна за резултата отъ боя при Брезникъ, настана голѣмо смущение. Опасността веднага се видя надвиснала надъ Сливница и София.

Що се касае до полковникъ Топаловича, повръщането на цѣлата дивизия срещу единъ сравнително слабъ български отрядъ трѣбва да се счита погрешно. Той можеше да се заслони срещу него, да напустне даже Брезникъ и да се прехвърли северно отъ Криви Колникъ съ цель да се присъедини къмъ армията и вземе участие въ решителната атака. Своевременната грижа за привличането на 1-ий полкъ и батареята би още по-вече улеснило подобно действие.

Освенъ това, следъ успѣха си на Брезникъ Топаловичъ не следваше да остава още една нощъ въ него. Той можеше да продължи пжтя си къмъ армията даже и презъ нощта.

Събитията на 7 ноемврий.

(Приложения № 5 и № 6.)

а. Разположение на противниците.

Както вече се спомена, за този денъ и дветъ страни на Сливница бѣха решили да се държатъ отбранително. Нито сърбитъ, нито българитъ желаеха боя.

Въпреки тия желанія обаче, голѣмата близостъ на севернитъ крила (Мека Цръвъ — Три Уши около 800 кр.) за втори пжтъ стана причина да се завърже бой.

Сутринъта дветъ неприятелски армии се намираха въ следното положение:

С ъ р б и.

1) **Моравската** дивизия се канѣше да напустне Брезникъ.

2) **Шумадийската** дивизия се намираше при с. Радуловци, съ части при с. Ракита.

3) **Дринската** дивизия — въ две групи: 5. полкъ съ 2 б-реи при Драготинци (очакваше да дойде Шумадийската дивизия, та да се прибере при своята дивизия).

6. полкъ съ 3 б-реи на в. Забелъ.

4. полкъ съ 3 б-реи — на шосето до западнитъ висоти на Три Уши.

4) **Дунавската** дивизия съ 6 дружини стоеше на Три Уши, като имаше 3 др. на източнитъ чуки и три др. въ резервъ, а, освенъ туй, — 1 др. въ Драгоманъ и 2 — къмъ Прекръсте и на Чепанъ. Задъ Дунавската дивизии — 10-ия Шумадийски полкъ.

5) **Конната бригада** съ гвардейския батальонъ — въ с. Калотина.

Б ъ л г а р и.

1) **Дѣсно крило** — 6 р. и 1 пл. б-рея на Мека Цръвъ; отзадъ въ дѣсно и лѣво на тия части: 1-а Плѣвенска др., 1-а Дунавска и 1-а Пловдивска др. (3 роти). Въ резервъ: 3½ др.* съ ½ полска батарея — между Леща и Мека Цръвъ и по на югъ. Всичко 7 др. съ 8 орждия и ½ ескадронъ.

*) 2-а Плѣвенска, 4-а Дунавска (3 роти), 4-а Струмска, а задъ тѣхъ запасната рота на кап. Букурешлиевъ и Брезнишкото опълчение.

2) **Центъръ** — около $5\frac{1}{2}$ др.*) съ 16 орждия (по 4 отъ 6-а и 3-а батареи и цѣлата 2-а батарея отъ 1-и арт. п.)

3) **Лѣво крило**— $6\frac{1}{4}$ др.***) съ 16 ор. (2 полски батареи) — отъ с. Алдомировци включително до в. Вишая включително.

4) **Резервъ**—3 дружини***) и $\frac{1}{2}$ батарея и още: 3 дружини, $\frac{1}{2}$ полска, 1 планинска батареи и 1 ескадронъ, които влѣзоха въ състава на колоната отправена подъ началството на капитанъ Поповъ къмъ с. Гължбовци срещу Моравската дивизия.

б. Атаката срещу „Три Уши“.

Деньтъ 7 ноемврий е ясенъ, пролѣтенъ. Още на развиделявяне българитѣ отъ Мека Цръвъ видѣха напреде си окопаващитѣ се сърби на Три Уши и откриха огънь. Това даде сигналъ за почването на боя. Сърбитѣ отговориха. Стрелбата се оживи и отъ дветѣ страни.

Бендеревъ помисли, че сърбитѣ атакуватъ, и даде съответни нареждания за отбраната на Мека Цръвъ. Две дружини (1-а и 4-а отъ 5 п.) се разгънаха на хребета североизточно отъ тази висота, съ цель да се посрещне единъ евентуаленъ, обходъ отъ северъ. На тия дружини, както и на 5. XI., се натъкна една сръбска дружина изпратена действително да обхване Мека Цръвъ. Дружината бѣ срещната съ огънь и обърната въ бѣгство. Сърбитѣ засилиха бойната си часть съ две дружини. Бендеревъ подкрепи Мека Цръвъ съ една дружина (2-а Плѣвенска); останаха му само 7 роты и поиска подкрепления. Боя се засили. Положението на защитниците на Мека Цръвъ ставаше все по тежко. . .

Загубитѣ се увеличаваха. Трѣбваше да се предприеме нѣщо — да се атакува противника или да се отстѣпи.

Бендеревъ въ това време реши да обходи презъ Гладно-поле лѣвия сръбски флангъ, взе 4 роты (1-а Плов-

*) 2-а Дунавска, 3-а Дунавска (северно до шосето), 3-а и 4-а Плѣвенски, 1-а Преславска и 2 чети доброволци.

**) 2-а, 3-а и 4-а Преславска др., 3-а и 5-а Струмска, 1 доброволческа дружина и 1 запасна рота.

***) 1-а и 4-а Софийски и 4-а Пловдивска.

дивска др. и 1 рота отъ 2-и полкъ) и се спусна въ с. з. посока Сърбитѣ засилиха фланга си, а блатото не можеше да се мине. Бендеревъ тогава се насочи на северъ. Обстрелянъ отъ Чепанъ, той заповѣда ротитѣ да се покатерятъ на това стрѣмно било.

Оставения на Мека Цръвъ за началникъ на бойната частъ капитанъ Мариновъ заповѣда частитѣ да се пригответъ за атака, но пада тежко раненъ. Замѣстилия го ротмистъръ Кърджиевъ заповѣдва да се почне атаката.

Атаката поведе капитана отъ 3-и п. полкъ Тошевъ. Неговата дружина и една румелийска рота се спуснаха къмъ Три Уши, слѣзоха въ седлото и въ мъртвото пространство се поуредиха; следъ това се покатериха, по скалиститѣ склонове на Три Уши и съ „ура“ се хвърлиха на щикъ върху противника. Сърбитѣ не издържаха и избѣгаха. Къмъ пладнѣя източнитѣ чуки на Три Уши бѣха въ български ржце, но и загубитѣ бѣха голѣми. По вече отъ 25% отъ хората паднаха. Частитѣ отъ бойния редъ бѣха страшно разбъркани и едва можа да се уреди що-годе управлението на боя. Отъ общия резервъ пристигна 1 дружина.

Сърбитѣ вкараха въ боя и частъ отъ 10-ия полкъ. На западната чука на Три Уши се струпяха 9 дружини; боя вземаше крайното си напряжение.

в. Намѣсата на Дринската дивизия.

Като видя, какво става въ лѣво, началника на Дринската дивизия, Полк. Мишковичъ, разпореди 1 др. отъ 4-ия полкъ да земе най-западното връхче на Три Уши—до шосето, а останалитѣ разгъна съ фронтъ къмъ Три Уши. 6-ия полкъ сжщо трѣбваше съ две дружини да дойде въ дѣсно и на линията на 4 полкъ. Преди полка да стори това, българитѣ бѣха изпратили отъ центъра две дружини, (2-а и 3-а отъ 5 полкъ) съ задача да настѣпятъ южно отъ Три Уши и улеснятъ положението и по нататъшното напредаване на борящитѣ се тукъ части. Тия дружини смѣло настѣпваха и даже бѣха успѣли да обхванатъ Три Уши отъ югъ, когато бѣха силно притиснати отъ 4-ия Дрински полкъ. Положението ставаше опасно. Опититѣ на войскитѣ отъ Три Уши да се вдигнатъ въ атака бѣха задушвани отъ силния сръбски огънь, макаръ дѣсно-

фланговитѣ части, както и дружинитѣ южно отъ Три Уши, да бѣха напреднали по малко. Срещу 7 български дружини стояха 12 сръбски.

г. Настѣпленieto на Българския Центъръ.

Но ето, че наставаше единъ новъ сѣдбоносенъ моментъ за българитѣ, — срещу дветѣ дружини действащи южно отъ Три Уши се хвърли 6-ия Дрински полкъ. Сърбитѣ напреднаха смѣло. Скоро 6-ия полкъ бѣ усиленъ съ 2 др. отъ 5-ия. Българскитѣ дружини едва се държаха. Сърбитѣ образуваха фронтъ къмъ Три Уши. Дѣсното имъ крило почти зае вис. Душина Глава.

Сега на шаба на западния корпусъ предстоеше да вземе едно рисковано решение — или да оголи центъра на Сливнишката позиция и да вземе превесъ въ борбата на Три Уши или да не стори това, но да бѣде свидетель на разгромяването на дѣсното крило.

Следъ известни колебания почти всички войски отъ центъра около 4,000 челоуѣка съ 16 орѣдия, получиха заповѣдъ да напуснатъ окопитѣ си и да настѣпятъ. Дружинитѣ смѣло трѣгнаха напредъ и скоро достигнаха 600—800 кр. отъ сърбитѣ на Душина Глава. Боя отъ Три Уши се разрасти и на югъ.

Въ това време ротитѣ на Бендерова (4) бѣха излѣзли вече на Чепанъ. Бендеревъ подаде сигналъ за атака. Българскитѣ роти се хвърлиха срещу дружината отъ 15-ия сръбски полкъ, която заемаше позиция на билото, и я обърнаха въ бѣгство. Другата сръбска дружина, която бѣ повърната отъ Прекръсте за къмъ Чепанъ, изпита сѣшата участъ. Тя неочаквано бѣ нападната и сметена. Българитѣ станаха господари на седлото Петровъ Кръсть — Чепанъ.

Частитѣ отъ дѣсното крило, които водѣха горещъ бой на Три Уши смѣтнаха подадения сигналъ отъ Бендерова като такъвъ за обща атака. Тѣ се подигнаха да атакуватъ, но сръбския огънь достигна неимовѣрна сила; тѣ пакъ не можиха да напреднатъ. Сърбитѣ проявиха отчаяни усилия за задържане западната чука отъ Три Уши и за моментъ успѣха въ това.

д. Последния ударъ.

Между това, на югъ отъ Три Уши боя се водеше съ не по-малко ожесточение. Дружинитѣ отъ българския центъръ се борѣха тукъ съ Дринската дивизия. Тѣ обаче бѣха останали вече почти безъ бойни припаси, — на началницитѣ имъ предстоеше една тежка переспектива. Наставаше единъ критически моментъ, въ който възнитѣ на успѣха, въ този день можаха да се наклонятъ въ полза на сърбитѣ. Началницитѣ видѣха своето тежко положение, но проявиха стоманенъ духъ: тѣ заповѣдаха да се върви на щикъ, макаръ разстоянието до противника да бѣше 600—700 кр. Дружинитѣ се вдигнаха напредъ съ страшно „Ура“. 6-ия Дрински полкъ не дочака удара и бѣше отхвърленъ чакъ до Ярловската висота. Сърбитѣ се задържаха на линията вис. Забелъ — с. Ярловци. Малко следъ това ново „Ура“ гръмна на Три Уши: дружинитѣ отъ дѣсното крило, видѣли успѣхитѣ на Чепанъ и къмъ Ярловци, се хвърлиха на свой редъ върху защитницитѣ на западната чука отъ Три Уши. Застрашена вече и отъ югъ Дунавската дивизия започна да отстъпва. Българитѣ завладѣха и най-последното връхче до шосето. Въ това време на Три Уши се яви Бэндеревъ и заповѣда да се преустанови настѣплението. Дунавската дивизия се оттегли на висотитѣ при Драгоманъ.

Войскитѣ отъ „центъра“, които бѣха действали къмъ Три Уши се обърнаха сега къмъ Дринската дивизия. Тѣ замръкнаха на около 800 кр. отъ нейната позиция: Забелъ — Ярловци.

е. Опитъ на Шумадийската дивизия.

Въ това време, когато войскитѣ отъ „центъра“ се насочваха срещу 6-ия Дринския полкъ, Шумадийската дивизия извършваше едно движение къмъ Три Уши. Полковникъ Бинички, който миналата нощъ не изпълни заповѣдта да се прибере къмъ дѣсния флангъ на Дринската дивизия и останана да чака Моравската, днесъ се отказва отъ съвмѣстна атака съ последната, защото си спомни, че тоя день нѣма да се напада. Той остави по 1 др. въ с. с. Ракита и Радуловци (за свръзка съ Моравската Дивизия) и се отправи съ

4 дружини за с. Бърложница. Тукъ Бинички получи известие, че Моравската дивизия е започнала бой и че се искаше неговото съдействие. Като виждаше положението и на Три Уши, той реши да се намѣси въ борбата и да настѣпи. Две дружини отъ 11-ия полкъ и 1 отъ 12-ия той насочи на севѣро-изтокъ —срещу „центъра“, а другата дружина отъ 11-ия полкъ—срещу Алдомировци. Съ това полковникъ Бинички мислѣше да облекчи положението на лѣвото крило и същевременно да помогне и на Моравската дивизия.

Тия движения на Шумадийската дивизия около Бърложница не останаха незабелязани за войскитѣ отъ центъра когато тѣ напредваха срещу 6-ия Дрински полкъ. Тия войски обаче не се отклониха отъ своята задача. Само лѣво-фланговата рота и две чети доброволци се повърнаха на югъ и образуваха заслонъ.

11-ия полкъ, както видѣхме, настѣпи срещу центъра.

Оголениа отъ войски центъръ нѣмаше съ що да отблъсне атаката*). Моментата бѣше страшно критически; обознитѣ войници се вкараха въ окопитѣ, но намѣсата на Дупнишката опълченска дружина отъ резерва и настѣпление на малки части отъ лѣвото българско крило въ флангъ на сърбитѣ, спрѣха напредването на Шумадийската дивизия. Презъ нощта, която и тукъ тури край на боя, българитѣ взеха мѣрки за засилване на центъра.

ж. Кризата на крайния лѣвъ флангъ на българитѣ.

До като се развиваше борбата на дѣсното крило, почти едновременно съ това, около с. Гургулятъ се водѣше бой между Моравската дивизия и колоната на кап. Попозъ, съставена отъ частитѣ на резерва при Сливница.

Тая сутринъ, съгласно дадения му маршрутъ, съ една рота и единъ ескадронъ въ авангардъ и съ друга рота и $\frac{1}{2}$ ескадронъ дѣсенъ страниченъ авангардъ, кап. Поповъ се опѣти съ своята набързо формирана колона отъ Сливнишката позиция (резерва) презъ Гължбовци и Златуша за с.

*) Отъ войскитѣ на центъра бѣха останали на позицията само 3 роти отъ 1-а Преславска дружина, Царибродското опълчение и 2 чети доброволци. Последнитѣ усилиха ротата, която образува заслона срещу 11-ия Шумадийски полкъ.

Раковица. Той имаше първоначално 3 дружини (11 роти), 1 пол. батарея и 1 ескадронъ,

Когато авангарда на тая колона (1 р. и 1 еск.) достигна с. Гължбовци, капитанъ Поповъ получи донесение отъ конницата на крайното лѣво крило, която разузнаваше за появяването на Моравската дивизия, че тази дивизия е прехвърлила вече Криви Колникъ и настѣпва къмъ с. Гургулятъ. Предъ отряда на Попова Моравската дивизия действително започна да се разгѣва. Тя бѣ изпреварила българитѣ съ прехвърлянето Криви Колникъ.

Моравската дивизия напусна Брезникъ тая сутринъ въ 7 часа пр. пл., следъ като остави тамъ две дружини и 1 батарея. Така че дивизията тръгна само съ 4 дружини, 2 батареи и единъ ескадронъ. Тя бѣ опжтена презъ Криви Колникъ и с. Гургулятъ за с. Гължбовци. Полковникъ Топаловичъ не бѣ получилъ заповѣдта за прибиране на дивизията му къмъ Габеръ-Чорулъ; той отиваше къмъ Сливница за да атакува лѣвия български флангъ т. е. да изпълнява по старитѣ заповѣди.

При с. Ракита дивизията влѣзе въ свръзка съ останената тамъ дружина отъ Шумадийската дивизия (12-и полкъ). Моравския ескадронъ зае с. Гургулятъ и донесе, че една българска колона се намира при с. Гължбовци. Заедно съ двата Шумадийски ескадрона Моравския се опита да заеме висотитѣ между с. с. Гургулятъ и Гължбовци. Полковникъ Топаловичъ заповѣда на дивизията да се разгѣне по следующия начинъ: 14-ия полкъ въ бойна часть, дружината отъ 2-и полкъ въ резервъ — въ отстѣпъ задъ дѣсния флангъ, конницата (3 еск.) на дѣсния флангъ. По 1 батарея той постави на двата фланга отъ бойния редъ. Часътъ бѣше 9¹/₂ пр. пл.

* * *

Когато капитанъ Поповъ, който бѣ излѣзълъ на в. Вишая, видя предъ себе си неприятелската колона разпореди:

1. До пристигането на главнитѣ сили, дѣсната странична, авангардна рота, която стигна Гължбовци, да заеме вис. Ковачева могила — зап. отъ с. Гължбовци.

2. Главнитѣ сили да ускорятъ движението.

Между това сръбската артилерия откри огънь по авангардната рота, а пехотата настѣпи напредъ, тя зае висотитѣ южно отъ с. Гургулятъ. Сръбския лѣви флангъ настѣпваше енергично къмъ в. Вишяя.

Колоната на Попова къмъ 11 ч. пр. пл. (10 ч. 45 м.) достигна с. Гължбовци и получи заповѣдь за разгъване:

1 р. съ батареята бѣ изпратена на в. Вишяя, гдето, както знаемъ, имаше една Румелийска дружина. Батареята бѣ изнесена на рѣце. Ротата се разгъна въ дѣсно отъ авангардната рота.

2 роти излѣзоха на в. Джерманъ. (Южно до Гължбовци). Останалитѣ роты бѣха оставени въ резервъ въ Гължбовци.

Сърбитѣ виждаха българскитѣ движения. Тѣ насочиха части и къмъ с. Гургулятъ. По такъвъ начинъ тѣхния фронтъ въ полукръгъ се простре отъ с. Радуловци до къмъ с. Кърнулъ, гдето бѣ изпратена конницата. На българитѣ подхождаха подкрепления — едни изпратени отъ щаба на Западния корпусъ, други отъ лѣвото крило, трети даже по своя инициатива. Пристигнаха постепенно 1 план. б-рея, 2 отдѣлни полски арт. взвода и 6 пех. роты.

Къмъ 1 ч. 30 м. сл. пл. капитанъ Поповъ бѣ разпредѣлилъ силитѣ си така: дѣсенъ у-къ, 4 р. и 1 б-рея—на Вишяя; лѣвъ у-къ, 3 роты—на вис. изт. отъ Гургулятъ и до в. Джерманъ и резервъ, 4 роты—при Гължбовци.

Двата у-ка бѣха раздѣлени съ дълбоката долина на малката Гургулятска рѣка (Гургулейка).

Сърбитѣ напиреха главно срещу дѣсния български флангъ — вис. Вишяя, гдето се намѣсиха дружината отъ 12-и Шумадийски полкъ и 2 Шумад. б-реи. Тѣ скоро достигнаха и до висотата Ю. И. отъ селото Гургулятъ, като силно притиснаха и лѣвия български флангъ. Една рота отъ българския резервъ обаче, своевременно излѣзе на в. Войводина Могила и съ огънь спре напредващитѣ сърби. Следъ това българския лѣвъ флангъ бѣ засиленъ съ още две роты и 1 пл. б-рея.

Въ това време къмъ Кърнулъ се появява сръбска конница. Една рота и 2 орждия, туку що пристигнали, бѣха изпратени въ тази посока въ която събраха и 4 ескадрона

българска конница. Боя бѣше извънредно разгорещенъ. Но българитѣ постепенно бѣха доби́ли численно надмощие надъ сърбитѣ. Поповъ получи една телеграма отъ княза да противостои до крайностъ и да пресече пътя на сърбитѣ за София. Той реши да премине въ контръ-атака и въ 4 ч. сл. пл. заповѣда да се подаде сигналъ за настѣпление. Съ не-обикновенна яростъ, трѣбни сигнали и барабаненъ бой българитѣ ревноха „Ура“. Сърбитѣ започнаха ожесточена стрелба, но тѣхния дѣсенъ флангъ отъ Ерманъ (Джерманъ) обърна грѣбъ. Увлече се и цѣлата сръбска линия. Българитѣ преследваха и въ дола при Гургулятъ връхлетѣха на две сръбски роти, изпратени отъ резерва, къмъ в. Ерманъ. Тия роти бѣха почти унищожени. Кризата на лѣвия Сливнишки флангъ мина; последната сръбска дивизия опита своя шансъ. Тя отстъпи къмъ с. Ракита. Тъмнината тури край на боя.

Кап. Поповъ не знаеше само едно нѣщо—кого бѣше билъ: дали главнитѣ сили на Моравската дивизия или нейния флангардъ. За това изпрати конницата на югъ, но чакъ сутринята получи успокоително донесение. Презъ нощта Поповъ не знаеше още стойността на своята победа.

Резултатитѣ отъ действията на 7 ноемврий.

Резултатитѣ на третия день отъ сражението при Сливница бѣха благоприятни само за българитѣ. Тѣ имаха успехи по цѣлия си фронтъ. Лѣвото сръбско крило бѣше разбито, а дѣсното отхвърлено назадъ. Голѣмата опасностъ бѣше минала: пътя на сърбитѣ къмъ София — окончателно пресеченъ, а главнитѣ сили на Източния корпусъ вече наближаваха Сливница.

Досегашната загриженостъ за сѣдбата на Сливница и София се разся; сега идѣше редъ на нови усещания. Нова мисль обхвана всички. — „Въ Сърбия!“

Успѣхътъ на Сливница не трѣбваше да остане неизползуванъ.

Сърбитѣ този день загубиха много. Тѣхния духъ бѣ сломенъ — тѣ бѣха бити на всѣкжде. Предстоеше имъ да преминатъ окончателно къмъ отбрана, за да дочакатъ нови подкрепления изъ Сърбия, или да потърсятъ спасение отъ окончателно разбиване чрезъ едно дълго отстъпление. Шан-

советъ имъ да дочакатъ подкрепления нѣкжде около сегашнитѣ си мѣста обаче, бѣха почти никакви. Българитѣ още утре можаха да иматъ подавяюще численно надмощие.

Противницитѣ около Сливница замръкнаха по мѣстата, гдето бѣха стигнали презъ деня, но презъ нощъта станаха нѣкои размѣствания:

У сѣрбитѣ бѣ разпоредено, Дринската и Шумадийската дивизии да се отдрѣпнатъ по назадъ: Дринската—на линията Несла — Владиславци — Драгоилъ,*). Шумадийската—въ дѣсно отъ нея.

Дринската дивизия презъ нощъта се премѣсти на новата позиция, но Шумадийската — само отчасти (тя прати назадъ само артилерията и обозитѣ си, но пехотата ѝ остана около с. Бърложница до прибиране и евакуиране на раненитѣ и отстъпа на следния день).

По фланговетѣ положението бѣ следното:

1-ия Моравски полкъ нощува въ с. Кошарево.

На Владая нощува опълченската дружина на капитанъ Агура, а въ Раковица — тая, която бѣ изпратена по севернитѣ поли на Люлинъ. Последната влѣзе въ свръзка съ капитанъ Попова. Останкитѣ отъ Радомирския отрядъ достигнаха Самоковъ.

На северния флангъ— въ Ръжана, се намираще дружината отъ II позивъ на Милошевичъ, а въ Комщица—отряда на капитанъ Паница. Последния тази нощъ мислѣше да изненада и да разпрѣсне дружината въ Ръжана.

Конната бригада този день стоя при Калотина съ единъ ескадронъ къмъ Прекръсте. Тя бѣ получила заповѣдь да се насочи презъ Станянци за Славиня, въ тилъ на българитѣ, които настѣпватъ за Ръжана, но не стори това. Полковникъ Прапорчетовичъ се оправдаваше, че конетѣ обосоѣли и пр. Той бѣ подканянь и отъ полковникъ Харстигъ, да се спусне къмъ Малово—срещу дѣсния български флангъ, но предпочете да си остане въ Калотина и, следователно, въ решителния день стоя съ сгърнати ржце.

Сръбската върховна команда знаеше за резултата отъ боя — тя бѣ държана въ течение на събитията отъ началника на оперативното отдѣление, който се намираще при Драгоманъ.

*) 4-ия Дрински полкъ съ 2 б-реи бѣше отстъпилъ на Драгоилъ едновременно съ Дунавската дивизия.

Лошото положение на Дунавската дивизия, неуспѣха на Дринската, смѣтнитѣ сведения за другитѣ дивизии, страшнитѣ новини за разбиването на дружината на майоръ Милошевича при Комщица и за напредването на нѣкакви 15 въображаеми дружини къмъ Ръжана покрусиха краля.

Тогавъ върховната команда взе решение да оттегли армията задъ границата и разпореди:

1. **Дринска дивизия** — да отстъпи бавно и предпазливо до Суковския мостъ. Единъ полкъ да изпрати въ Пиротъ (за защита на града и тила отъ „настъпващитѣ“ отъ Ръжана българи)!

2. **Дунавската дивизия** — по висотитѣ по дѣсния брѣгъ на р. Нишава за Царибродъ.

3. **Шумадийската дивизия** — къмъ Врабча.

4. **Моравската дивизия** — по Лжавишката долина къмъ Пиротъ.

5. **Конната бригада**—презъ Станянци и Крупецъ за Пиротъ. Да разузнава по дѣсния брѣгъ на Нишава.

И така, сръбската армия трѣбваше да отстъпва. Тя загуби сражението на Сливница.

Българитѣ по всички точки на бойното поле се чувствуваха победители, но тѣхното командване нѣмаше ясна картина за положението. То се опасяваше за утрешния день и се намираше подъ впечатлението, че загубитѣ сж голѣми, че храни и муниции нѣма и че частитѣ сж разхвърлени.

Подъ тия впечатления на 7 вечерята бѣ решено: **частитѣ да отстъпятъ на старитѣ си позиции**, задъ които да се преустроятъ, да попълнятъ запаситѣ си и да дочакатъ подкрепленията отъ Източния корпусъ. Разпореждания въ горния духъ бѣха отдадени още презъ ноцъта, но не отъ всички началници се изпълниха. Капитанъ Поповъ напр., на следния день се насочи за Брезникъ, за кждето отстъпи Морвската дивизия.*)

Оценка за действията на 7-и ноемврий. Боя на 7-и ноемврий е случаенъ. Той не влизаше въ смѣткитѣ

*) Тази дивизия бѣ получила само заповѣдта за отстъпление по р. Лжавица къмъ Пиротъ, но предприе такова къмъ Брезникъ — Врабча следъ споразумение съ Шумадийската.

нито на Сръбската Върховна команда, нито на Българската Главна квартира.

Инициативата на дясното крило доведе до превземането на източните чуки на Три Уши. Това увлече щаба на Западния корпус и той даде широк размах на действията.

Боят завари сръбитъ разхвърлени. Единството въ действията на сръбскитъ дивизии не бѣ осигурено. За това Дринската дивизия се намѣси въ борбата, когато Дунавската бѣ изпитала вече голѣми удари и бѣше умаломощена; Шумадийската се намѣси отдѣлно, Моравската тоже. Всѣка дивизия, така да се каже, сама за себе си влизаше въ действие, за да бжде отдѣлно бита.

Особенно впечатление прави факта, че две дивизии (Дунавска и Дринска), около 20 дружини, не само не можаха да спратъ натиска на 11 български дружини, но бѣха разбити и отхвърлени отъ своитъ позиции.

Неизпълнението на заповѣдитъ отъ миналия день отъ Шумадийската дивизия говори, до каква степенъ авторитета на Върховната команда е билъ понизенъ. Недоставянето пъкъ на заповѣдта до Моравската дивизия още единъ пжть подчертава лошо уредената шабна служба.

Сръбската Върховна команда искаше да прибере силитъ си къмъ северното крило. При непосредственъ контактъ съ противника тази работа е извънредно трудна. За целта трѣбваше да се използва нощта на 6/7 ноемврий. Това групиране трѣбваше да се извърши прикрито.

Моравската дивизия остави 2 дружини и 1 б-рея въ Брезникъ, т. е 1/3 отъ разполагаемитъ сили. 1-ия полкъ все още бѣше назадъ отъ дивизията. Необходимо бѣ той да настигне дивизията въ Брезникъ, гдето тя стоя повече отъ 36 часа. Следъ отстъпващия на 6/XI отрядъ на кап. Кисьова бѣ достатъчно да се изпрати конницата, а въ Брезникъ да се оставятъ не повече отъ 2—3 роты. Въ такъвъ случай, Моравската дивизия би се появила къмъ Гургулятъ съ 8—8½ дружини и 4 батареи. Тогава събитията къмъ лѣвия български флангъ, навѣрно, биха се развили по друго-яче. Отъ полковникъ Бинички, Топаловичъ узна, че трѣбва да отива къмъ Габеръ, когато бѣше вече се спусналъ къмъ българския флангъ, но реши да атакува,

се осланияше на съдействието на Шумадийската дивизия. Такова обаче тя почти не получи.

Шумадийската дивизия този ден нищо не свърши. Във решителнитѣ моменти тя бѣ въ движение, а силитѣ ѝ разпилѣни. Поставяйки единъ заслонъ срещу лѣвото крило на българитѣ, тя би могла смѣло да върви на северъ и да удари фланга на атакующия центъръ. Въ краенъ случай, тя трѣбваше да атакува лѣвото българско крило, да прикове неговитѣ сили и да облекчи работата на Моравската дивизия.

Дринската дивизия, предъ очитѣ на която изнемогваше Дунавската, стоеше прикована на позициитѣ си—чакаше своя редъ. По послѣ пѣкъ полковетѣ ѝ бѣха бити единъ по единъ.

Дунавската дивизия не прояви активностъ. Тя изтощи силитѣ си само да отбива неприятелскитѣ удари. Пасивната отбрана никога не предвещава успѣхъ. Тя пропусна случая да контъръ-атакува преди българитѣ да произведатъ удара на източнитѣ чуки на Три Уши; не ги контъръ-атакува и следъ това. Духътъ и енергията на тази дивизия бѣха сломени.

Започнатата атака на българитѣ не влизаше въ смѣткитѣ на щаба на корпуса, но тя бѣше естествено последствие на взетото отъ вчера разположение. Частитѣ отъ Мека Цръвъ бѣха изложени на избиване и трѣбваше или да напустнатъ висотата или да отидатъ напредъ. Кое отъ дветѣ решения трѣбваше да се вземе?

Ако се напустнѣше Мека Цръвъ, значеше, на противника да се даде единъ лекъ успѣхъ и една командующа точка надъ фланга. Подобенъ срѣбски успѣхъ представляваше опасностъ да бжде първата крачка къмъ други, по-голѣми успѣхи.

Ето защо, познавайки духа на своитѣ войски, началницитѣ отъ дѣсното крило отидоха напредъ—съ това опасността се намаляваше както за войницитѣ, така и за позицията. Тѣ решиха да завладѣятъ източнитѣ чуки на Три Уши. Следъ постигането на това, общото увлѣчение даде на боя решителенъ характеръ. Сжщото стана и въ центъра.

Когато се видѣ, че решението на боя ще се добие на настѣпилото напредъ дѣсно крило, българското командование правилно реши—*всичко къмъ решителния пунктъ*, и прати войскитѣ отъ центъра въ атака. Впечатление прави, че въ

решителнитѣ моменти Бендеревъ се намира далеко отъ своитѣ части и пристига късно, само за да спре напредването.

Шумадийската дивизия създаде единъ критически моментъ, който обаче мина скоро, благодарение решителната съпротива отъ страна и на последния опълченецъ отъ центъра, а сжщо и на своевременното намѣсване на части отъ лѣвото крило.

* * *

Отъ началото на войната и до края на тридневното сражение при Сливница сръбската върховна команда не можа да съсредоточи силитѣ си, не можа да внесе и единство въ тѣхнитѣ действия: никжде не видѣхме да се действува съ общи сили — задружно. Пренебрѣгването на принципа за економия въ силитѣ и за съсредоточаване на усилията на война жестоко се наказва.

Отъ друга страна, Върховната команда не се застоя на едно мѣсто, за да улови здраво войскитѣ си въ ржка. Тя и следъ неуспѣха при Сливница не стори нищо, за да привлече частъ отъ силитѣ си, които действуваха около Видинъ, на решителния пунктъ.

Въ третия день отъ сражението на Сливница се прояви силно значението на моралнитѣ сили — значението на непреклонната воля да се победи. Българитѣ на Мека Цръвъ и на Душина Глава преодолѣха опасноститѣ само съ втълпената у тѣхъ вѣра въ щика и въ настѣплението.

Заклучение. Сражението при Сливница е образецъ на активна отбрана въ голѣмъ мащабъ. То е образецъ още и на самопожертвование отъ страна на една едва що стѣпила на краката си армия и съ дебелъ щрихъ подчерта истината, че решения да мре е непобедимъ — той не преживѣва своето поражение.

Въпреки значителнитѣ грѣшки извършени отъ нѣкои началници, това сражение е блестящъ примѣръ на жива дейностъ отъ страна на българитѣ. На война трѣбва да се действува, да не се стои и да се има воля за довеждане работитѣ до край.

Релефно изпъкналата наша българска особенностъ да търсимъ решението въ удара, се прояви въ пълната си сила и презъ последующитѣ войни, които водихме. И тамъ, гдето,

въпреки всичко, решително отивахме напредъ, винаги побеждавахме.

IV. Сръбското и българското командване на 8 и 9 ноемврий.

(Приложение № 7.)

Презъ нощта на 7/8 ноемврий капитанъ Паница настѣпа отъ с. Комщица за с. Ръжана, за да атакува събралата се тамъ дружина отъ II позивъ на Майоръ Милошевичъ. Нападението бѣ извършено отъ една шепа хора (17 кавалеристи и стотина македонци). Сърбитѣ се разбѣгаха. Милошевичъ едва се спаси и донесе въ върховната команда, че билъ нападнатъ отъ 4 дружини, единъ ескадронъ и нѣколко оржидия, които настѣпватъ за Пиротъ.

Тази нова вестъ окончателно, обърка Върховната сръбска команда. Кралтъ бѣ сломенъ. Той разпореди за отбраната на Пиротъ, съ каквото може и, като даде нужнитѣ заповѣди на началникъ щаба въ Царибродъ, избѣга въ Бѣла Паланка.

Съгласно указанията на краля, началника на щаба, който оставаше като главнокомандующъ, въ допълнение на даденитѣ вече разпореждания за отстѣпление, отдаде следната заповѣдъ:

„Неприятельтъ обхожда нашето лѣво крило и намѣрението му е да заеме Пиротъ, та по този начинъ да отсеке нашата войска отъ нейната главна комуникация, а за себе си да осигури комуникацията за по-нататъшни офансивни операции било къмъ Нишъ, било къмъ Княжевацъ. Това последното е по-вѣрно. Затова е необходимо, всичкитѣ дивизии да отстѣпятъ, колкото се може по-скоро, за да го бранятъ. Затова, въ името на Върховния Командантъ и по негово пълномощие, заповѣдвамъ:

1. Ако вчерашната заповѣдъ за размѣната на Шумадийската и Моравската дивизии не е извършена, както заключавамъ отъ рапорта на началника на Моравската дивизия, тогава нека Шумадийската, инкъ Моравската дивизия, съ форсированъ маршъ да отстѣпи на висотитѣ при Суковския мостъ и тамъ да заеме позиция. . .

6. Шумадийската или Моравската дивизия, която ще остане на линията Лѣсковецъ-Трънъ, трябва да се концентрира около Трънъ.

7. Дивизията, която ще бжде въ Трънъ, да осигурява своя лѣви флангъ, особено ако възнамѣрява да задържи съ малко отдѣление Брезникъ.

Пунктоветъ за другитѣ дивизии и тази заповѣдъ съвпада съ тия на заповѣдитѣ отъ 7.

На 8-и сл. пл. дивизиитѣ почнаха отстѣпленieto. Само Дунавската дивизия не изпълни заповѣдта. Тя остана на висотитѣ северно отъ Драгоманъ. Моравската дивизия презъ Брезникъ се отправи за Врабча. Въ Брезникъ къмъ нея се присъедини най-после Гайновичъ съ 1-ия пех. полкъ. Конната бригада охотно отстѣпи за Пиротъ.

Много изморени, презъ нощта 8/9 ноемврий дивизиитѣ (Дринска заедно съ 9-и Дунавски полкъ и Шумадийска съ 12-и полкъ) достигнаха западно отъ Царибродъ, но тукъ тѣ получиха нова заповѣдъ — *да се върнатъ на старитѣ си позиции* — отъ гдето бѣха дошли. Само конната бригада трѣбваше да остане при Пиротъ. Върховната команда бѣ взела *ново решение*. Тя отмѣни заповѣдитѣ за отстѣпление.

Тази промѣна стана вследствие полученитѣ отъ краля въ Бѣла Паланка благоприятни донесения, между които и това, че тоя день българитѣ не само че не сж предприели нищо откъмъ Ръжана, но даже сж се върнали отъ тоя пунктъ назадъ. Полковникъ Бинички, пъкъ донесе фантастично хубави нѣща, напимѣръ, че противника се оттеглилъ отъ позициитѣ си при Алдомировци, и че самъ той се готви за бой и пр.. При това, Бинички самъ се назначаваше въ ариергардъ на армията. Сега, на изморенитѣ и изтощени войски, пжтували въ най-лошо време, достигнали презъ нощта 8/9 ноемврий зап. отъ Царибродъ, бѣ дадена заповѣдъ да се върнатъ къмъ Драгоманъ, гдето да се разположатъ както следва:

1. Дринската дивизия — въ района Драгоилъ — Вишанъ—Сливница*)—Градине, като държи висотитѣ южно отъ Драгоманския проходъ.

2. Шумадийската—въ района Драгоманъ-Прекръсте-Калотина, като държи висотитѣ северно отъ прохода.

3. Моравската дивизия—въ дѣсно отъ Дринската.

*) Тая Сливница е къмъ Царибродъ.

4. Дунавската—въ резервъ при Калотина.

На 9. XI. почна изпълнението на тая заповѣдъ и дивизиитѣ, съ изключение на Моравската, достигнаха заповѣданитѣ позиции. Вечерята на 9. XI. сърбитѣ бѣха разположени:

1. Шумадийската дивизия—съ 11 полкъ при Недѣлице, а съ 12 при Лѣтница. Тамъ тоя полкъ влѣзе въ свръзка съ 10 Шумадийски полкъ.

2. Дринската — между с. с. Несла и Драгоилъ.

3. Дунавската дивизия остана между Драгоманъ и Калотина.

4. Моравската — при Вrabча.

Тая дивизия, като получи заповѣдъ да отиде на старото си мѣсто, тръгна за Брезникъ и Сливница, но следъ съответни разяснения бѣ повърната отъ пжтя за Брезникъ и оставена въ Вrabча до втора заповѣдъ. Този день Топаловичъ, който по-рано все не получаваше заповѣди, се удостои съ петъ заповѣди една следъ друга.

Въ Пиротъ сърбитѣ привлѣкоха цѣлия 2 полкъ отъ II позивъ. Усиленъ сжщо бѣ и Ръжанския отрядъ. Последния на 9. XI. атакува оставенитѣ при Сливница 2 чети отъ отряда на Паница, който се прехвърляше къмъ Ропотъ, но Паница довтаса на време и отблъсна сърбитѣ.

На 8 ноемврий българското командуване бѣ насочило вниманието си да постегне силитѣ си и да попълни запаситѣ на войскитѣ. То нѣмаше ясна представа за спечелената победа и не се реши да предприеме преследване даже и когато узна за сръбското оттегляне. Въ действителность, българската армия не бѣше годна за движение напредъ — нейния тилъ бѣ съвсемъ неуреденъ.

Този день бѣха дадени само следнитѣ разпореждания:

1. До капитанъ Поповъ въ Брезникъ—да преустанови преследването.

2. До ротмистъръ Бендеревъ—на 9. XI. да разузнае за противника къмъ Царибродъ съ единъ рекогносцировъченъ отрядъ отъ своитѣ войски (1 др., 1 еск и 2 план. орждия).

Капитанъ Поповъ узна, че Моравската дивизия отстъпва за Брезникъ и като мислѣше, че това тя върши съ цель, да може отъ тамъ отново да заплаши София, бѣ решилъ да я настигне и атакува и да завладѣ Брезникъ.

Той тръгна за Брезникъ въ две колони, надвечеръ на

8.XI. влѣзе въ този градъ и се установи на бивакъ 2 клм. западно отъ него. Тукъ именно го завари заповѣдта, да спре преследването. Въ Брезникъ той остана до 12 ноемврий.

Бендеревъ трѣгна още вечеръта на 8 и достигна село Врѣбница—северно отъ Чепанъ. Тамъ го намѣри заповѣдта да не продължава движението, а да наблюдава къмъ Драгоманския проходъ, гдето се имало значителни неприятелски сили. Впрочемъ, на следния день той не се задоволи само съ наблюдение за противника, а предприе демонстрация къмъ Прекръсте и Беренде. Вечеръта отряда се оттегли къмъ Туденъ.

На 9-и ноемврий Западния корпусъ изпрати ротмистъръ Люцканова на рекогносцировка къмъ Трънъ. Около Филиповци той имà малка престрѣлка съ авангарда на Моравската дивизия, която настѣпваше за Брезникъ, преди да получи заповѣдта да се върне въ Врѣбча.

Това сж изобщо всичкитѣ действия на щаба на Западния корпусъ на 8 и 9 ноемврий.

Оценка. Каква собственно бѣше идеята на сръбската върховна команда при повръщането на дивизиитѣ отново на Драгоманъ? Ако се целѣше да се възвърне щастieto на войната разтакването на войскитѣ и разхождането имъ предъ неприятеля бѣ съвсемъ неподходящо, защото при единъ поактивенъ противникъ тѣ можеха да бждатъ заставени да влѣзатъ въ бой при много негодни условия. Превесъ можах ли да добиятъ сърбитѣ на Драгоманъ? Очевидно не. Напротивъ, излагаха се предъ своя ако и малоподвиженъ противникъ, чиито сили ежедневно растѣха. На Драгоманъ обаче, българитѣ можаха безъ голѣмъ трудъ да се наближатъ—сърбитѣ имъ даваха добъръ случай да спечелятъ нова победа.

Ясно е, следователно, че не военни, а политически причини сж наложили на сърбитѣ да не изпусчатъ бързо завладенитѣ територии. Но ако тѣ искаха да дадатъ решителенъ отпоръ на българитѣ, това можаха да сторятъ на самата граница, маневрирайки съ главнитѣ си сили изъ пиротското поле по т. н. вътрешни линии. Обаче, за успѣха при подобни действия е необходима бързина въ движенията и голѣма енергия въ борбата. Бѣше ли въ състояние да даде едното и другото сръбската армия?...

Бездействието на българитѣ на 8 и 9.XI. не може да бжде оправдано. Ако масовото движение напредѣ бѣше невъзможно, изпрацането напредѣ леки отряди, било за преследване, било за разузнаване бѣ напълно възможно. Цѣлата конница сжщо трѣбваше да бжде напредѣ. Изпрацането на ескадронитѣ къмъ Трънъ (9.XI.) не бѣ достатъчно.

Друго важно опущение отъ българитѣ бѣше и това, че тѣ съвсемъ се оттеглиха отъ завладянитѣ на 7.XI. пунктове, когато се налагаше да се задържатъ тамъ поне съ малки части.

V. Българското контъръ-настѣпление.

Положението на 10 ноемврий сутринѣта. Както се каза, българската армия презъ днитѣ 8 и 9 ноемврий остана при Сливница, причаквайки подкрепленията отъ Източния корпусъ. На 9. XI по голѣмата частъ отъ войскитѣ на този корпусъ пристигнаха. Подполковникъ Николаевъ — к-ра на Източния корпусъ сжщо пристигна и пое командуването на засиления Западенъ корпусъ.

На 10 ноемврий, българитѣ излѣзоха отъ своята пасивность и преминаха въ настѣпление. Тѣхнитѣ сили на югъ отъ балкана (Зап. корпусъ) бѣха достигнали вече до 45 пех. дружини*), 11 батареи и 13 ескадрона, безъ да смѣтатъ отрядитѣ на капитанитѣ Паница, Кисьовъ и Агура.

Разположението на дветѣ неприятелски армии на Нишавския театъръ на 10. XI сутринѣта бѣше сленъото:

Сърби:

1. Моравската дивизия — при с. Вrabча.
2. Дринската дивизия — при с. с. Драгоиль, Несла съ една дружина на в. Остра чука.
3. Шумадийската дивизия (безъ 11-ия полкъ) — на изтокъ отъ Драгоманския проходъ — отъ с. с. Драгоманъ и Лѣтница до с. Прекръстие.
4. Дунавската дивизия — около с. Карстина.
5. Конната бригада — въ с. Крупецъ.

*) Отъ тѣхъ 6 дружини доброволци и опълченци.

6. 11 пех. полкъ остана при с. Недѣлище, но презъ деня бѣ притегленъ къмъ лѣвия флагъ на Дунавската д-зия.

Българи:

1. Главната маса на Западния корпусъ на Сливнишката позиция — отъ Мека Цръвъ до къмъ с. Гължбовци съ единъ отрядъ (кап. Поповъ) — въ Брезникъ и съ другъ, помалъкъ (ротмистъръ Бендеревъ) — северно отъ Чепанъ.

2. Отряда на кап. Паница (1500 ч. зап. войници, опълченци, доброволци и харамии) — при с. Изатовци.

3. Отряда на Кап. Кисювъ (2 дружини отъ 2-и полкъ, 5 роти отъ 3-и полкъ и Брезнишкото опълчение) — въ София.

Отряда на кап. Агура (3 опълч. дружини — 1300 ч., и 4 орджия*) къмъ Радомиръ.

Събитията на 10 ноемврий.

(Прилож. № 7)

Презъ нощта на 9—10 ноемврий щаба на Западния корпусъ, при когото се намираше и княза, бѣше решилъ на следния денъ да почне настѣж пленнето.

За целта бѣ формиранъ единъ „авангардъ“ въ сила 8**) дружини (4 др. отъ 6 п. п. 4 др. отъ 5 п. п.) 1 б-рея и 1 ескадронъ. На авангарда се постави следната задача:

„Да тръгне по направление на Царибродъ, да произведе усилена рекогносцировка къмъ Драгоманския проходъ и да го заеме, ако е изоставенъ отъ противника или е заетъ само отъ незначителни сили. Следъ това да изпрати къмъ Царибродъ предни отряди“.

За началникъ на авангарда бѣ назначенъ Майоръ Стояновъ. На 10 ноемврий въ 9 ч. пр. пл. „Авангарда“ настѣжи по шосето за Драгоманъ. Едно лѣво странично прикрытие (3-а др. отъ 6 полкъ съ 2 орджия) трѣбваше да настѣжи презъ Бахалинъ за Чорулъ.

При входа на прохода ескадрона бѣ обстрелянъ отъ противника и повърнатъ. Той зае висотата до шосето —

*) Орджията се присъединиха къмъ отряда на кап. Попова въ Брезникъ.

**) Една дружина — 3-а Дунавска, поради малкия си численъ съставъ (250—300 ч.) вследствие голѣмитъ загуби, е била оставена въ прикрытие на обоза. 2-а др. отъ сѣщия полкъ бѣше съ кап. Бендерева и не се бѣ завърнала.

между Остра Чука и с. Драгоманъ. Скоро тукъ се развърна и предния отрядъ (1-а др. отъ 6-и п.) Въ дѣсно отъ предния отрядъ се разгъна 2-а др., а въ лѣво 3-а отъ 6-и п.. Батареята сжщо излѣзе на позиция и откри огънь. Първоначално сърбитѣ мълчаха. Бойния редъ настъпи къмъ Остра чука, като 2-а др. го заслоняваше откъмъ Драгоманскитѣ висоти. Щомъ се очърта сръбското разположение авангарда бѣ насоченъ така: 2-а др. отъ 6 п. съ подрѣзка 4-а отъ 5 п.—срещу Драгоманскитѣ висоти, останалитѣ части срещу Остра чука. Сръбската дружина на в. Остра чука бѣ атакувана отъ 1-а и 3-а друж. отъ 6-и п. и отхвърлена. Опититѣ на нѣкои сръбски началници и особено на н-ка на Дринската дивизия да взематъ връхъ надъ българитѣ и да контъръ-атакуватъ бѣха несполучливи.

Следъ завладѣването на в. Остра чука българитѣ се подадоха още напредъ. Тѣ постепенно изтикваха сърбитѣ назадъ, до като най-после, чрезъ една грозна щикова атака, завладѣха и най-високата точка платото южно отъ с. Драгоилъ. Бѣше се вече мръкнало, когато три български роти неочаквано за сърбитѣ врѣхлетѣха съ „ура“ върху сръбскитѣ части при с. Драгоилъ. (3 $\frac{1}{2}$ др. 1 б-рея) и завладѣха ю. и. окрайнина на селото. Това внесе паника и бъркотия въ лѣвия флангъ на Дринската дивизия. Сърбитѣ се оттеглиха на дѣсния брѣгъ на Бѣловския ручей.

Дветѣ дружини къмъ Драгоманъ сжщо имаха успехъ. Чрезъ една смѣла атака тѣ завладѣха висотитѣ зап. отъ с. Драгоманъ и отвърлиха 3-а др. отъ 10-ия Шумадийски полкъ. По този начинъ входа на Драгоманския проходъ падна въ български рѣце.

Този день отъ с. Туденъ настъпи къмъ с. Прекръстие и Беренде и отряда на Бендеревъ. Той доста искусно демонстрира отъ с. Букоровци срещу лѣвия сръбски флангъ. Негови роти се появиха при с. Беренде даже и задъ фланга на 10 Шумадийски полкъ. Преднитѣ части на последния бѣха атакувани, както се спомена по-горе, отъ дветѣ дѣсни дружини на авангарда. Появяването на Бендеревъ принуди цѣлия 10-и полкъ да се отдрѣпне по-назадъ.

На северния стратегически флангъ кап. Паница отблъсна едно сръбско нападение къмъ Славиня. Засиления до 2 дружини, 1 активна рота, взводъ конница и 2 орждия

сръбски ръжански отрядъ отстъпа на висотигъ надъ с. Ръжана. Следъ това кап. Паница остави 1 чета въ Славина и се отдръпна на укрепената позиция при с. Изатовци. Сръбския отрядъ бѣ засиленъ съ още 2 дружини отъ II позивъ.

На южния флангъ кап. Поповъ стоеше въ Брезникъ. Кап. Агура стигна въ Радомиръ.

Моравската дивизия презъ деня бѣ притеглена къмъ дѣсния флангъ на Дринската. Тя остави 2-ия полкъ при Трънъ и Врбча и вечеръта пристигна между с. с. Несла и Недѣлище.

Резултатигъ. Резултатигъ отъ усилената рекогносцировка за българигъ бѣха благоприятни:

1. Завладѣнъ бѣ източния входъ на Драгоманския проходъ, като се тури ржка на важни опорни точки по дветѣ страни на главното шосе за Царибродъ.

2. Констатира се присѣтствието на главнитѣ неприятелски сили; влѣзе се въ контактъ съ противника.

3. Една неприятелска дивизия — Дринската, бѣше бита и отхвърлена отъ своитѣ позиции.

Презъ ноцъта на 10/11 ноемврий българското командование реши да продѣлжи на следния день започнатата атака отъ авангарда и разпореди:

1. Авангарда да се усили съ две полски батареи.

2. Да се формира една обходна походна колона отъ 2 дружини и 1 планинска батарея, която да се насочи презъ Чорулъ къмъ Малко Бѣлево, за да действува на дѣсния неприятелски флангъ.

3. Да се формира една конна колона отъ 5 ескадрона, която да се насочи по долината на р. Лжавица (сѣщо на дѣсния неприятелски флангъ).

За сѣрбитѣ 10 ноемврий донесе нови разочарования. Тѣ видѣха, че повече не ще могатъ да се задържатъ на българска територия. Вечеръта въ Царибродъ, подъ председателството на краля, военния съветъ, въпреки желанието на министъръ председателя Гарашининъ, реши цѣлата Нишавска армия да се оттегли на границата, гдето да се приготви за решителна отбрана. На тоя воененъ съветъ кралъ Миланъ повѣри командването надъ Нишавската армия на полковникъ Топаловича — н-ка на Моравската дивизия, а за н-къ щаба назначи полковника Кока Миловановичъ. Това, което

трѣбваше да стане въ началото на войната, стана: най-сетне четиритѣ сръбски дивизии бѣха групирани въ отдѣлна единица съ свое командване (Нишавска армия). Но, изборътъ на лицето, за командующъ Нишавската армия бѣше съвсемъ несполучливъ. Топаловичъ презъ цѣлата война не се прояви съ необходимитѣ качества за такъвъ голѣмъ началникъ. Той не успѣ нито еднажъ да събере дивизията си за действие, а сега му предстоеше да води армия. Сжщо тѣй несполучливъ бѣ избора на н-къ щаба на лѣвия флангъ на Дунавската дивизия. На 7. XI. на лѣвия флангъ на Дунавската дивизия, се бѣ обрисува въ като човѣкъ неспособенъ за подобна длѣжностъ.

Сжщата вечеръ Топаловичъ издаде заповѣдь за отстъпление, съгласно която Моравската и Шумадийската дивизии трѣбваше да застанатъ въ I-ва линия на позиция западно отъ Царибродъ, по дветѣ страни на шосето — Моравската южно отъ шосето, а Шумадийската северно отъ сжщото. Задъ Моравската дивизия въ резервъ трѣбваше да се разположи Дринската, а задъ Шумадийската — Дунавската дивизия. Отстъплението трѣбваше да се извърши подъ прикритието на Дринската дивизия.

* * *

Презъ нощта на 10/11 ноемврий всички войски, съ изключение на 4 дружини отъ Дринската дивизия, отстъпиха. Полковникъ Мишковичъ не получи заповѣдта на време, а половината отъ дивизията му (2 дружини отъ 5-ия и цѣлия 4 полкъ) бѣ вдигната, безъ негово знание, отъ к-ра на Дринския артилер. полкъ и отстъпи още презъ нощта.

Оценка. Усилената рекогносцировка на българитѣ въ сжщность бѣше единъ упоритъ бой на 7 български дружини срѣщу частитѣ на две сръбски дивизии.

Българитѣ този день действуваха много самонадѣяно и крайно смѣло. Тѣ много се увлѣкоха, но навсѣкжде отхвърлиха сръбитѣ. Разбира се, подобно втурване бѣше много рисковано, но тази именно безогледна българска смѣлость навсѣкжде обърна сръбскитѣ части въ бѣгство.

Частитѣ отъ авангарда замръкнаха уединени предъ многочисления противникъ, а това, трѣбва да се признае, ги поставяше въ голѣма опасностъ презъ нощта да бждатъ смѣтени отъ неприятеля.

Полковникъ Мишковичъ замисли съвмѣстно съ Шумадийскитѣ части, да контъръ атакува българитѣ още на Остра-Чука, но заповѣдта му не достигна до частитѣ, а когато бѣ получена, Шумадийската дивизия вече отстѣпваше и ноцната атака не се състоя. Сърбитѣ този день, изобщо, показаха голѣма пасивность, вкарваха въ действие дружинитѣ си една по една и, въпреки численото си надмощие, не успѣха даже да се задържатъ на мѣстатата си. У тѣхъ волята да победятъ бѣше парализирана. Четири български дружини, действащи дружно, измѣстиха назадъ цѣлата Дринска дивизия чакъ до Бѣлово, а други две — заеха отъ Шумадийската висотитѣ при Драгоманъ. Тия факти най-добре характеризиратъ моралнитѣ сили у двамата противници. Сърбитѣ, чувствайки българското морално надмощие, трѣбваше вече да отстѣпватъ. *Българитѣ направиха първата крачка отъ своя настѣпателенъ походъ къмъ Сърбия.*

Събитията на 11 ноемврий.

(Приложение № 8.)

Презъ ноцта на 10 срещу 11 ноемврий всички сръбски части отъ Нишавската армия почнаха да отстѣпватъ. Само полковникъ Мишковичъ съ 4 дружини 6 полкъ и 2-а др. отъ 5-и стоеше на висотитѣ сев. отъ Драгоилъ. Той получи заповѣдта за отстѣпление едва въ 2 ч. сл. пл. на 11 ноемврий, когато вече бѣ принуденъ отъ българитѣ да отстѣпи къмъ Царибродъ. Въ щаба на Нишавската армия царѣше голѣма бъркотия.

Сръбскитѣ дивизии до пладня на 11. XI. заеха следното положение:

1. Моравската дивизия — на границата западно отъ шосето — отъ с. Гоинъ Долъ до с. Планиница.
2. Шумадийската дивизия — на границата сев. отъ Моравската имайки 12-ия полкъ на в. Нешковъ връхъ.
3. Дринската дивизия — на позиция при с. Планиница — въ отстѣпъ задъ Моравския дѣсенъ флангъ.
4. Дунавската дивизия предъ Шумадийската отъ в. Бабина Глава (15-и полкъ) и на северъ до в. Остри връхъ (9 п.).
5. Конната бригада — 1-ия полкъ къмъ Врбча и при с. Гоинъ-долъ, а 2-ия на Теношъ и при Шумадийската дивизия.

6. Ръжанския отрядъ — срещу отряда на кап. Паница, който заемаше с. Росовци.

Между това, бѣ сформирани единъ отрядъ: 1 др. II позивъ, Пиротското опълчение, 4 орждия и взодъ к-ца. Тоя отрядъ стоеше на пѣтя Станянци—Крупецъ— въ Тепошката тѣсна и се командуваше отъ Пиротския окръженъ управителъ Майоръ Поповичъ.

* * *

Сутринта на 11. XI. българитѣ почнаха настѣплението като предварително засилиха авангарда си съ нѣколко дружини.

Четиритѣ сръбски дружини отъ Дринската дивизия, съ които полковникъ Мишковичъ бѣ изоставенъ, бѣха скоро обхванати и отхвърлени назадъ. Тѣ съ трудъ отбѣгнаха пленяването, отстъпиха при Лжавишкия мостъ, запалиха го, а следъ това се оттеглиха по на западъ и се присъединиха къмъ дивизията си.

Тоя день, следъ отстъплението на сърбитѣ отъ Драгоилскитѣ висоти, засилениа български авангардъ настѣпи въ 3 колони.

1. Дѣсна: 4-а др. отъ 5-и полкъ — по висотитѣ сев. отъ Драгоманския проходъ—Вишитенъ камъкъ—в. Козарица.

2. Средния: — 2-а др. отъ 6-и Търн. полкъ и 1-а отъ 8 полкъ и $\frac{1}{2}$ пол. б-рея — по шосето за Царибродъ.

3. Лѣва — 5 др. (6-и полкъ безъ 2-а др., 1-а др. 5 полкъ и 9-а Харманлийска др.) 1 пол. б-рея*) — по висотитѣ южно отъ шосето.

4. Общъ резервъ: 3 дружини (4-а др. отъ 8 п., 4-а др. отъ 4-и п. и 2 Пловдивска др.) и $1\frac{1}{2}$ пол. б-реи — по шосето.

5. Въ прикритие на обоза 2-а др. отъ 5 полкъ.

Въ дѣсно отъ авангарда настѣпи отряда на ротм. Бендерева (5 роти, 1 ескадронъ и 2 орждия); въ лѣво — обходната колона на капитанъ Радко Димитриевъ (2-а дружина отъ 5 полкъ и 5-а Казанлъшка др.)*), а още по въ лѣво

*) Батареята не можа да следва планинския пѣтъ и бѣ изпратена по шосето при сръдната колона.

**) Моста бѣ изгасенъ отъ авангарда на конната бълг. колона.

***) Къмъ тая колона бѣ придадена и една планинска б-рея, но тя закѣсна и бѣ присъединена къмъ дѣсната колона. Бендерева, обаче самоволно я присъедини къмъ своя отрядъ.

— по Лжковишката долина, конната колона на баронъ Коровина,

(Всичко 15 дружини, 4 батареи и 6 ескадрона).

Общата команда на тая войска пое подполковникъ Николаевъ.

До 3 часа и 30 м. следъ пладня българитѣ достигнаха:

1. Бендеревъ, който тръгна отъ с. Туденъ—въ с. Радейна.
2. Дѣсната колона — до в. Вишитенъ камъкъ.
3. Срѣдната — около 2 клм. източно отъ Царибродъ.

Тя бѣ посрещната съ огънь отъ висотитѣ зап. отъ Царибродъ.

4. Лѣвата — височинитѣ ю. и. отъ Царибродъ.
5. Обходната колона, която настѣпи отъ Чорулъ и

Мало-Бѣлово, достигна шосето Царибродъ—Пиротъ при събирането на р. р. Лжковица и Нишава.

И така, българскитѣ колони достигнаха линията: Радейна — височинитѣ южно отъ Царибродъ — устието на р. Лжковица. Отъ тукъ тѣ се нахвърлиха върху изтъкнатата напредъ Дунавска дивизия.

Следъ една смѣла атака срещу дѣсния флангъ на Дунавската дивизия, дружинитѣ отъ колоната на капитанъ Р. Димитриева и 2 плѣвенски роти завладѣха в. Бабина-Глава, надъ Царибродъ. 15-ия сръбски полкъ, който заемаше тая висота въ безредие отстъпа на и северно отъ Нешковъ-връхъ, гдето, както видѣхме, се намираше 12-ия Шумадийски полкъ. Отхвърленъ бѣ отъ в. Остри-връхъ (северно отъ Царибродъ) и 9-ия Дунавски полкъ. Тукъ сръбитѣ бѣха атакувани отъ дѣсната българска колона и центъра. До вечерята Дунавската дивизия бѣ изтикана отъ позицитѣ си и зае нова позиция отъ Нешковъ вр. до с. Петърлащъ. Другитѣ дивизии не се намѣсиха въ борбата. Частитѣ замръкнаха на достигнатитѣ мѣста.

Тоя день по фланговетѣ не произлѣзоха значителни събития. Все пакъ, българитѣ при Славиня бѣха атакувани отъ Ръжанския сръбски отрядъ. Последния зае с. Славиня. Отряда на Попова бѣ въ Брезникъ; за присъединение къмъ него се насочи отряда на капитанъ Агура.

Резултатитѣ на 11 ноемврий не бѣха решителни. Българитѣ заеха позицитѣ на Дунавската дивизия, но предъ себе си видѣха да стои цѣлата Нишавска армия. Моралнитѣ придобивки за българскитѣ части обаче, бѣха много голѣми.

Когато щаба на Западния корпус видѣ, че има работа съ цѣлата Нишавска армия, реши на достигнатитѣ отъ авангарда мѣста да дочака и главнитѣ сили.

Оценка. Като не се заинтересува да узнае нѣщо за настѣпващитѣ български колони, които излѣзоха около Царибродѣ, полковникъ Топаловичъ изпусна единъ благоприятенъ моментъ да бие отдѣлно българския авангардъ. А последния се бѣше отдалечилъ отъ главнитѣ сили на Сливница на около 30 клм.

Дунавската дивизия бѣ атакувана и бита предъ очитѣ на цѣлата Нишавска армия, безъ съседнитѣ дивизии да направятъ нѣщо, за да ѝ помогнатъ. При това, тая дивизия, която съгласно заповѣдта следваше да бжде въ резервъ, заемаше позиция предъ Шумадийската дивизия. Това обстоятелство ясно говори за неуредицата, която е сжществувала въ Нишавската армия. Нѣщо подобно бѣ станало и съ Дринската дивизия. Намѣсто да застане задъ Моравската, тази дивизия застана на позиция при Планиница, безъ да имаше нѣкаква нужда отъ това, тъй като отряда на кап. Поповъ се намираще още много далеко—въ Брезникъ. У сѣрбитѣ като че ли не сжществуваше единъ ясенъ възгледъ при разпредѣляне на своитѣ сили; тѣ често игнорираха действителнитѣ бойни нужди.

Втурването на българския авангардъ до Царибродѣ и влизането му въ бой съ цѣлата Нишавска армия бѣше една опасна операция. Ако полковникъ Топаловичъ бѣ преминалъ съ всичкитѣ си дивизии въ контъръ атака, тоя авангардъ сигурно щѣше да бжде разбитъ далеко отъ главнитѣ сили, които стояха още на Сливница. Щаба на Западния корпус трѣгна съ авангарда. Той бѣ оставилъ главнитѣ си сили на Сливница.

Както изолирането на тоя авангардъ, така и напускането на главнитѣ сили, представляватъ груби грѣшки на щаба на Западния корпусъ. Ако си зададемъ единъ въпросъ, какво собствено е искалъ да върши тоя щабъ, отговора е единъ — че той нито е схващаль общото положение, нито е билъ застаналь на едно твърдо и ясно опредѣлено решение, а просто е искалъ да регистрира настѣпленieto на българската армия.

Особенно внимание заслужава решението на сѣрбската Върховна команда да се спре за отбраѣна на границата.

Целта на това спиране бѣше да се дочакатъ подкрепленията изъ Сърбия, които можаха да пристигнатъ за 4—5 дни. Естествено, до това време българитѣ можаха да атакуватъ Нишавската армия и да я биятъ преди да е получила подкрепленията си. Следователно, решителната среща съ българитѣ поне временно трѣбваше да се отбѣгва, а това можеше да стане съ цената на едно доброволно отстъпление оттаткъ границата, даже до Нишъ. На границата трѣбваше да се остави само единъ ариергардъ. Обаче, сръбското юнашко честолюбие не допустна напуцането границата безъ бой, който, както ще видимъ, донесе ново поражение за сръбската армия.

Събитията на 12 и 13 ноемврий.

(Приложение № 9).

Денътъ 12 ноемврий завари българитѣ развърнати въ следното положение: дѣсно крило (5 дружини и 1 батарея), центъръ (3 дружини), лѣво крило (2 дружини,) резервъ (3 дружини и 1 батарея).

Сутринта и у двамата противници ставаха нѣкои размѣствания. Къмъ 2 часа следъ пладня сърбитѣ отъ в. Нешковъ вр. забелѣзаха българскитѣ размѣствания, взеха ги за начало на атака и откриха огънь. Това даде поводъ на частитѣ отъ Бабина-Глава да се хвърлятъ напредъ. 7 български дружини (Търновски, Плѣзенски и Приморски) по подаденъ сигналъ атакуваха висотата Нешковъ вр., заета отъ 12-я сръбски п. Този полкъ указа отчаяна съпротива и за пръвъ пжтъ въ войната тукъ сърбитѣ дочакаха щиковия ударъ. На Нешковъ вр. се разигра кратка кървава разправа съ щикове и приклади. Сръбското знаме на 12-ия полкъ минава отъ ржце въ ржце. Най-последно, бива спасено отъ капитанъ Катаничъ, който геройски пада, промушенъ отъ българскитѣ щикове и раненъ съ револверенъ куршумъ. Българитѣ бѣха победители; сърбитѣ бѣха изринати отъ Нешковъ вр. Герой на деня обаче бѣ капитанъ Катаничъ, който спаси знамето, но тежко раненъ, остана въ български пленъ.

Между това, презъ нощта на 11/12 ноемврий капитанъ Петровъ*) пристигна на Сливница, почуди се като видя, че

*) Н-къ щаба на армията.

войскитѣ отъ главнитѣ сили стоятъ още тукъ въ боенъ редъ и разпореда, последнитѣ да тръгнатъ за Царибродъ въ 2 колони: дѣсна (майоръ Гуджевъ)—8 дружини 1 б-рея и 1 ескадронъ — северно отъ шосето, по пжтя за с. Петерлашъ, и лѣва подполковникъ Филовъ)—8 дружини, 1 батарея и $\frac{1}{2}$ ескадронъ — за Царибродъ. Около пладня на 12. XI. колоната на Филова почти достигна Царибродъ, а на Гуджева — до Букуровци. На следния день тая колона достигна до с. с. Радейна и Петерлашъ.

Капитанъ Поповъ тоже получи заповѣдъ да тръгне за Врабча. (Той действително тръгна и ношува съ главнитѣ си сили при кръстопжтя Трънъ — Врабча, а съ авангарда—при Врабча).

Така че, вечерята на 12 ноемврий българскитѣ сили достигнаха линията Росовци—Радейна — в. Нешковъ вр. — Врабча, като въ района Царибродъ — Петерлашъ — Радейна бѣха съсредоточени повече отъ 30 дружини.

Завладѣването на в. Нешковъ вр. отъ българитѣ и отблъсването на Ръжанския отрядъ убедиха сръбската Върховна команда, че по-нататъшното задържане на Нишавската армия на границата става невъзможно. *Вследствие на това бѣ разпоредено, тая армия да отстѣпи и заеме позиции около гр. Пиротъ.* Съ сжщата заповѣдъ се предписваше, да се влѣзе въ споразумение съ българитѣ за примирие, понеже Великитѣ сили „настоявали“ за туряне край на неприятелствата. Въ сжщностъ, сърбитѣ бѣха поискали намѣсата на силитѣ (Австрия, Русия и Германия) и последнитѣ не закъснѣха да имъ се явятъ на помощъ, за да ги спасятъ отъ нови поражения. Бити по бойнитѣ полета, сърбитѣ имаха пѣленъ успѣхъ на дипломатическото поле.

На 13 ноемврий сутринята сърбитѣ въ голѣмо безредие извършваха своето отстѣпление, както следва:

1. Дунавската дивизия — къмъ Пиротъ.

Тази дивизия трѣбваше да се оттегли на хребета между с. с. Бериловица и Градешница, обаче полковникъ Хорстигъ, считайки, може би, че войната е свършена, не се спре на определената позиция и отстѣпи въ Пиротъ, гдето се разположи на квартири.

2. Шумадийска дивизия — отстъпваше за позицията между с. Нишоръ и гр. Пиротъ.

3. Дринската дивизия — за позицията по височинитѣ южно отъ Пиротъ.

4. Моравската дивизия—за село Блато, въ II линия. (Тя имаше 3 дружини около Трънъ).

Тоя день българитѣ около Царибродъ не предприеха настѣпление. Тѣ се заеха да уредятъ частитѣ си и да организиратъ армията въ дивизии.

Къмъ 2 ч. сл. пл. при щаба на Западния корпусъ се яви парламентъора на полковникъ Топаловичъ, съ предложение за преустановяване на военнитѣ действия, но подполковникъ Николаевъ отхвърли предложението.

По настояване на н-къ щаба на армията, кап. Петрова, започнатото устройство на армията се прекрати. Той искаше по-скоро да се нахлуе въ Сърбия, та въ случай че Великитѣ сили наложатъ едно прекратяване на войната, то да завари българската армия на сръбска територия. Вследствие на това се издаде една „Диспозиция по войскитѣ на Западния корпусъ“, споредъ която на 14 ноемврий корпуса трѣбваше да настѣпи отвѣдъ границата къмъ Пиротъ, „да завладѣе тоя градъ и като отхвърли противника, заемащъ височинитѣ западно отъ града, да ношува на завладѣнитѣ позиции“.

Съгласно същата заповѣдъ преминаването на границата трѣбваше да стане въ 6 колони и единъ общъ резервъ, а именно:

1. Партизанския отрядъ на капит. Паница (6 опълч. чети, 1 запас. рота и 400 доброволци) трѣбваше да настѣпи по пѣтя за Ржжана (той бѣше вече тамъ) и да съобразява движенията и действията си съ тия на следващата по-южно колона на майоръ Гуджева.

2. Колоната на майоръ Гуджева, къмъ която се присъединяваше и отряда на ротм. Бендерова (всичко 9 др. 2 еск., 1 полска и 1 пл. б-рея), трѣбваше да се насочи отъ с. Петерлашъ презъ с. Крупецъ, като чрезъ единъ страниченъ отрядъ поддържа свръзка съ отряда на Паница.

3. Дѣсна колона (подполк. Муткуровъ)—6 др. и 1 б-рея —да мине границата между с. с. Мидойковци и Петерлашъ.

4. **Центъръ** (кап. Никифоровъ) — 4 др., 1 б-рея—да настъпи северно и паралелно на шосето за Пиротъ (презъ с. Обреновацъ).

5. **Лѣва колона** (майоръ Стояновъ) — 4 др., 1 пл. б-рея и 2 еск.— да настъпи презъ Планиница къмъ съединението на шосетата Трънь—Пиротъ и Царибродъ—Пиротъ.

6. **Лѣва странична колона** (кап. Поповъ) — 5 др., 1 еск. и 2 б-реи: да настъпи по пжтя за Пиротъ и при съединението му съ шосето Царибродъ — Пиротъ да се присъедини къмъ колоната на майоръ Стоянова.

7. **Резервъ** (подполковникъ Филовъ) — 6 др. и 2 б-реи — по шосето за Пиротъ. Къмъ резерва трѣбва да се присъединяватъ всички войски, които идатъ отъ Сливница (12 дружини и 2 $\frac{1}{2}$ б-реи).

8. **Конница** (баронъ Корвинъ) — 7 ескадрона да следва задъ общия резервъ по шосето за Пиротъ (съ 1 ескадронъ въ авангардъ), въ готовность бързо да излѣзе въ Пиротското поле.

И така, на 13 ноемврий сръбската Нишавска армия отстъпи на Пиротъ, а Западния корпусъ се приготви да мине границата на следния день.

По фланговетъ на стратегическия фронтъ на 12 и 13 ноемврий станаха следнитѣ промѣни:

Капитанъ Поповъ на 12. XI. достигна съ авангарда си с. Вrabча, а съ единъ страниченъ отрядъ (1 др., взводъ артилерия и два полусескадрона) — висотитѣ западно отъ Трънь. На 13. XI. Поповъ стигна до с. Бански долъ.

На 13. XI. страничния отрядъ атакува сръбскитѣ части при Трънь. Тѣ отстъпиха на Руй пл., отгдето на 15. ноемврий бѣха прогонени отъ отряда на капитанъ Агура.

Презъ нощта на 11 срещу 12 ноемврий капитанъ Паница извърши една смѣла нощна атака на сръбския Ръжански отрядъ, у когото произлѣзе голѣма бъркотия. Презъ деньта на 12. XI. обаче, сърбитѣ отново проявиха нападателна дѣйность. Тѣ атакуваха българския отрядъ, но, сами контъръ-атакувани, бѣха разбити и обърнати въ бѣгство. Привечеръ сърбитѣ се оттеглиха до с. Добри долъ. Паница зае с. Ръжана и стигна с. Росовци.

Оценка. Заслужава да се отбележи най-първо спрането на сърбитѣ за отбрана при гр. Пиротъ. Избора на

този градъ като пунктъ, при който трѣбваше да се срещне българската армия е несполучливъ, най-главно поради това, че той се намира много близко до границата, а следователно и до българскитѣ сили. Последнитѣ за нѣколко часа или най-вече за единъ день можаха да се яватъ при Пиротъ и да почнатъ своитѣ действия преди сръбскитѣ дивизии да сж се приготвили за упорна отбрана, толкова по-вече, че позициитѣ около Пиротъ се нуждаяха отъ фортификационно усиление. Но и тукъ сѣрбитѣ, изглежда, да сж преценявали обстановката, като по-вечето сж се ръководили отъ политически съображения, отколкото отъ военни: тѣ сж гледали да не се отстѣпи изведнажъ много земя на противника, та намѣсата на Великитѣ сили за спиране на войната да не завари българитѣ много дълбоко въ сръбска територия.

Главната маса на Нишавската армия отстѣпи отъ границата, като остави ариергарди (7 др.), но безъ артилерия т. е. такива, които не ще могатъ да укажатъ сериозна съпротива на своя противникъ и да забавятъ неговото движение.

Въ случая, най-добре би било, на границата да се остави всичката конница съ достатъчно артилерия и подкрепена съ малки пехотни отдѣления.

Българитѣ твърде основателно не се спрѣха по-дълго време на границата за да организиратъ армията си. И политически и военни съображения диктуваха по-скорошното имъ навлизане въ Сърбия. Ако на сѣрбитѣ се дадѣше по-вече време да се укрепяватъ на Пиротъ, тѣ щѣха да създадатъ отъ тоя градъ, може би, единъ новъ Плѣвенъ, гдето да получатъ и насоченитѣ изъ разнитѣ краища на Сърбия подкрепления.

Самия бой на 12. XI. трѣбва да се смѣта като чисто авангарденъ бой (за българитѣ) и трѣбва да се признае, че авангарда добре изпълни задачата си — тури ржка на редъ важни височини предъ разположението на противника, като нѣкои отъ тѣхъ завладѣ следъ упорита борба.

Заповѣдта за нахлуване въ Сърбия представлява следнитѣ особености:

1. Фронта на корпуса (15 к. м.) трѣбва да се счита добъръ; дълбочината му обаче бѣше преголѣма — частитѣ отъ резерва се бѣха разтѣгнали отъ Царибродъ до София.

2. Дадения обект — да се завладѣе Пиротъ и сръбскитѣ позиции западно отъ него, е много отдалеченъ и въ единъ кжсь есененъ день мжно можеше да се достигне. Бързането къмъ Пиротъ можеше да доведе до разновременен влизане на колонитѣ въ бой, безъ достатъчно време за разузнаване и подготовка и безъ необходима дружностъ въ действията.

Корпуса би трѣбвало да достигне една опредѣлена линия, отъ която да се почне една добре обмислена и подготвена атака. Но българитѣ съ голѣма вѣра въ своитѣ сили бързаха да завържатъ бой при Пиротъ.

3. Конницата много несполучливо се остави назадъ — въ опашката на общия резервъ, и бързото ѝ използване въ Пиротското поле ставаше невъзможно. Независимо отъ това, планинската мѣстностъ въ страни на шосето Царибродъ — Пиротъ правѣше отклонението на конницата отъ общия пжтъ на движението и своевременното ѝ излизане на фронта — предъ пехотнитѣ колони, много несигурно. Предъ Пиротъ този день конницата имаше широко поле за полезна дейностъ, но за това тя трѣбваше да се държи по-напредъ. Само така тя би могла най-скоро да използва прекжсването на сръбската завѣса на границата и да нахлуе въ Пиротското поле.

Движението на българскитѣ колони напредъ — въ сръбска територия — доведе до сражението при Пиротъ.

VI. Сражението при Пиротъ.

Полесражението. Мѣстността, на която се разигра сражението при Пиротъ обхваща Пиротското поле и вѣнеца планини, които го заобикалятъ отъ северъ, западъ и югъ.

Отъ гр. Пиротъ до Суковски мостъ Пиротското поле представлява едно елипсоидно разширение на Нишавската долина — съ голѣма ось около 14 кл. м. и съ малка — около 7 к. м. Голѣмата му ось съпада съ шосето Царибродъ — Пиротъ и има направление отъ юго изтокъ къмъ с. западъ. Западно отъ Пиротъ — по долината на р. Крива се простира друго по-малко поле — продължение отъ Пиротското. Гр. Пиротъ — важенъ възелъ на пжтищата, лежи въ сев. западния край на Пиротското поле.

На северъ отъ Пиротското поле, паралелно на голѣмата му ось, се простира билото на пл. Видличъ, а на югъ съ същото направление—едно било на Влашка пл., носящо върховете: Дрънова Глава, Черни вр., Забѣлъ, Бошурате и Келташъ.

Висотитѣ северно, южно и западно отъ града, на които се разиграха решителнитѣ действия подъ Пиротъ, образуватъ една огромна подкова, обърната съ отвора си

къмъ юго-изтокъ. Шиповетъ на тая подкова ще ни представятъ двата едноименни върхове — северния и южния Черни връхъ. Северното рамо на подковата представлява продължение отъ пл. Видличъ, а южното — краенъ северенъ клонъ на пл. Влашка.

Склоноветъ на гореспоменатитъ висоти сж доста стръмни, каменисти и на мѣста скалисти. Билата носятъ много скалисти върхове, а нѣкжде и доста карстови ями. Тѣ командуватъ цѣлото поле, което отъ висотитъ се вижда като на дланъ. Югоизточно отъ северния Черенъ връхъ — на билото на Видличъ се намира върха Басарски камъкъ. Въ седловината между тия два върха Видличъ пл. се прехвърля отъ пжтя Комщица — Ръжана — Пиротъ.

Западно отъ Пиротъ съ хребета Сарлъкъ (Хисарлъкъ) започва билото на пл. Бѣлова глава. На северъ отъ града се издигатъ склоноветъ на Нишорския връхъ—мѣстността Провалия. Южно отъ Пиротъ започва билото съ върховетъ Келташъ, Бошурате, Забѣлъ Черенъ връхъ и пр.

По тия заобикалящи Пиротъ висоти Нишавската армия се готвѣше да срещне настѣпващитъ въ Пиротското поле български сили.

Позициитъ около Пиротъ не бѣха укрепени заблаговременно. Сърбитъ много неохотно извършиха и малкото фортификационни постройки (стрелкови окопи) по своята позиция.

На 14 ноемврий сутринъта българитъ минаха границата и нахлуха въ сръбска територия.

Разположението на противницитъ на 14 ноемврий сутринъта. Сръбскитъ дивизии вчерашния день се отеглиха къмъ Пиротъ, като оставиха на границата „предни постове“ — всичко 7 др. и 3 $\frac{1}{2}$ ескадрона. Така че, на 14. XI. сутринъта срещу Западния корпусъ стояха само тѣзи 7 дружини и 3 $\frac{1}{2}$ еск. Тия части бѣха разположени така:

1) Моравския дивиз. ескадронъ на крайния дѣсенъ флангъ — зап. отъ мѣн. „Св. Никола“.

2) 2 др. отъ 1 полкъ и 1 ескадронъ заемаха позиции при с. Планиница.

3) 2 $\frac{1}{2}$ ескадрона отъ конната бригада се намираха край границата въ долината на Нишава. (Други два ескадрона се намираха задъ тѣхъ — при Суковски мостъ).

4) 10 Шумадийски полкъ заемаше позиция зап. отъ Нешковъ вр. и по границата (1 др. въ I линия и 2 — въ резервъ на в. Лазаровъ Камъкъ).

5) Северно отъ 10 полкъ, около с. Милойковци, се намираше 1-а дружина отъ 7 полкъ отъ Дунавската дивизия.

6) По-северно — на мѣстността Тепошъ — срещу с. Петерлашъ, стоеше отряда на майоръ Поповичъ (1 др. II поз. 1 взв. конница и 4 орждия).

7) Ръжанския отрядъ се бѣ установилъ на висотитѣ при с. Добри-долъ.

Главнитѣ сръбски сили заемаха позициитѣ си както следва:

а) Дринската дивизия — южно отъ гр. Пиротъ (в. Бошурате).

б) Дунавската дивизия — западно отъ Пиротъ — в. Сарлъка.

в) Шумадийската дивизия — хребета Провалия — северно отъ Пиротъ (между гр. Пиротъ и с. Нишоръ).

г) Моравската дивизия (само 4 дружини) — при с. Бари Чифликъ въ резервъ.

д) Конната бригада — въ Пиротъ и къмъ Суково. Българскитѣ сили осъмнаха въ следното положение:

1. Паница — при с. Ръжана и по източно.

2. Колоната на Гуджевъ — съ главнитѣ сили при с. Радейна, а съ авангарда при с. Петерлашъ.

3. „Дѣсниа флангъ“ на висотитѣ северно отъ Царибродъ (около Остри-врѣхъ).

4. „Центъра“ — на висотитѣ зап. отъ Царибродъ (Нешковъ вр.)

5. „Лѣвия флангъ“ — на височинитѣ при с. Желюша.

6. Колоната на кап. Поповъ — при с. Бански-долъ и съ 1 дружина при Трънъ.

7. Резерва — при Царибродъ.

Събитията на 14 ноемврий

(първия денъ отъ сражението при гр. Пиротъ).

(Приложение № 10.)

1. Нахлуването на българитѣ въ Сърбия.

Съгласно вчерашната заповѣдь, Западния корпусъ днесъ премина границата въ петъ колони, на единъ фронтъ отъ около 14 кл. м. (Отъ пжтя Петерлащъ — Крупецъ до Суковската рѣка). Само колоната на Паница не настѣпи и остана на мѣстото си, при село Росовци, понеже заповѣдта за общото настѣпление тя не бѣ получила. Паница узна или, по право, предугади за предприетитѣ действия къмъ Пиротъ едва вечерьта на 14-и XI. Заповѣдта не бѣ получилъ сѣщо и капитанъ Поповъ, който ношуваше при с. Бански долъ, но отъ конницата за свръзка съ лѣвата колона той още сутринтъта на 14. XI. бѣ уведоменъ за започващето се настѣпление. Поради това, Поповъ, следъ като се разправи съ намирашитѣ се срещу него две сръбски дружини отъ 1-я полкъ (Гайновичъ), настѣпа едновременно (и даже по-рано) съ другитѣ колони.

Оставенитѣ край границата сръбски части, ако и на мѣста да указаха голѣма съпротива на нѣкои отъ българскитѣ колони, не можаха да задържатъ многочисления неприятель. Тия сръбски части бѣха скоро отхвърлени. Българитѣ се спуснаха въ Пиротското поле и се устремиха къмъ Пиротъ. По висотитѣ северно, западно и южно отъ този градъ главнитѣ сръбски сили очакваха настѣпващия противникъ.

Българскитѣ колони една по една, въ разни моменти, безъ връзка по между си, влѣзоха въ бой съ отбраняющия на посоки — почти съ завързани очи. Сражението при Пиротъ се започна безъ планъ и при голѣма наивность отъ страна на голѣмитѣ български началници.

* * *

Колоната на Гуджева *) настѣпи въ 8 часа и 30 м. преди пладня (1 часъ закъснение) по пжтя Петерлащъ —

*) Въ състава на тази колона влизаха: 7-и Преславски полкъ, южно българския „Конарски полкъ“, 2-а др. 5 Дун. полкъ, 1 пл. 6-рея, 5-а 6-рея отъ 2-и арт. полкъ и 2 ескадрона.

Крупецъ (съ една дружина по пята Смиловци — Крупецъ и една още по северно). Западно отъ с. Петерлашъ тази колона срещна отчаяна съпротива отъ страна на малкия Тепошки отрядъ (майоръ Поповичъ — 1 дружина, 4 орждия и 1 взводъ конница) и загуби доста време. Тепошкия отрядъ бѣ принуденъ съ значителни загуби да се оттегли къмъ Пиротъ и отъ тамъ при Добри-долъ, гдето се събраха цѣлитѣ 15-и и 2-и полкоке отъ II позивъ. Гуджевъ продължи настѣплението презъ Крупецъ за Пиротъ. Къмъ 3 ч. и 15 м. преднитѣ части на неговата колона завързаха престрелка съ сѣрбитѣ около с. Изворъ.

Дѣсната колона (8-и Приморски полкъ, 2 дружини отъ 5-и Дун. п. и 1 б-рея отъ 1-и Арт. п.) тръгна въ 9 часа пр. пладня къмъ Милойковци и следъ кратъкъ бой съ дружината отъ 7 сѣрбски полкъ и лѣвофланговитѣ части на 10-я п. премина границата. Дружината отъ 7 п. полкъ бѣ разпиляна. Тя отстѣпи отчасти къмъ Тепошкия отрядъ, отчасти направо къмъ Пиротъ, като откри фланга на 10-я полкъ. Последния не можа да остане по-дълго време на границата и въ редъ се оттегли къмъ с. с. Изворъ — Бериловица.

Муткуровъ продължи настѣплението къмъ Пиротъ, като държеше дѣсния брѣгъ на Нишава. При Велико-село той спре, за да се изравни съ изостаналата назадъ колона на Гуджева и когато последната се зададе къмъ Крупецъ, премина на лѣвия брѣгъ на Нишава. Така че, по двата брѣга на тази рѣка къмъ Пиротъ напредваха 15 бѣлгарски дружини съ около 4 батареи.

Централната колона (3 дружини отъ 6 Търн. полкъ, 1 др. отъ 4-и Плѣв. полкъ и 1 б-рея) проникна въ Сѣрбия почти безъ бой, тъй като 10-ия сѣрбски полкъ, застрашенъ отъ дѣсната бѣлгарска колона (Муткуровъ) отстѣпи безъ да укаже сериозна съпротива. Централната колона безпрепятствено настѣпваше въ дѣсно край Пиротското шосе.

Лѣвата колона на майоръ Стоянова (1-а др. отъ 6 полкъ, 2-а Пловдивска, 9 Харманлийска и 11 Айтоска дружини, 2 ескадрона и 1 батарея) навлѣзе въ Сѣрбия следъ кратка престрелка съ сѣрбитѣ между с. Планиница и Пиротското шосе. Колоната настѣпваше въ зоната между това шосе и линията на с. с. Смърданъ и Държина почти безъ

всѣкакво разузнаване. При това, въ бързането си къмъ Пиротъ и следъ отстъпващитѣ отъ границата сръбски части, тази колона се разкъса въ дълбочина, като изостави батареята си доста назадъ.

Часътъ е къмъ 3 $\frac{1}{2}$ сл. пл. — Преднитѣ части на колоната сж стигнали с. Държина (лозята) и повърнали фронтъ на лѣво — срещу висотитѣ западно отъ с. Държина, отгдето противника бѣ започналъ да ги обстрелва. Въ това време именно настѣпващитѣ по и около шосето български части бѣха изненадани отъ внезапно открития силенъ артилерийски огънь, както откъмъ Пиротъ, така и откъмъ висотитѣ западно отъ с. Държина. А стѣлпяването на българитѣ бѣше много очебийно: по и край шосето напредваха гжститѣ колони на българския резервъ. Последниятъ, обхванатъ отъ общия поривъ на победоносния маршъ, възторжено но безопасно крачеше изъ Пиротското поле представлявайки добра цель за сръбската артилерия. И тя не закъсня да използва случая. Средъ българскитѣ редове затрѣскаха снаряди. За мигъ настана грозна бъркотия: зарядни ракли, цѣли батареи и пехотни части удариха назадъ. Все пакъ обаче, благодарение на усилията на началницитѣ и на бързото окопитване на нѣкои части (1-а и 2-а Бдински дружини) и особено на нѣкои батареи (5-а и 6-а отъ 1-и арт. п. и 6-а, 1-а и 3-а отъ 2-и арт. полкъ), които откриха огънь по в. в. Горбулъ и Бошурате, реда и спокойствието можеха да се възстановятъ. Сърбитѣ не съумѣха да извлѣкатъ полза отъ временно-българско смущение. При тази обща бъркотия колоната на майоръ Стоянова се разпадна на съставнитѣ си части и престана да действува като отдѣлно цѣло. Три нейни дружини се прилѣпиха къмъ колоната на капит. Поповъ. Въ ржцетѣ на Майоръ Стоянова, между с. с. Държина и Войнеговци, бѣха останали само 1-а др. отъ 6-и полкъ и 1 $\frac{1}{2}$ роти отъ 2-а Пловдивска дружина.

Общия резервъ обхванатъ отъ чувството на нетърпение и отъ трепетъ, че работата около Пиротъ може да се свърши безъ негово участие бързаше по шосето. Съ възторжено „Ура“ той мина границата, навлѣзе въ Пиротското поле, задмина централната колона на кап. Никифорова и както видѣхме, застигна колоната на майоръ Стояновъ, заедно съ която изживѣ и критическия моментъ на сръбската изне-

нада. Собствено казано, тази криза засѣгна само предния ешалонъ на резерва подъ началството на подполк. Филова (5-а казанлъшка и 3-а Т.-Пазарджишка дружини и целия 3-и Бдински полкъ).

Задминатата централна колона на капитанъ Никифорова (2-а, 3-а и 4-а др. отъ 6-и Търновски п. и 4-а др. отъ 4-и Плѣв. полкъ) получи заповѣдь да влѣзе въ колоната на резерва. Предния ешалонъ на резерва бѣ заелъ мѣстото на тази колона въ първата линия.

* * *

Между това, още съ навлизането на резерва въ Пиротското поле се съзна необходимостта конницата да бѣде напредъ. Отстъпващия въ равнината 10-и сръбски полкъ представляваше добра целъ за една конна атака, обаче българската конница още съ започването на настѣпленieto бѣ оставена много назадъ — въ опашката на резерва. Дадоха се нужнитѣ разпореждания да се поправи сторената вече грѣшка като всичката конница се извади напредъ, обаче това не можеше да стане тъй бързо, както бѣ пожелано. Поради това, когато конницата излѣзе въ полето, 10-ия сръбски полкъ вече се прибираше въ с. Бериловица подъ защитата на своитѣ батареи. При тия условия българската конна бригада, ако и насочена въ посоката на отстъплението на 10-ия полкъ не можеше нищо да направи. Тя продължи движението си въ дѣсно отъ колоната на майоръ Стояновъ, опита се да нападне сръбската конница, която се бѣ появила около с. Ръжана, но попадна подъ сръбския огънь и се принуди да се отдрѣпне назадъ.

10-ия сръбски полкъ спокойно се настани на билото Пърчовецъ и на северния Черенъ връхъ.

* * *

Възстановеното спокойствие средъ частитѣ отъ „резерва“ даде възможностъ да се продължатъ действията съ нова енергия. Най първо бѣха използвани 1-а и 2-а друж. отъ 3-и Бдин. полкъ: 1-а др. се насочи срещу в. Бошурате, отъ гдето сърбитѣ стреляха оживѣно; 2-а и следъ нея 3-а др. бѣха повърнати къмъ Пиротъ. Срещу Бошурате повър-

на фронтъ и 3-а Т. Пазардж. дружина, която заедно съ 5-а Казанлъшка дружина предшествуваха 3-ия Бдински полкъ. 5-и Казанл. др. настъпваше къмъ Пиротъ. Но, ето че сърбитъ започнаха да се спущатъ отъ висотитъ западно на с. Държина, за да ударятъ частитъ настъпващи къмъ града. Тогава бѣ заповѣдано на устроилата се вече 4-а Бдинска дружина да препречи пътя на тия сърби.

Благодарение на това и още на обстоятелството, че срещу фланга на сърбитъ вече се появяваха части отъ колоната на капит. Попова сръбската атака бѣше осуетена.

Колоната на капит. Поповъ*) бѣ нощувала при с. Бански-долъ. На разсъмнуване тази колона завърза бой съ дветъ дружини отъ 1-ия сръбски полкъ, заемащи позиции при с. Планиница и при мнастиря Св. Никола. Поповъ атакува тия сръбски дружини и ги отхвърли къмъ Суково. Щомъ узна за общото настъпление, той продължи движението напредъ, като изпрати двата ескадрона следъ отстъпващитъ сърби (Гайновичъ). Преследванъ отъ ескадронитъ на Попова, Гайновичъ, следъ като наближи Суковски мостъ, се видя принуденъ да напусне полето, та презъ с. Държина и по висотитъ западно отъ него, съ доста разстроени части се прибра къмъ дивизията си — при с. Бари Чифликъ.

Поповъ настъпи за Суково и Суковския мостъ, гдето стигна почти едновременно съ лѣвата колона (Стояновъ). Тукъ той получи заповѣдта за настъплението, съгласно която трѣбваше да пропусне напредъ колоната на Стоянова и да се присъедини къмъ сжщата. И действително, Поповъ тръгна следъ като колоната на Стоянова се изтегли, но не я следва дълго. Преценявайки вѣрно значението на висотитъ, които се издигатъ западно отъ с. с. Смърданъ и Държина, той скоро повърна на западъ и се насочи къмъ с. Смърданъ — въ лѣво отъ колоната на Стоянова. Така че, до като Стояновъ почти слѣпешката се втурна презъ полето къмъ Пиротъ, Поповъ по своя инициатива тръгна къмъ Смърданъ съ целъ да заеме висотитъ западно отъ това село. Той взе съответнитъ мѣрки за да разузнае за противника въ тази посока. Разездитъ и патраулитъ не закъсняха да донесатъ на Попова, че значителни неприятелски сили се дви-

*) 2 дружини отъ 1-ия Соф. полкъ (3-а и 4-а), 4-а Пловдивска др., 1-а Пещерска др., 2 б-реи и 2 ескадрона.

атъ отъ северъ на югъ по висотитѣ западно отъ с. с. Смърданъ и Държина. Това бѣха дружинитѣ на 6-ия сръбски полкъ, който отиваше да заеме позиция на в. в. Забѣлъ, Страчки връхъ и Черни връхъ.

Узналъ за станалото съ Стояновата колона и резерва, Поповъ побърза да установи, до где е стигналъ противника на югъ. Отъ донесенията на изпратенитѣ за целта разезди той узна, че всички висоти западно отъ с. Смърданъ, съ изключение на в. Диванъ (най-близката), сж вече заети отъ противника. Поповъ реши да тури ржка на тази висота и до ржване успя да я заеме. Колоната замръкна съ 2 дружини на в. Диванъ и нейнитѣ склонове и съ други две дружини и дветѣ б-реи—при с. Смърданъ, гдето се бѣха прибрали дружинитѣ и отъ колоната на майоръ Стоянова. (Батареитѣ бѣха на позиция на Гаджинъ-Ридъ). Една отъ дружинитѣ при Смърданъ, впрочемъ, скоро бѣ изпратена на в. Конярникъ — за обезпечване лѣвия флангъ на отряда.

2. Втурването въ Пиротъ.

До като се развиваха събитията къмъ с. с. Държина и Смърданъ, колонитѣ на Гуджева и Муткурова приближиха Пиротъ, около когото се бѣха настанили Шумадийската и Дунавската дивизии. Главнитѣ сили на тѣзи дивизии заемаха отъ Нишорския връхъ (изкл.), по хребета Провалия и до в. Сарлъка включително. Предъ Шумадийската дивизия обаче, бѣха установени отстъпнитѣ днесъ отъ границата части: дружината отъ 7 п. п. и цѣлия 10 п. п., засиленъ съ 1 р. отъ 11 п. п. и една батарея. Предъ Дунавската пкъ—предъ южната окрайнина на Пиротъ, бѣ настанена една дружина отъ 9-ия полкъ съ една батарея. Въ дѣсно отъ тая дружина се намираще 1 коненъ полкъ, а въ лѣво 2 ескадрона отъ дивизионната конница.

Въ 4 ч. сл. пл. дветѣ български колони (Гуджевъ и Муткуровъ) достигнаха линията с. Изворъ — с. Ръжана, но полкъ неочаквано бѣха обсипани съ съ снаряди отъ батареитѣ южно отъ Пиротъ и северно отъ с. Бериловецъ. Гуджевъ разпореди колоната му да се притегне къмъ Изворъ, гдето да заеме позиция. Муткуровъ обаче изтърва отъ ржце частитѣ си. Три отъ неговитѣ дружини (2-а, 4-а и 1-а отъ 8 п. полкъ) инстинктивно се насочиха къмъ южната окрайнина

на града. Тъ решително настъпиха срещу позицията на сръбската дружина отъ 9-и полкъ и, въпреки убийствения огънь на противника, бързо сломиха упоритата му съпротива. Подъ натиска на многочисления противникъ сръбската дружина, изоставена преди туй отъ батареята си, отстъпи въ града. По нейнитъ пети българскитъ дружини, при които се намъри и настъпилата въ тази посока 5-а Казанл. дружина, се втурнаха въ Пиротъ. Насочената отъ Провалия къмъ Пиротъ дружина отъ 11 п. (съ една батарея) *) не можа да попречи на българското настъпление. Тази дружина, впрочемъ, действава противъ настъпающитъ български части само съ огънь и то отъ почтено разстояние.

Изъ пиротскитъ улици закипъ ожесточена борба съ огънь и щикъ. Изпратенитъ въ града още две роти отъ 9 полкъ не можаха да спратъ българитъ, голъмата маса на които стремително напредваше по главната улица на Пиротъ. Въ 8 ч. сл. пл., когато тая разярена маса достигна до кафенето „Код Српског кралъ“ една внушителна експлозия откъмъ Сарлъка разтресе града. Сръбския складъ съ бойни припаси бѣ вдигнатъ на въздуха. Голъмия взривъ и високо издигната заря за мигъ смутиха борцитъ въ Пиротъ, но борбата следъ това се продължи съ още по-голъмо ожесточение. Най-сетне, сърбитъ бѣха изтикани изъ града и българитъ достигнаха неговата крайнина срещу Сарлъка, гдето се намираха главнитъ сили на Дунавската дивизия. По този начинъ колоната на Муткурова се връза въ Сръбското разположение. Нейното положение обаче, бѣше несгодно и даже опасно, защото българскитъ крила бѣха останали назадъ, а околнитъ командующи висоти се владѣха отъ сърбитъ.

Довтасалитъ при Муткурова началници на щабоветъ на Армията и на Западния корпусъ ясно съзрѣха опасността при подобно разположение и наредиха частитъ да се извадятъ отъ Пиротъ. Вследствие на това и при предположението, че ще има и други взривове, Муткуровъ разпореди частитъ да се изтеглятъ отъ града. Последниятъ остана между българскитъ и сръбскитъ постове.

*) По инициативата на новоназначениятъ н-къ щаба на Шумадийската дивизия — майоръ Поповичъ — досегашния н-къ на Тепошкия сръбски отрядъ.

**) Бѣха излѣзли напредъ съ конната бригада, когато последниятъ бѣ насочена къмъ с. Ръжана,

3. Атаката на южния Черенъ връхъ.

Както вече се спомена, колоната на кап. Попова замръкна на в. Диванъ и при с. Смърданъ. Командующата важна висота Черенъ връхъ се намираше въ сръбски ржце. Това обстоятелство за следния денъ би поставило частитъ на Попова въ трудно положение, а сжщевременно би имало най-неблагоприятно значение за успѣшния развой на утрешнитъ действия по овладяването на Пиротъ. Ето защо, до като изъ тоя градъ пламтѣше боя между дружинитъ на Муткурова и преднитъ сръбски части, *Поповъ реши безъ бавене да атакува и завладѣ Черния връхъ.* Той даде съответни заповѣди и следъ това се яви на докладъ въ щаба на Западния корпусъ. Решението му бѣше одобрено.

При това, за утрешнитъ действия срещу Пиротъ къмъ колоната на Попова се придаваше и централната колона на капит. Никифорова (2-а, 3-а и 4-а др. отъ 6-и полкъ и 4-а отъ 4-и полкъ), която като пръвъ ешалонъ на общия резервъ бѣ достигнала на мръкване съ две дружини (3-а и 4-а отъ 6-и п.) при с. Държила, а съ останалитъ две около шосето източно отъ това село. Освень туй, сжщата вечеръ капит. Поповъ бѣ присъединилъ къмъ колоната си 3 дружини и планинската б-рея отъ колоната на майоръ Стоянова, които бѣха замръкнали безъ общъ началникъ при с. Войнеговци. Тия дружини Поповъ притегли и постави въ резервъ на своитъ две дружини, които бѣха на в. Диванъ (1-а пещерска и 3-а отъ 1-и соф. полкъ) и които той назначаваше да извършатъ решената нощна атака срещу Черния връхъ. За началникъ атакующитъ дружини бѣ назначенъ капит. Бахчевановъ, който, като пиротчанинъ, познаваше добре мѣстността. (Българитъ нѣмаха карти на Пиротската околностъ.)

До като Поповъ се намираше въ щаба на Западния корпусъ, дветъ дружини, назначени да произведатъ атаката, заеха своето изходно положение срещу Черния връхъ, и чакъха заповѣдъ за започване на настѣпленieto.

Срещу Поповъ бѣ заелъ позиция 6-ия сръбски полкъ: съ по една дружина на в. Черни връхъ, Страички връхъ и вис. Забълъ (подръжка). До около пладня този полкъ се намираше при с. Расница, отъ гдето, при появяването на българитъ въ Пиротското поле, бѣ отправенъ да заеме позиция южно отъ в. Бошурате. На последнията висо-

та се бѣше разположилъ 4-я полкъ съ една батарея. 5-я Дрински полкъ съ три батареи заемаше позиция въ лозята на мѣстността Държина — северно отъ 4-ия полкъ.

Майоръ Щурмъ, к-ра на 6-ия сръбски полкъ, въпреки схващанието на н-ка на Дринската дивизия, зае Черния връхъ съ една дружина. Действително, началника на Дринската дивизия бѣ препоръчалъ на Майоръ Щурма, на Черния вр. да не праща повече отъ единъ взводъ, но Щурмъ добре оцени значението на тази висота и постави на нея цѣла дружина.

Въ 9 ч. и 30 м. сл. пл. Поповъ се върна при Смърданъ и даде заповѣдъ да се почне атаката. Въпреки упоритата сръбска съпротива и неблагоприятния за настѣпление теренъ, атакующитѣ дружини съ „ура“ и барабаненъ бой връхлетѣха на сръбската дружина. Макаръ и съ голѣми загуби до 10 ч. и 30 м. сл. пл. Черния връхъ бѣ завладѣнъ отъ българитѣ и удържанъ съ огънь и щикова борба срещу нѣколко сръбски контъръ-атаки. Последната контъръ-атака Майоръ Щурмъ предприе съ дружината отъ резерва си, която поведе отъ в. Зебѣлъ къмъ Черния връхъ. Две роты той бѣ насочилъ срещу Черния вр., а две остави на в. Горбулъ, опасявайки се отъ едно българско проникване отъ тая посока. Насоченитѣ срещу Черния връхъ роты бѣха повърнати отъ българитѣ съ огънь. Тѣ отстѣпиха къмъ Горбулъ.

Презъ нощта майоръ Щурмъ подготвяше нова контъръ-атака, а капитанъ Поповъ уреждаше частитѣ си, подтягаше силитѣ си и разпореждаше за утрешния день.

Когато видя голѣмия взривъ къмъ Пиротъ и узна за падането на Черния връхъ въ български рѣце, началника на Дринската дивизия — полковникъ Мишковичъ, *разпорежи цѣлата дивизия да отстѣпи къмъ с. Бари-Чифликъ.* При това село се намираще резерва — 1-и и 14-и полкове отъ Моравската дивизия.

4-и и 5-и полкове отстѣпиха. 6-и полкъ не получи тази заповѣдъ и остана на мѣстото си. Когато полковникъ Мишковичъ пристигна при с. Бари Чифликъ, получи едно невѣрно донесение, че Черния връхъ е още въ сръбски рѣце. Той поиска, Моравската дивизия да изпрати 14-ия полкъ въ помощъ на изоставения 6-и полкъ и реши да върне дивизията си пакъ на старитѣ позиции. Изпълнението на това решение

започна въ 2 ч. и 30 м. пр. пл. на 15.XI. и до 7 ч. пр. пл. сжщия денъ полковетъ отново заеха своитъ позиции.

Сжщата нощъ къмъ 3 ч. пр. пл. Поповъ отдаде заповѣдта си за продължаване на настѣпленieto. Тази заповѣдъ гласѣше: 1) колоната на Никифорова (дѣсенъ у-къ) — 4 др. и 12 ор. да настѣпи по източнитъ подножия на в. Бошурате и Кель Ташъ за с. Бари Чифликъ, 2) Дветъ дружини отъ Черни връхъ съ 1 план. б-рея*)—презъ Бошурате и Гола Чука къмъ с. Блато и Бѣлопаланския пѣть и 3) Дружината отъ Конярникъ съ $\frac{1}{2}$ еск. презъ с. Расница къмъ Костуръ. Резерва (3 др.)—задъ колоната на Никифорова. Презъ нощта частитъ заеха изходното си положение.

И така, за 15 ноемврий 11-тѣ дружини на Попова трѣбваше да настѣпятъ срещу фланга на Дринската дивизия.

4. Завладѣването на северния Черенъ връхъ.

На дѣсния български флангъ, както е известно, се намираще колоната на Майоръ Гуджева. Тя бѣ заела позиция при с. Изворъ. Срещу нея на хребета Пърчовецъ пѣкъ се бѣха настанили 2 дружини отъ 10-ия сръбски полкъ имайки на дѣсния си флангъ 1 батарея и 1 рота отъ 11-ия полкъ. 3-а дружина отъ 10-и полкъ заемаше северния Черенъ връхъ. Въ страни и задъ фланга на последната дружина се бѣше разположила разбитата на границата дружина отъ 7-и полкъ, а по сев.-запад. отъ нея — по билото къмъ с. Добридолъ, бѣха настанени 15-и и 2-и полкове отъ II позивъ.

Подъ впечатлението на разиграващитъ се събития около Пиротъ, Гуджевъ схвана несгодното положение, както на своята колона, тъй и на цѣлия Западень корпусъ: командующитъ висоти надъ фланговетъ на тоя корпусъ се намираха въ сръбски рѣце. Той съзна грѣшката си, че трѣгна късно и че не взе мѣрки за овладѣване билото на своя дѣсенъ флангъ и реши още сжщата нощъ да подобри положението си като завладѣе северния Черенъ връхъ. За целта бѣ назначена само една рота—5-а рота отъ 7-и п. Преславски полкъ.

Следъ труденъ походъ въ тъмнината и изъ крайно пресечената мѣстность тази рота, предшествована отъ во-

*) Присъединена отъ колоната на Майоръ Стоянова.

дачи, не осѣтена отъ противника, достигна Черния връхъ. Поведена смѣло, ротата се хвърли върху изненаданата сръбска дружина. Последната не можа да укаже почти никаква съпротива.*) Черния връхъ падна въ български ржце. Сръбската дружина (3-а отъ 10 п.) въ голѣмъ безпорядкъ се спустна отъ висотата и остжпи при главнитѣ сили на дивизията — на Провалия. Сърбитѣ не се опитаха да си възвърнатъ тази тъй важна за отбраната на Пиротъ висота. Заедно съ 3/10 дружина въ отстжплението се увлече и дружината отъ 7 полкъ, а сжщо тъй и полковетѣ отъ II позивъ. Последнитѣ се оттеглиха на лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия.

И така, една само българска рота, почти безъ да даде загуби, завладя северния Черенъ връхъ. Положението на Западния корпусъ се значително подобри.

Резултатитѣ.

Резултатитѣ отъ действията на 14 ноемврий бѣха благоприятни за българитѣ. *Въ единъ день българскитѣ колони, изтласкаха отъ границата сръбскитѣ „предни постове“, достигнаха Пиротъ и се намѣриха отново срещу Нишавската армия. Последната трѣбваше да приеме боя преди да бѣ получила подкрепления**) и преди да бѣ успѣла да се укрепи за решителна отбрана.*

Този день българитѣ добиха важни успѣхи, макаръ и скжпо да ги заплатиха. Най-важното е, че тѣ можаха найсетне да излѣзатъ отъ омагьосания кржгъ, въ който бѣха изпаднали вследствие неударжимия си устремъ да вървятъ напредъ—къмъ Пиротъ. Неприятнитѣ инциденти, които преживѣха голѣма частъ отъ българскитѣ сили, завързанитѣ боеве въ разни точки отъ неприятелското разположение и схватливостята на нѣкои отъ голѣмитѣ началници доведоха до общо съзнание, че, за да се завладѣе Пиротъ, е необходимо, преди всичко, да се бие противника по висотитѣ, които заобикалятъ този градъ и главно отъ къмъ двата Черни

*) Подъ впечатлението на взрива въ Пиротъ и приближаването на българитѣ къмъ тоя градъ сърбитѣ около сев. Черенъ връхъ сж били доста смутени и разколебани.

**) Въ нѣколко дена сръбското главно командване разчиташе да получи около 20 дружини отъ II позивъ и нѣколко отъ I,

върха. Създаденото безсмислено положение отъ безогледното втурване на всички български сили къмъ Пиротъ, бѣ поправено, когато се тури рѣка на дветѣ извънредно важни точки отъ бойното поле — южния и северния Черни върхове. Това вече улесняваше движението презъ Пиротското поле и даваше добри опорни точки за развиване на бждащитѣ действия.

Независимо отъ всичко туй, войната бѣ пренесена на сръбска територия и значителна частъ отъ сръбскитѣ сили бѣше разстроена.

Българитѣ днесъ много силно подчертаха своята воля да победятъ. Тѣхния победенъ духъ и тѣхната вѣра въ успѣха бѣха непоколебими. Тѣ обаче замръкнаха съ доста размѣсени части.

По тази именно причина се даде нареждане всѣка частъ да остане и действува съ оная колона, въ чийто районъ на действие е попаднала. Това бѣ особено важно за частитѣ около с. Държина и около Пиротъ.

За сърбитѣ този день донесе редица несполуки. Макаръ боя да не бѣ решенъ и макаръ всичко да не бѣ загубено, тѣ сенамираха вече въ положението на отбраняющъ, предъ когото се бѣ изпречилъ многочисленъ и решенъ да победи противникъ. Утрешния день за сърбитѣ бѣ пѣленъ съ голѣми съмнения; вѣрата на сръбското командване бѣ силно поколебана. Инициативата принадлежеше на българитѣ.

Въпреки разчетитѣ на сръбското командване оставенитѣ на границата „предни постове“ не можаха да изиграятъ своята роля. Тѣ бѣха бити далеко отъ главнитѣ сили и българитѣ въ единъ день застанаха предъ главнитѣ сили на Нишавската армия.

Оценка на действията на 14. XI.

Въпреки заповѣдта по Западния Корпусъ днесъ решителни действия около Пиротъ не се разиграха. Главнитѣ сръбски сили още не бѣха влѣзли въ бой.

Боеветѣ на 14-и ноемврий иматъ по-вечето значение на усилені рекогносцировки отколкото на решителни действия. И действително, само резултатитѣ отъ тия днешни боеве позволиха за следния день българитѣ да действуватъ по-смислено и по-предпазливо.

Касателно самитѣ действия заслужава да се отбележат следнитѣ особености:

1. Западния корпусъ предприе настѣпление срещу много отдалеченъ обектъ и при една крайно тъмна обстановка. Частитѣ бѣха насочени на Пиротъ безъ една оформена идея за боя и безъ да имаха опредѣлени частни задачи. *Заповѣдта за приближението бѣ погълнала и тая за боя.* Време за разузнаване и за уреждане въ едно изходно за атаката положение не бѣ дадено. Колонитѣ тръгнаха отъ българска територия, трѣбваше да направятъ единъ добъръ преходъ, още сѣщия день да атакуватъ противника и да завладѣятъ Пиротъ. Очевидно, че кжсия есененъ день съвсемъ не способстваше за подобенъ родъ предприятия. *Българитѣ не можаха да достигнатъ поставената си за този день цель.*

2. Фронта на настѣплението (14 клм.) бѣ добъръ; съ навлизане въ Пиротското поле той се стѣсняваше до 8 — 9 клм. Взаимната подрѣжка на колонитѣ бѣ възможна. Движението имъ обаче не бе регулирано. Презъ цѣлия день влиянието на българското командване се чувствуваше доста слабо.

3. Разузнаването предъ фронта не бѣ уредено; сведенията за противника бѣха много общи — почти никакви. Това имѣ за последица неприятнитѣ изненади, на които се изложиха българскитѣ колони. Конницата бѣше използвана много несполучливо, както отъ щаба на Западния корпусъ, така и отъ почти всички голѣми н-ци (съ изключение на капитанъ Попова).

4. Втурването къмъ Пиротъ, безъ да се прецени значението на околнитѣ висоти, е груба грѣшка, която при по-голѣма активностъ на сърбитѣ би могла да има най-печални послѣствия за опияненитѣ отъ възторгъ български войски. Безогледността, съ която голѣмитѣ началници, водѣха колонитѣ си право на Пиротъ, говори за едно неуважение къмъ противника и за една тактическа неопитностъ.

5. Вѣрната преценка и проявения духъ на инициатива отъ страна на кап. Попова по овладяването на висотитѣ надъ с. Смърданъ каратъ да се признае, че на 14 ноемврий нему принадлежатъ голѣми заслуги. Той се очѣрта като смѣлъ и достоенъ началникъ на отдѣлна колона.

6. Макарь и късно, аналогична преценка за северния Черенъ връхъ направи и майоръ Гуджевъ. Значението на този връхъ особено възрасте следъ като колоната на Муткурова се втикна въ центъра на сръбското разположение. Мъркитъ взети отъ Гуджева, обаче, бѣха недостатъчни: една рота бѣ много малка частъ за да овладѣе и съ сигурностъ да удържи важната висота Черенъ връхъ, която се държеше отъ далечъ по-многочислени сръбски сили. Освѣнь това, до като капитанъ Поповъ взе сериозни мърки за утрешния день и групира всичкитъ си сили къмъ Смърданъ, Гуджевъ бѣ доволенъ, че една негова рота стѣпи на Черния връхъ, изолирана на по-вече отъ 3 клм. отъ главнитъ му сили, Той чакаше утрешния день като въ мъгла. Благодарение само на отпадналата победна воля у сърбитъ и хилавостъта на сръбското командуване, на следния день Гуджевъ можа да има време леко да предприеме действия презъ Черния връхъ срещу лѣвия сръбски флангъ.

7. Влизането на Муткуровата колона въ Пиротъ не се диктуваше отъ обстановката. Това увлечение на частитъ бѣ твърде рисковано и необмислено; то показва, че държането на частитъ въ ржка е било слабо, но подчертава неудържимия устремъ, който пламтѣше въ българскитъ редове.

8. Въпреки зле сложилитъ се обстоятелства днесъ сърбитъ проявиха на мѣста доста голѣма упоритостъ и тактическа вещина (Щурмъ, Пиротъ). Влиянието на главното сръбско командване обаче, е нищожно; то като че ли не съществува, недоумѣва и пропуска моментитъ да вземе инициативата въ свои ржце.

9. Здравно установена идея за отбраната на Пиротъ, основана на вѣрна преценка на мѣстността, у сърбитъ, изглежда, не е имало. Дивизиитъ нѣматъ яка връзка помежду си, пилѣятъ силитъ си за отбрана на разни предни пунктове и зле използватъ средствата си за борба (Дунавската дивизия не бѣ извадила още артилерията си на позиция).

10. Майоръ Щурмъ прояви полезна инициатива, като на своя глава зае Черния връхъ, обаче неговитъ сили бѣха доста прѣснати, за да може сигурно да го удържи. На всѣки случай, той упорито отстояваше своята позиция. Началникътъ на Дунавската дивизия — полковникъ Мишковичъ днесъ се показва много повърхностенъ въ своитъ преценки и

много суетливъ при вземане на такива важни решения, каквото бѣ оттеглянето на дивизията къмъ Бари Чифликъ. Падането на Черния връхъ въ български ржце той прие като важно обстоятелство и разпореди отстѣпленieto на дивизията си, а нѣколко часа преди това препоржчваше на майоръ Щурма да го заеме само съ единъ взводъ!

Събитията на 15 ноемврий.

(Решителнитѣ действия.)

(Прилож. № 11).

Действията този день се изразиха въ едно българско настѣпление по цѣлия фронтъ. Макаръ и не едновременно, сърбитѣ бѣха нападнати както въ центъра, тъй и на дветѣ крила. Разгорѣха се решителни боеве, които имаха за резултатъ разбиването на Нишавската сръбска армия и завладѣването на Пиротъ отъ Западния корпусъ. Днесъ вече българитѣ можаха да достигнатъ поставената си за миналия день цель.

1. Завладѣването на Сарлъка.

Най-рано днесъ борбата пламна около Пиротъ — между колоната на Муткурова и Дунавската сръбска дивизия. Последнята заемаше позиция на в. Сарлъка и до Нишкото шосе както следва: на Сарлъка 15 полкъ, въ дѣсно отъ него една дружина отъ 7 п.; задъ 15 полкъ — въ втора линия, се намираха 9 полкъ — при с. Гниленъ, и 19 гвард. батальонъ. Артилерията не бѣ извадена на позиция.

За осигуряване владението на гр. Пиротъ, предъ видъ възможността да се преустановятъ военнитѣ действия чрезъ една намѣса на Великитѣ сили, Подполковникъ Муткуровъ заповѣда още презъ нощта града да се заеме отъ 8-и Приморски полкъ (3 дружини), отъ 2-а др. отъ 3-и Бдински п. и отъ 5-а Казанл. дружина Въ изпълнение на тая заповѣдь частитѣ още въ тъмно се отправиха да заематъ мѣстата си — дветѣ дружини отъ 8-и п. (1-ва и 2-ра) и 2-ра отъ 3-и Бдински полкъ — западната и сев.-западната окрайнина на града, а 4-а отъ 8 п. и 5-а Казанлъшка да застанатъ задъ първитѣ три дружини въ резервъ. Това обаче не можа да

е изпълни така, както бѣ заповѣдано. Така: 1-а Приморска дружина се увлече на западъ отъ града, настѣпи и завладя Сарлъка, който слабо се отбраняваше отъ една дружина на 5-и сръбски полкъ. Около 500 войници отъ този полкъ се предадоха. 2-а др. отъ 8-и п. зае опредѣлената ѝ позиция въ крайнината на града, а 2-а отъ 3-и полкъ, като не намери 1-а др. отъ 8-и п., която трѣбваше да бѣде въ лѣво отъ нея, се изложи при разсѣване на сръбския огънь, прибра се въ града и тукъ получи заповѣдъ да остане въ резервъ

Всичко това се извърши до 6 ч. и 45 м. пр. пл.

И така, частитѣ отъ колоната на подполковникъ Мутурова отново се връзаха като клинъ, дълбоко въ центъра на неприятелското разположение, имайки предъ себе си Дунавската дивизия, въ лѣво — Дринска а, а въ дѣсно и даже въ тила си цѣлата Шумадийска дивизия. Две дружини отъ последната (10-и полкъ) още здраво стояха на хребета Пърчовецъ.

Дветѣ български крила останаха назадъ и не бѣха почнали действията си. Очевидно, при подобни обстоятелства положението на българската дружина на Сарлъка бѣ крайно опасно, обаче нейната дързостъ бѣ внесла достатъчно смуть въ сръбскитѣ редове. Полковникъ Топаловичъ като виждаше, че българитѣ сж извършили единъ пробивъ въ центъра и че Дунавскитѣ части се отдрѣпватъ, заповѣда на 1-я полкъ—единствения резервъ, да се притече на помощъ на Дунавската дивизия, а другитѣ дивизии да почнатъ постепенно да се оттеглятъ като се съобразяватъ съ последната.

Между това, дветѣ български крила почнаха настѣпленieto.

Лѣвото крило (Поповъ). До 7 ч. предъ пл. всички части на лѣвото българско крило заеха изходното си положение на линията: с. Държина—Черни връхъ—в. Конярникъ и, съгласно заповѣдта на капитанъ Попова (отъ 3 ч. предъ пладня), почнаха настѣпленieto. Дѣсния у-къ (4 др. и 2 батареи—кап. Никифоровъ), настѣпа отъ Държина — Диванъ къмъ в. Бошурате, центъра (2 др. и 1 пл. б-рея)—отъ Черни връхъ къмъ Забѣлъ и лѣвия у-къ (1 др., $\frac{1}{2}$ еск.)—отъ Конярникъ презъ в. Добри-Дѣлъ за с. Расница.

Въ дѣсно и редомъ съ дѣсния у-къ на кап. Попова настѣпа колоната на майоръ Стоянова, съставена вече отъ 1-а др. на 6-и Търновски полкъ, часть отъ 2-а Пловдивска дружина и 1-а и 4-а др. отъ 3-и Бдински полкъ. Всички тия части осъмнаха около с. Държина. Още по въ дѣсно настѣпа Т. Пазардж. дружина.

Най-първо бѣ нападнатъ 6-я сръбски полкъ по склоноветѣ на Черния връхъ и Горбулъ. Въпреки усилията на к-ра на този полкъ—майоръ Щурмъ, частитѣ му не можаха да се задържатъ дълго на мѣстата си. Когато дѣсния сръбски флангъ бѣ застрашенъ отъ настѣпващата презъ Добридѣлъ дружина, майоръ Щурмъ распореди полка да отстѣпи къмъ в Бошурате, гдето да дочака изпратените му подкрепления—14 пех. полкъ. Последния почти въ сщщото време се зададе между в. Забѣлъ и Бошурате, но ефикасно обстрелянъ отъ изкараната презъ нощта планинска б-рея на Черния връхъ, отстѣпа въ голѣмъ безпорядкъ къмъ с. Расница и висотитѣ западно отъ селото. Майоръ Щурмъ, притиснатъ отъ напредващите български дружини, бѣ принуденъ да отстѣпи, но вмѣсто къмъ с. Бошурате, т. е. къмъ останалитѣ части на дивизията, той заповѣда 6-ия полкъ да се оттегли къмъ с. Расница—при 14-ия полкъ. Майоръ Щурмъ не бѣ уведоменъ, че отстѣпилата тази нощъ Дринска Дивизия наново се е върнала на старитѣ си позиции. 6-ия полкъ бѣ последванъ и отъ дѣсно-фланговата дружина на 4-ия сръбски полкъ. По този начинъ на позицията на Дринската дивизия останаха само 5 др., а при това и фланга имъ откъмъ Черни връхъ—Забѣлъ остана откритъ.

До като тритѣ дружини отъ центъра и лѣвия у-къ на колоната на кап. Попова се разправяха съ 6-ия сръбски полкъ и бавно напредваха, вследствие трудната пресѣчена мѣстность, тия отъ дѣсния у-къ бѣха излѣзли доста напредъ и водѣха тежкъ бой съ противника на Бошурате и околнитѣ висоти, безъ да могатъ да напредватъ подъ убийственния неприятелски огънь. Независимо отъ това, кап. Поповъ бѣ заповѣдалъ на дружинитѣ отъ дѣсния у-къ да спратъ настѣплението, до като се изравнятъ съ тѣхъ изостаналитѣ назадъ части отъ центъра и лѣвия у-къ.

Въ това време Дринската дивизия, съгласно запо-

Заповѣдта на полковн. Топаловича, започваше да отстъпва. Полковникъ Мишковичъ, виждайки угрозата срещу дѣсния си флангъ много охотно пристъпи къмъ изпълнението на тази заповѣдъ и дивизията му необезпокоявана отъ никого, въ първоборъ редъ се оттегляше за с. с. Костуръ и Блато. Кап. Поповъ не схвана сгодното си положение и пропусти благоприятни мометъ енергично да подхване настъплението.

Много скоро обаче за сѣрбитѣ настъпи единъ благоприятенъ обратъ. Лжчъ на надежда блѣсна за сѣрбската върховна команда, защото усилената съ 1-и пех. п. Дунав. дивизия съ пълненъ успѣхъ извършваше една силна контръ-атака срещу Пиротъ. Това ободри Полковн. Топаловича. Той разпореди дивизиитѣ*) (Дринска и Шумадийска) да се върнатъ на позициитѣ си. Отстъплението се отмѣняваше; на Дринската дивизия се заповѣдваше даже, да мине въ настъпление. Полковникъ Мишковичъ, обаче, не върна Дринската дивизия на старитѣ позиции, спре частитѣ, гдето бѣха стигнали и зае позиция съ 5 полкъ и 3 б-реи на висотата Келташъ, а съ 4 полкъ и 6-рея южно отъ тази висота.

Дѣсното крило (Гуджевъ) и днесъ действува вяло. Гуджевъ като че ли чакаше събитията да му подсказватъ, какво да прави. Той късно разбра, че за да се облекчи положението на войскитѣ въ Пиротъ и на Сарлъка, нему се налага, да атакува лѣвото неприятелско крило, като най-първо изгони 10 сѣрбски полкъ отъ Пърчовецъ. И действително, той разпореди завладѣването на този хребетъ, като за целта назначи 5 дружини и 1 план. б-рея: 1 др. той насочи по фронта да прикове противника, а 4 друж. съ планинската батарея — въ обхватъ откъмъ Черния връхъ. Разбира се, за подобна операция се искаше доста време и, поради това, до като тя се извърши и прояви своя ефектъ, сѣрбитѣ можаха да се разправятъ съ стоящитѣ предъ Дунавската дивизия български дружини.

*) Заповѣдта за оттеглянето Шумадийската дивизия още не бѣ изпълнила: тя стоеше на позицията си.

2. Сръбската контъръ — атака срещу Пиротъ.

Между това, дружината на Сарлъка прекарваше тежки минути. Бита почти отъ всички страни тя понасяше голъми загуби. Освенъ туй, къмъ Пиротъ отъ Провалия настъпи**) една дружина отъ 11-я полкъ (Шумадийска дивизия), а отъ западъ срещу ѝ се хвърлиха въ контъръ атака изпратения отъ Топаловича 1-и Моравски полкъ и цълата Дунавска дивизия. Многочисления противникъ задави българската дружина (цълата дунавска артилерия бѣше вкарана въ действие). Дружината се държа упорито, но най-после по заповѣдъ, се оттегли къмъ крайнината на града, гдето бѣ подкрепена отъ 4-а Приморска дружина. Сега многочисления противникъ отъ северъ и западъ притисна пиротскитѣ защитници. При възможността частитѣ му да бждатъ разбити преди крилата да сж проявили своето влияние върху неприятеля подполк. Муткуровъ заповѣда напуцането на града и оттеглянето на дружинитѣ на източната и южната му крайнина. Оттеглянето трѣбваше да се извърши при едни доста тежки условия: сърбитѣ се бѣха много приближили и когато забелѣзаха българското отдръпване яростно нахлуха въ града и почнаха стрѣвна борба изъ улицитѣ. Въ града нахълтаха и 2 ескадрона отъ 1-я коненъ полкъ. Вчерашнитѣ действия се почти повтаряха само че сега връхъ имаха сърбитѣ — тѣ бѣха нападателитѣ. Отстъплението на българскитѣ части изъ Пиротъ се извърши доста безредно. Все пакъ обаче, тѣзи разстроени части можаха да се задържатъ по източнитѣ и южни крайнини на града, гдето бѣха поети отъ довтасалитѣ на помощъ две дружини отъ 2-я Струмски полкъ (отъ общия резервъ). До пладня сърбитѣ станаха господари на Пиротъ.

За да облекчи положението на изложенитѣ си на отдѣлно разбиване части Муткуровъ бѣ изпратилъ две свои дружини (отъ 5-я полкъ) да атакуватъ Пърчовецъ. Докато се извърши атаката обаче, 10-ия сръбски полкъ напусна позициитѣ си и отстъпи на Провалия: четиритѣ дружини на Гуджева бѣха излѣзли вече на Черния връхъ и застрашаваха сръбския флангъ. Между това, две български

**) По инициативата на майоръ Поповичъ.

батареи съ отличенъ ефектъ обстрѣлваха сѣрбитѣ въ Пиротъ. Сега, последния започна да се обстрѣлва и отъ Пърчовецъ. Сръбската артилерия се указа немощна срещу нѣколкото български батареи. Положението на сръбскитѣ части въ града и на Сарлъка започна да става тежко. Постепенно 1-я полкъ, както и частитѣ на Дунавската дивизия почнаха да отстъпватъ. Топаловичъ недоумѣваше. Дунавската дивизия почна общо отстъпление. Около това време въ Пиротъ пристигна и Паница съ около 500 харамии. Българскитѣ части постепенно напреднаха, изтикаха сѣрбитѣ и въ 2 часа следъ пладня, отново завладѣха града.

До като сръбската контѣръ атака срещу Пиротъ бѣше въ най-голѣмия си разгаръ, на дветѣ български крила ставаше следното:

Дѣсното крило (Гуджевъ) зае Пърчовецъ; отъ тукъ Гуджевъ смѣташе да атакува лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия и даде съответни распорѣждания—две дружини да действатъ по фронта отъ къмъ Пърчовецъ, 6 др. (капитанъ Диковъ, да настѣпятъ срещу Нишорскитѣ висоти, а една дружина остави въ резервъ. Къмъ пладня отряда достигна лѣвия склонъ на Градешничкия долъ. Тукъ Гуджевъ получи сведения за неуспѣха къмъ Пиротъ и реши да облекчи положението на Муткурова, обаче, заповѣда да се настѣпи отвѣдъ р. Градешница, само следъ като се увѣри, че къмъ Пиротъ положението е заздравено и нѣма опасностъ за собственитѣ му съобщения. Минаването на р. Градешница можа да стане едва къмъ 4 часа следъ пладня, когато назначенитѣ части за атаката на лѣвия Шумадийски флангъ можаха да се съсредоточатъ напълно, т. е. следъ като Муткуровъ бѣ заелъ отново града Пиротъ и следъ като Келташъ бѣ падналъ въ български рѣце.

Лѣвото крило (Поповъ) загуби много време за изравняване на своя фронтъ и едва следъ пладня можа да достигне и заеме напуснатата сръбска позиція на Бошурате и околнитѣ висоти. До това време, до като колоната на Попова почти бездействуваше, общия резервъ излѣзе напредъ и се хвърли върху петѣтъ Дрински дружини на Келташъ.

И действително, общия резервъ (II ешалонъ) още сутринята бѣ притегленъ северо-западно отъ с. Войнеговци, а къмъ 9 ч. пр. пл. получи заповѣдъ постепенно да напредва,

за да бжде готовъ на време да се намѣси въ боя. Скоро той излѣзе на една височина съ частитѣ на лѣвото крило, които водѣха бой къмъ Бошурате. Преднитѣ негови дружини, които още презъ нощта бѣха придадени къмъ лѣвото крило, и колоната на Стоянова сжщо бѣха влѣзли въ боя, та къмъ пладня въ резерва оставаха само шесть дружини (капитанъ Кисьовъ). Малко преди пладня Кисьовъ, по заповѣдь, изпрати две дружини (1-а и 4-а отъ 2-и полкъ), а следъ това още една (2-а) къмъ Пиротъ, гдето положението на българитѣ бѣше станало крайно тежко: Дунавската дививия бѣше нахълтала вече въ Пиротъ. Най-заднята отъ тия три дружини (2-а), впрочемъ, бѣ повърната на лѣво и насочена къмъ Келташъ*). Въ тази посока вече се водѣше бой между настѣпилитѣ по-рано дружини на лѣвото българско крило и предни сръбски части. Къмъ Пиротъ, следов., настѣпиха само 2 Кисьови дружини —сжщитѣ, които срещнаха отстѣпающитѣ при контѣръ-атаката на Дунавската дивизия български части и които, както се спомена, възстановиха равновесието на боя по източната Пиротска окрайнина.

3. Атаката на Келташъ.

Движейки се къмъ Пиротъ, Кисьовъ съ останалитѣ си 3 др. (и 1 б-рея) бѣ достигналъ на около 3½ клм. до града. Тукъ той узна, че неговата 2-а дружина е била насочена и води бой къмъ Келташъ. Може би подъ тягостта на печалнитѣ спомени отъ Цвѣтковъ Гробъ и Брезникъ Кисьовъ, по своя инициатва, свърна къмъ Келташъ, решенъ да добие единъ славенъ успѣхъ за 2-ия Струмски полкъ. Следъ като се заслони съ 3-а Хасковска дружина откъмъ Пиротъ, той стремително тръгна къмъ Келташъ. Една отъ дружинитѣ му скоро настигна преднята Струмска дружина, другата — резерва, бѣ изостанала доста назадъ. Въ това време преднитѣ сръбски части почнаха да отстѣпватъ. Това даде неудържимъ устремъ на българското настѣпление. Подъ звуковетѣ на националния химнъ и съ грозно „ура“ цѣлата българска линия се втурна срещу Келташъ отъ 800 крачки. Но, на Келташъ сѣрбитѣ хладнокрѣвно и мжжественно очакваха българския удѣръ. Знамето на 5-и Дрински полкъ величественно се вѣеше върху Келташъ. Подъ убийственния

*) Отъ н-ка на общия резервъ — полковникъ Филова.

пехотенъ и артилерийски огънь на сърбитѣ атакующитѣ българи се закатериха по скалиститѣ склонове на Келташъ. Тѣ достигнаха вече на 50 кр. отъ неприятелскитѣ окопи. Още мигъ и ще свѣтнатъ българскитѣ щикове . . . Но, внезапно всрѣдъ атакующитѣ се разрази паника; тѣ хукнаха назадъ... Обаче усилията на доблестнитѣ н-ци се увѣнчаха съ успѣхъ —паниката скоро бѣ прекратена. Частитѣ залегнаха. Сега вече Кисьовъ разбра, че атаката по фронта ще бжде много тежка, а при туй подъ ржка той нѣмаше резервъ, за да тикне частитѣ още единъ пжтъ напредъ. Той чакаше да проявятъ влиянието си, действащитѣ въ лѣво и откъмъ Бошурате части на Майоръ Стоянова и кап. Попова. Скоро следъ туй, обаче, довтаса и дружината отъ резерва. Съ развѣто знаме тая дружина бѣ поведена напредъ, подъ звуковетѣ на „Шуми марица“. Нейното грѣмко „ура“ увлече частитѣ отново въ атака. Съ голѣма решителностъ българскитѣ дружини се понесоха „на щикъ“. Ожесточения огънь на противника не можа да ги спре. Сърбитѣ не издържаха и въ 3 ч. и 30 м. Келташъ падна въ български ржце. Дринската дивизия отстъпи къмъ Блато. Българитѣ не преследваха. Тѣ се заеха да турятъ въ редъ силно разбърканитѣ си части. Появиха се и дружинитѣ отъ лѣвото крило. Сега отъ Расница до Келташъ загъмжа отъ българи. Двадесетъ и една български дружини се бѣха набрали тукъ.

Въ това време българската конна бригада бѣ подадена напредъ, между Пиротъ и Бари Чифликъ, но въпреки бойния жаръ на конницитѣ, тя остана безучастенъ зритель на бойното поле. Предъ очитѣ на баронъ Корвина по шосето за Бѣла-паланка започваше да отстъпва сръбската Дунавска дивизия, обаче той не потърси начинъ да поведе кавалерията следъ врага. Това отстъпление се прикриваше отъ 1-и сръбски коненъ полкъ и една батарея, но поради блатистата мѣстностъ и срещу тѣхъ конницата не можа да се хвърли. Всички опити на командиритѣ на полковетѣ останаха безплодни — блатата и бреговетѣ на рѣкитѣ бѣха недостъпни.

Падането на Келташъ нѣ български ржце и отстъплението на Дринската дивизия, правѣше стоенето на Дунавската дивизия на Сарлъка несигурно и опасно: българитѣ лесно и бързо можаха да излѣзатъ на шосето за Бѣла-Паланка. Поради това, полковникъ Хорстигъ бѣ заповѣдалъ дивизията

да отстѣпи къмъ Суводолъ. Това отстѣпление се извършваше предъ войскитѣ на цѣлото лѣво кило, но българитѣ бездействиуваха. Необезпокоявана отъ никого Дунавската дивизия се измѣкна къмъ Суводолъ, гдето и замръкна.

4. Удара срещу Шумадийската дивизия.

Въ сѣщото време частитѣ отъ дѣсното българско крило, назначени за нанасяне решителенъ ударъ срещу лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия, преминаха рѣка Градешница и решително отидоха срещу Нишорскитѣ висоти. Ударътъ попадна срещу полковетѣ отъ II позивъ и изпратенитѣ при тѣхъ две дружини отъ 10-и полкъ. Тѣзи части не издържаха българската атака и въ най-голѣмъ безпорядкъ се разбѣгаха. Българитѣ завладѣха Нишорскитѣ висоти и застрашиха фланга на Шумадийцитѣ. Между това полковникъ Бинички получи съобщение за отстѣплението на Дринската и Дунавската дивизии, а сѣщо тѣй и заповѣдъ постепенно да отстѣпи отъ позицията си. Той вече разпореждаше въ тоя смисълъ. Скоро обаче, новъ български ударъ се стовари на дѣсния Шумадийски флангъ: две български дружини отъ 5 полкъ енергично атакуваха и разнебитиха дѣснофланговия 11-и Шумадийски полкъ. Това обстоятелство принуди тая дивизия вмѣсто къмъ западъ, да отстѣпи къмъ северозападъ.

Съ доста разстроени части, Шумадийската дивизия се упѣти къмъ билото на Бабина-Глава (около 15 кл.м. С. И. Бѣла-Паланка). Българитѣ преследваха до с. Нишоръ.

Три отъ дружинитѣ действащи въ състава на българския центъръ (1-а и 4-а отъ 2-и полкъ и 2-а отъ 3-и п.) заеха напуснатия Сарлъкъ чакъ до надъ с. Гниленъ.

Положението презъ ноцъта на 14/15 ноемврий.

Сръбската Нишавска армия прекара ноцъта на линията Костуръ—Суводолъ—Станичани—висотитѣ западно отъ р. Темска, както следва: Моравската дивизия—при Костуръ, Дринската—при Блато, Дунавската—при Суводолъ и къмъ Станичани, Шумадийската—по пѣтя за Бабина Глава.

Българскитѣ сили замръкнаха на линията с. Нишоръ—с. Гниленъ—в. Келташь—с. Расница въ три голѣми групи: дѣсното крило (12 др.) при с. Нишоръ и на Провалия, цен-

търа (14 др.) — Пиротъ, Гниленъ и Проваля, лѣво крило (21 др.) — с. Бари Чифликъ — Расница и на Келташъ.

Презъ нощта българското командуване съобразяваше и нареждаше за подкачване настѣпленieto на следния день. Сръбската върховна команда разчиташе, че намѣсата на Великитѣ сили ще спаси сръбската армия, но на всѣки случай вземаше мѣрки за заемането на нова позиция къмъ Нишъ — на вис. Плоча (между Бѣла Паланка и Нишъ). На следния день, обаче, българитѣ не продължиха действията. Тѣ останаха на достигнатата линия: Великитѣ сили се намѣсиха за прекратяването на войната. И действително, на 16 ноемврий сутринята въ българската главна квартира се яви австрийския пратеникъ, графъ Кевенхюлеръ, и събщи на князь Александра волята на Великитѣ сили за не пре мен н о т о прекратяване на военнитѣ действия. Кевенхюлеръ даже заплаши съ австрийската сила. Сърбия бѣ спасена преди да изпита пълното си наказание. Нейния хленчъ предъ силитѣ бѣ чутъ. Високомѣрието на сръбското правителство, тъй неумолимо преди 15 дена, се замѣни съ горчиво разочарование и страшно озлобление спрямо всичко българско.

Края на неприятелскитѣ отношения се тури съ мира въ Букурещъ. Войната се свърши. Младата българска войска съ своята кръзь и съ своя щикъ записа свѣтли дати въ новата българска история. На своитѣ плещи тя високо издигна името на България.

Резултатитѣ отъ действията на 15 ноемврий. Като пръвъ резултатъ отъ кръвопролитнитѣ боеве на 15 ноемврий бѣ разбиването на сръбската Нишавска армия и завладяването на града Пиротъ и висотитѣ около него. Този день Западния корпусъ достигна поставената съ заповѣдта отъ 13 ноемврий цель.

Завладяването на Пиротъ бѣ фактъ отъ първостепенно значение: българитѣ туриха ржка на единъ важенъ населенъ и съобщителенъ центъръ, здраво стѣпиха на сръбска територия и подчертаха предъ свѣта своята сила и своята непреклонна воля да смажатъ невѣрния съседъ. Българското име излѣзе отъ тъмата на неизвесността. България веднага застана на истинското си положение като факторъ на Балканитѣ. Прекратяването на военнитѣ действия завари бъл-

гарската армия победителка, съ значителни неприятелски земи задъ себе си. Моралнитѣ придобивки за българския народъ бѣха още по-голѣми. Въ петнадесетъ дена той възмъжа и доби вѣра не само въ бждащето, но и въ силата на своя юмрукъ.

Оценка на действията на 15 ноемврий. Държането на войскитѣ въ боя, общо за дветѣ страни, може да се каже, бѣ прекрасно: българитѣ самоотвержено, презирайки смъртта, отиваха напредъ — сърбитѣ твърдо отстояваха своитѣ позиции и смѣло контъръ-атакуваха. По отношение на командуването преимуществата бѣха на българска страна. Вджхновени отъ една обща идея, ясно схващайки общата целъ, българскитѣ началници проявиха инициатива и настойчивость. Такива разбира се, до известна степенъ се проявиха и отъ сръбска страна, обаче сръбското главно командуване се показва слабо, за да създаде необходимото единство въ действията. Неговото влияние въ боя не бѣ твърде ефикасно. Изглежда, че на полковникъ Топаловича липсваше воля, липсваше вѣра, липсваше, най-сетне, и разбиране на войната.

Ако и да се спомена, че по отношение на командуването преимуществата сж били на българска страна, не трѣбва да се заключава, че у българитѣ всичко е станало тѣй, както трѣбва. Напротивъ, българитѣ направиха голѣми грѣшки и пропуснаха благоприятнитѣ случаи, за да извлекатъ всичката полза отъ своитѣ победи, отъ своето морално и даже материално превъзходство надъ врага.

Ако се спремъ върху отдѣлнитѣ факти, за действията на 15 ноемврий ние можемъ да направимъ следнитѣ поважни бележки:

1. Атаката на Сарлъка само отъ една дружина трѣбва да се счита като прибързана и своеволна постъпка на единъ дружиненъ командиръ. Тая атака не е влизала въ съображенията на Муткурова, а и действителното положение на нѣщата не само че не благоприятствуваше за извличане ползата отъ направения пробивъ въ неприятелския центъръ, но представляваше голѣма опасность за изолираната дружина, която можеше да бжде разбита отдѣлно. И наистина, тази дружина моментно се намѣри предъ цѣлата Дунавска дивизия, надъ дѣсниа ѝ флангъ висѣше неангажираната въ действие Шумадийска дивизия, а откъмъ лѣвия — не може-

ше да се чака бърза помощ или поне облекчение. Ако Шумадийската дивизия проявеше по голъма активност къмъ Пиротъ и Бериловица положението не само на тая българска дружина, но и на всички войски отъ дѣсното крило можеше да стане крайно затруднено. Направения пробивъ можеше да се използва само, ако общия резервъ бѣше поблизо, та заедно съ дружинитѣ на Муткурова и чрезъ едно енергично настѣпление на дветѣ крила да се развиеше една обща атака.

Изолиранитѣ действия на слаби части почти винаги сж обречени на неуспѣхъ. Отдѣлното разбиване на подобни части е почти сигурно.

Инициатива, проявена не въ хармония съ общата идея или не на мѣсто, трѣбва да се смята за своеволие, което често дава лоши резултати.

2. Късното почване на действията отъ страна на Гуджева и предприемането въ такъвъ случай на сложни операции, свързани съ много време, е сериозна грѣшка на единъ голѣмъ началникъ. Само пасивното държане на сърбитѣ даде време на Гуджева да приложи своя планъ, безъ да считаме, че докато той прояви действията си се изминаха два дълги часа за войскитѣ около Пиротъ

Веднажъ несъобразилъ още презъ нощта да заеме своето изходно положение, при развиващитѣ се събития на Гуджева се налагаше бързо и решително да атакува дветѣ сръбски дружини на Пърговецъ и да завладѣе това било. Поставената си целъ, впрочемъ, той лесно би достигналъ, ако още презъ нощта изпратѣше на Черния връхъ поне една дружина съ нѣколко планински орждия.

3. Дългото спиране на Попова, и особено пасуването му и следъ като Дринската дивизия почна да отстъпва отъ Бошурате, е сжщо тѣй голѣма грѣшка. Днесъ Поповъ, изобщо, действуваше бавно и много по-предпазливо отколкото бѣ необходимо. Ако неговитѣ части ъ време и бързо настѣпѣха на северъ, Келташъ още по пладня би могълъ да падне въ български ржце,

4. Своеволното насочване на общия резервъ къмъ Келташъ изглежда много прибързано, защото около пладня положението къмъ Пиротъ не бѣше още заздравено. Самата посока за вкарване резерва въ действие е добра само че

неговия ударъ трѣбваше да се съгласува съ тоя на Попова. Двадесетѣтъ дружини, които отъ югъ и изтокъ напредваха срещу Келташъ представляваха силенъ чукъ не само за разбиването на Дринската дивизия, но и за отхвърлянето на Дунавската — въ северна посока. За резерва, освенъ това, се представляваше още една посока за действие. Това бѣ Пиротъ — Сарлъка. Въ тоя случай можеше да се достигне едно разкъсване на сръбския фронтъ и раздѣлянето на сръбскитѣ сили на две части. Моментата за подобенъ проривъ обаче не бѣ настаналъ, той трѣбваше да съвпадне съ решителни действия отъ страна на дветѣ български крила, отъ които, както знаемъ, можеше да се чакатъ такива едва къмъ 3—4 ч. сл. пл. Важния флангъ на Пиротската позиция бѣ дѣсниа. Съ разбиването на този флангъ се изливаше и на шосето за Бѣла-Паланка. Освенъ това, единъ ударъ въ тази посока можеше да се рвзвие сравнително въ по-кратко време, което при кжсия есененъ день бѣ особено важно. Достатъчно бѣше щаба на Западния корпусъ по-енергично да проявѣше своето командно влияние и да тикнѣше Попова по живо напредъ.

5. Самото настѣпление на Кисьова къмъ Келташъ се извърши смѣло, но много самонадѣяно. Частитѣ не влѣзоха дружно въ боя, а атаката почна отъ много далеко и безъ да се дочака резерва. Подобно втурване излага частитѣ на отдѣлно изтощаване и даже разбиване. *Значението на резервитѣ въ боя никога не трѣбва да се умаловажава.*

6. Неизползуването на конницата и изобщо непреледването отъ страна на българитѣ, не трѣбва да влизатъ даже въ преценка. Това сж грешки, които нищо не оправдава. Българската конна бригада би могла да заключи боя на 15 нозмврий съ едно блѣскаво дѣло, но за това бѣ необходимо тя да се води отъ смѣлъ и способенъ кавалерийски началникъ. Баронъ Корвинъ не притежаваше качествата за водачъ на голѣма конна единица. Все пакъ и преди 30 години въ редоветѣ на българската кавалерия ясно се забелязва оня духъ, който тя, добре водена, прояви изъ равнинитѣ на Добруджа.

6.

Действията на северъ отъ Балкана.

I. Задачи, намерения и разположение на противниците за предстоящитѣ действия.

(Приложение № 12).

Тимошката сръбска армия. Както е известно, сръбския оперативенъ планъ представяше на Тимошката армия задача да овладѣе Видинъ. Армията бѣше разгнана на единъ фронтъ отъ около 90 клм. — отъ Княжевецъ до Дунава. Силитѣ ѝ бѣха групирани въ три ядра (Княжевецъ, Зайчаръ и Неготинъ), раздалечени едно отъ друго по на около 45 клм. и отстоящи отъ Видинъ на 75, 55 и 35 километра.

За изпълнение на своята задача генералъ Лешанинъ възнамеряваше да нахлуе въ българска земя въ три колони и концентрически да се насочи къмъ Видинъ. Така:

а) Дѣсна колона — презъ прохода Кадж-боазъ за Бѣлоградчикъ. Последния пунктъ трѣбваше да се завладѣе, а следъ това, ако стане нужда, колоната да се насочи на Видинъ. Тази колона трѣбваше да се началствува отъ полковникъ Путникъ — к-ръ на 14 пех. полкъ II позивъ.

б) Срѣдня колона — презъ прохода Врѣшка-чука и гр. Кула къмъ Видинъ. Тази колона бѣше най-силна и се началствуваше отъ н-ка на Тимошката дивизия — полковникъ Джукничъ.

в) Лѣва колона — презъ р. Тимокъ (Брѣгово) право на Видинъ. Началникъ — полковникъ Димичъ. Тази колона трѣбваше да се следва отъ обсадната артилерия.

Възъ основа на съображенията си за действията къмъ Видинъ командующия Тимошката армия, Генералъ Лешанинъ, на 2 ноемврий направи нѣкои частични размѣствания на своитѣ сили. Той бѣ решилъ да почне офансивата на 3

ноемврий, т. е. на следния денъ отъ обявяването на войната.

Следъ направенитѣ на 2. XI. размѣствания Тимошката армия, въобще, доби следната групировка и разположение:

а) На дѣсното крило — 14-я пех. полкъ, II позивъ (3 др.) съ една планинска батарея—на прохода Кадж-боазъ. Останалата дружина отъ този полкъ се назначаваше за действие презъ прохода Св. Никола и вече се намираще тамъ.

б) Въ центъра — Тимошката дивизия, усилена съ двата ескадрона отъ II позивъ—всичко 7 др., 3 пол. б-реи, 3 ескадрона и 1 пионерна рота, разположени: въ Зайчаръ: 1 др. отъ 8 п. I позивъ, 1 б-рея, 3 ескадрона и 1 пионерна рота; въ с. Велики Изворъ—3 п. полкъ I позивъ, въ с. Пърлита—13 п. I позивъ и въ с. Гърлянъ—1 пол. батарея и санитарната рота.

Освенъ тия части въ Зайчаръ бѣ притеглена 1 др. отъ 13 п. II позивъ, която на следния денъ трѣбваше да земе границата източно отъ с. В. Изворъ, като смѣни находящата се тамъ дружина отъ 3 п. I позивъ. 8-я пехотенъ полкъ II позивъ, който трѣбваше да влѣзе въ състава на централната колона, още не бѣ пристигналъ.

в) На лѣвото крило: Тимошкия отрядъ — 9 и 13 п. полкъ II позивъ (7 др.)—в. Неготинъ. Покрай р. Тимокъ бѣха разставени 6 роти и 2 роти южно отъ Буковча въ подръжка на първитѣ).

Обсаднитѣ артилерийски роти трѣбваше да се отправятъ отъ Кладово къмъ Неготинъ.

Северния български отрядъ. Задачата на „Северния“ български отрядъ, както и по рано се спомена, бѣше отбранителна. Командующия отряда — капитанъ Узуновъ, като схващаше тая си задача широко, бѣ възприелъ идеята, да се пречи на сръбското напредване къмъ Видинъ, като се заематъ и отбраняватъ важнитѣ посоки за неприятелското настѣпление и чрезъ активно тактически действия да се брани цѣлата Видинска област. (Стратегическа отбрана — тактическо настѣпление). Само съ това може да се обясни и оправдае съществуването на главенъ резервъ и на летищъ отрядъ вънъ отъ Видинската крепостъ.

Разположението на силитѣ на северния отрядъ въ навечерието на войната бѣ следующето:

а. Гарнизонъ на Видинската крепостъ— 2 запасни и 3 опълченски дружини, 2 зап. роти, 4 чети добровол-

ци, $\frac{1}{2}$ ескадронъ, $\frac{1}{2}$ рота пионери, 26 полски, 5 тежки орж-
дия и 5 скорострелки. Всичко 5200 човека.

б. Въ четиригжлника на селата—Бъла, Шипотъ,
Владиченци и Лагошевци:

1. Главенъ резервъ—1 зап. дружина (3 зап. роти и 3
опълченски дружини).

2. Летящ отрядъ — 3 зап. р., 6 ор. и 1 ескадронъ.

в. Прикривающи отряди:*)

Брѣговски — на пѣтя отъ Неготинъ.

Кулски — срещу прохода Вршка Чука.

Бѣлоградчикски—срѣщу прох. Кадж- боазъ.

Берковски — срещу вдадената частъ на сръбска-
та граница и за свръзка съ войскитѣ къмъ София—Сливни-
ца. (Прикривающитѣ отряди въ Кула и Бѣлоградчикъ отсто-
яха на 22 и 20 клм. отъ с. Лагошевци, т. е. отъ Главния
резервъ и Летящия отрядъ. Бреговския отрядъ отстоеше на
23 клм. отъ Видинъ).

Оценка. Още на прѣвъ погледъ се хвърля въ очи,
че силитѣ на сърбитѣ бѣха много разхвърлени, — обстоя-
телство, което представляваше голѣма опасностъ колонитѣ
имъ да бждатъ бити по части. Връзката и взаимната подрѣж-
ка на колонитѣ не бѣха осигурени. Ако сърбитѣ бѣха настѣ-
пили групирано съ всички сили къмъ Видинъ, навѣрно би-
ха се получили по други резултати за тѣхъ. Въ такъвъ слу-
чай, правото настѣпление презъ Брѣгово или Вршка чука
по-бързо би довело до целта — Видинъ.

Голѣмъ пропускъ отъ страна на генералъ Лешанина
представлява и отлагането на настѣплението за 3 ноемврий.
До тогава имаше достатъчно време, за да се настанятъ си-
литѣ въ положение най-удобно за нахлуване въ България
безъ закъснение.

Относно възприетия образъ на действие отъ страна
на кап. Узунова може да се забележи, че въ основата си
идеята на Узунова бѣше правилна. При наличността на по-
голѣми сили той би могълъ да добие разрешението на зада-

*) Както се изложи по рано, тия отряди бѣха съставени само
отъ пехота, както следва: Брѣговския — отъ 2 зап. роти, 400 опълчен-
ци и 312 доброволци; Кулския—1 зап. р. 800 опълченци и 400 доброволци.
Бѣлоградчикски — 1 зап. р. и 800 опълченци и Берковски — 1 зап. р.
и 1000 опълченци.

чата си далечъ отъ Видинъ, действайки по вътрешни линии. Но при малкитѣ сили, съ които разполагаше, нему се налагаше пълна економия въ силитѣ и да си поставя по скромни цели, като обърне най-сериозно внимание за подтягане сили и средства за отбрана на Видинъ.

II. Сръбското настѣпление.

(Приложение № 12.)

Сѣбитията на 3 и 4 ноемврий.

На 2 ноемврий генералъ Лешанинъ отдаде заповѣдъта си за преминаването на българската граница. Тая заповѣдъ, впрочемъ, се отнасяше само до Тимошката дивизия. Командующия Тимошката армия уреждаше марша само на една своя колона: бѣше се превърналъ въ началникъ на дивизия. Дѣсното крило (полковн. Путникъ) бѣ оставено да действа при известна самостоятелностъ и, като че ли, на него не се е много разчитало за действия къмъ Видинъ. Лѣвото крило (полковникъ Димичъ) бѣ задържано до подаване напредъ на центъра, Подравняването на колонитѣ, следователно, трѣбваше да стане на българска територия.

На 3. XI. Тимошката дивизия, съ авангардъ отъ две дружини една б-рея, 1 ескадронъ и взводъ пионери, настѣпи къмъ 9 — 10 ч. пр. пл. презъ прох. Връшка Чука. Къмъ 1 ч. сл. пл. авангарда наближи гр. Кула, гдето бѣ посрещнатъ отъ Кулския отрядъ. Последния се бѣ окопалъ западно отъ града, като бѣ заелъ и находящитѣ се тукъ две стари укрепления. Въ последнитѣ се бѣше настанила запасната рота. Опълченцитѣ застанаха на двата фланга, а доброволцитѣ бѣха отпразени къмъ с. Бойница, за да образуватъ единъ видъ засада за противника.

Следъ двучасовъ бой, въ който Тимошката дивизия бѣ разгнала почти всичкитѣ си сили, слабия български отрядъ бѣ разбитъ и отхвърленъ. Най-първо отстъпиха опълченцитѣ като откриха фланговетѣ на запасната рота. Атакувана отъ сръбския авангардъ, тая рота, следъ като понесе значителни загуби, въ безредие отстъпа къмъ с. с. Чечиль и Бойница. Въ време на боя доброволцитѣ отъ село Бойница много сполучливо се насочиха на лѣвия

сръбски флангъ, обаче поради малочисленността имъ, това не даде нѣкакъвъ резултатъ. Сърбитѣ заеха гр. Кула и започнаха да се укрепяватъ.

Тоя день и дѣсното сръбско крило премина границата, но доста късно: 14-я полкъ ношува при с. Салашъ. Лѣвото крило остана на мѣстото си.

Капитанъ Узуновъ надвечеръ получи заповѣдь отъ началникъ щаба на армията да премине съ частъ отъ силитѣ си въ настѣпление и да произведе усилена рекогносцировка къмъ Зайчаръ. Вследствие на това, Узуновъ, който още не знаеше за станалото при Кула, разпореди: Летящия отрядъ да се насочи къмъ Кула и заедно съ Кулския отрядъ да заематъ Зайчаръ и отъ тукъ да демонстриратъ къмъ Нишъ. Брѣговския отрядъ, очевидно съ цель да се облекчатъ действията отъ Кула къмъ Зайчаръ, сжщо трѣбваше да се насочи къмъ последния градъ като премине на лѣвия брѣгъ на Тимокъ. Освенъ това разпоредено бѣ самия Кулски отрядъ да се засили съ 400 опълченци отъ Главния резервъ и съ една ученическа чета отъ Видинъ. Известни подкрепления бѣха изпратени и на Брѣговския отрядъ.

Въ изпълнение на тия разпореждания още сжщия день, следъ взаимно споразумение между началницитѣ на Летящия отрядъ и Главния резервъ, последнитѣ се насочиха къмъ Кула. Тѣ замръкнаха въ с. Грамада, гдето и ноцуваха—на 12 кл. м. отъ Тимошката дивизия.

Узуновъ не отмѣни даденитѣ си разпореждания и следъ като узна за падането на Кула въ ржцетѣ на сърбитѣ. Това доведе на следния день до новъ бой при Кула, въ който българитѣ бѣха нападатели.

На 4. XI. сутринъта, възползувани отъ зле извършваната охранителна служба на сърбитѣ и отъ гжстата мъгла, българитѣ отъ Брѣгово прехвърлиха мостъ презъ Тимокъ и нападаха сръбскитѣ предни постове, като още отначало плениха една сръбска рота отъ 13 полкъ II позивъ. На лѣвия брѣгъ на Тимокъ бѣха отправени 3 запасни роти и опълченцитѣ подъ командата на поруч. Драгановъ. Тия български роти проникнаха къмъ с. Буковча, отхвърлиха притеклитѣ се две сръбски роти (подрѣжката), но скоро се натъкнаха на притегленитѣ насамъ 5 дружини отъ 9 и 13 полкове. Между това и мъглата се раздигна. Сърбитѣ се

ориентираха и притиснаха малочисления си дръзък противникъ. Надвечеръ българскитѣ части, ако и съ известни загуби се прибраха на дѣсния брѣгъ на Тимокъ.

Едновременно съ това по-южно отъ Брѣгово — при с. Блувановецъ, минаха Тимокъ и 312-тѣ доброволци отъ Брѣговския отрядъ (поруч. Петровъ) и се спуснаха въ ю. западна посока. При с. Темничъ те изненадаха друга сръбска рота отъ 13 полкъ и я прѣснаха като по-голѣмата ѝ частъ плениха. Отъ тукъ край с. Брусниковецъ тѣ завиха къмъ с. и. — къмъ Буковча, гдето по неволя, трѣбваше да престоятъ до късно презъ нощъта, до где успѣятъ да се завърнатъ при Брѣгово. Сръбскитѣ части се бѣха страшно разбъркали и за тѣхното уреждане полковникъ Димичъ изгуби цѣлия следующъ день.

Така се развиха събитията край р. Тимокъ и, трѣбва да се признае, че успѣха бѣ на страната на българитѣ. Тѣхнитѣ действия внесоха смутъ въ сръбскитѣ редове.

Между това, тази сутринъ се насочиха отъ с. Грамада къмъ Кула Летящия отрядъ и Главния резервъ. Тѣхнитѣ н-ци още миналата вечеръ се споразумѣха върху начина за действие. Тѣ трѣгнаха въ две колони — дѣсна (Летящия отрядъ)—право на Кула и лѣва (Главния резервъ)—къмъ с. Полетково.

Сърбитѣ не знаяха нищо за нощувалитѣ въ с. Грамада (на 12 клм. отъ Кула) българи и не очакваха появяването на противникъ отъ тая посока. Тоя день къмъ 10 ч. пр. пл. Генерель Лешанинъ бѣ далъ заповѣдь на Тимошката дивизия за продължаване марша къмъ Видинъ. Трѣгването бѣ забавено малко по молбата на н-ка на дивизията, който чакаше донесения отъ изпратенитѣ къмъ Видинъ 2 ескадрона. Скоро се донесе, че отъ Видинъ къмъ Кула идатъ Българи. Това бѣ доброволческата чета, която трѣбваше да засили Кулския отрядъ. Тъкмо въ това време върху сърбитѣ пропищѣха една следъ друга нѣколко гранати, а скоро следъ това гранатитѣ затрѣскаха срѣдъ тѣхното разположение. Артилерийския огънь идѣше отъ мѣстността Циганска ливада (югоизточно отъ Кула), гдето бѣ излѣзла на позиция батареята на Лѣтящия отрядъ. Ефекта на тоя огънь бѣ извънредно голѣмъ: изненадата бѣ пълна; суматохата — голѣма. Безпечността на сърбитѣ къмъ изтокъ и юго-изтокъ сега

се изплащаше. Тя би имъ стувала много скъпо, ако българитѣ действуваха тукъ съ по голѣми сили. Скоро и пехотата на нападателитѣ се показа. Главния резервъ настъпи презъ Полетковскитѣ лозя въ тилъ на сѣрбитѣ, а насочената отъ Видинѣ добрововческа чета завърза бой съ преднитѣ сѣрбски постове. У сѣрбитѣ настъпи силно колебание; още мигъ и тѣ ще ударятъ назадъ. Но опомнянето скоро дойде: тѣ се нахвърлиха срещу фланга на подалия се напредъ Главенъ резервъ и скоро взеха връхъ надъ него. Резерва почна безредно отстъпление. Само малка частъ, групирана около ранения си началникъ — капит. Георгиевъ, се държа до край. Тя падна въ плечъ. Летящия отрядъ притистнатъ отъ многочисления противникъ и застрашенъ съ обходъ сжщо отстъпа. Неговото отстъпление стана въ редъ. Доброволцитѣ бѣха отхвърлени къмъ Видинѣ. Сѣрбитѣ не преследваха. Тѣ загубиха съприкосновението съ противника. Вечерята Летящия отрядъ достигна с. Жеглица, а на следния день с. Акчаръ, отъ гдето на 7. XI. отстъпи за гр. Ломъ. Сѣрбитѣ се считаха още единъ пжтъ победители при Кула, обаче се принудиха да спратъ временно движението къмъ Видинѣ. Вечерята при Кула пристигна очаквания 8 полкъ II позивъ.

Тоя день (4. XI.) дѣсната колона на полковникъ Путникъ наближи гр. Бѣлоградчикъ и почна да обстрелва крепостята съ планинската си батарея.

И така, въ деньтъ, когато Нишавската сѣрбска армия доближи Сливнишката позиция и се готвѣше да я атакува, Тимошката армия можеше да покаже като успѣхъ само завладяването на гр. Кула (10 кл. м. отъ границата).

Оценка. Неуспѣха на българитѣ при Кула повлече следъ себе си разпиляването на Главния резервъ и оттеглянето Летящия отрядъ чакъ до Ломъ. Това обстоятелство, покрай лошитѣ си послѣствия спомогна за опомнянето на българитѣ, като имъ даде да разбератъ, че досегашния образъ на действия не отговаря на тѣхнитѣ сили и на ограниченитѣ имъ средства и че обстоятелствата имъ налагатъ да действуватъ за постигането на по скромна цель, каквато се явяваше отбраната на Видинската крепостъ. Тукъ тѣ трѣбваше да съсредоточатъ своето внимание и своитѣ усилия. До тогавашното леко отнасяне къмъ укреплението на Видинѣ и

приготвянето му за да издържи евентуалнитѣ неприятелски нападения трѣбваше да стане първата грижа на н-ка на Северния отрядъ. И наистина, сега този въпросъ се погледна съ всичката сериозностъ; заработи се трѣскаво.

Отъ действията на 4. XI особенъ интересъ представляватъ тия на Летящия отрядъ и на Главния резервъ къмъ Кула. Като главна причина за неуспѣха на това смѣло предприятие може да се посочи малочислеността на нападателитѣ и бързото опомняне на сѣрбитѣ. Има обаче редъ други обстоятелства, които, така да се каже, спомогнаха за българския неуспѣхъ, ускориха го, като го свързаха и съ тежки загуби. Най-първо, въ редоветѣ на българитѣ царѣше двучаение — н-къ на Летящия отрядъ и н-къ на Главенъ резервъ. Освенъ това, дветѣ колони действуваха доста разделчени една отъ друга, безъ добра връзка по между си и безъ съгласие на действията. Разбиването имъ по отдѣлно бѣ твърде възможно. Ако въ случая тия два отряда имаха общъ началникъ, събитията при сжщитѣ други обстоятелства биха се развили по иначе или, най-малко, сѣрбитѣ не така лесно щѣха да се освободятъ отъ неудобството да иматъ на своитѣ съобщения около 4000 българи. На всѣки случай, на 4. XI. българитѣ добиха единъ макаръ и скжпо заплатенъ стратегически успѣхъ: те спрѣха напредването на сѣрбитѣ къмъ Видинъ на два дни.

Що се касае до нападението на лѣвия брѣгъ на р. Тимокъ, следва да се подчертаятъ смѣлия му замисълъ, добрата му подготовка и сръчното му изпълнение. При това нападение, отъ друга страна, проличава лошото носене на охранителната служба отъ страна на сѣрбитѣ. Последнитѣ бѣха изненадани, трудно се ориентираха и можаха да се справятъ съ малкитѣ български сили само, когато вкараха въ действие всичкитѣ си части. Своята безпечностъ сѣрбитѣ едва не заплатиха съ едно поражение. Независимо отъ това, тѣхнитѣ части се бѣха тѣй много объркали, че за привеждането имъ въ редъ, трѣбваше да се загуби цѣлия следующъ день — 5 ноемврий.

Събитията отъ 5 до 10 ноемврий.

Въ периода отъ 5 до 10 ноемврий сѣрбитѣ (средната и лѣвата колона) извършиха приближението си къмъ Ви-

динъ и заеха около него изходни позиции за по нататъшнитѣ си действия. Дѣсната колона въ сѣщото време претърпя пълень неуспехъ и бѣше извадена отъ строя.

Въ общи чърти събитията при дѣсната сръбска колона се развиха по следния начинъ:

На 5 ноемврий полковникъ Путникъ безрезультатно обстрелва съ планинската си батарея твърдината на Бѣлоградчикъ, като бѣ заелъ висотитѣ западно и северозападно отъ града. Неговия лѣвъ флангъ владѣеше шосето отъ Видинъ, вследствие на което изпратената отъ Видинъ, за засилване на Бѣлоградчикския гарнизонъ Сандровска ученическа чета (пор. Дворяновъ) съ трудъ се промъкна въ града.

На 6 ноемврий, поради гжстата мъгла, сърбитѣ се ограничиха съ обстрелване на Бѣлоградчикъ съ слабъ артилерийски огънь. Но ето че неочаквано срещу тѣхъ се извърши едно силно нападение отъ страна на бѣлоградчикскитѣ защитници. Това нападение имѣ фаталень край за дѣсната сръбска колона и веднажъ за винаги отстрани опасността, която се бѣше надвесила надъ Бѣлоградчикъ.

И наистина, тоя день българитѣ излѣзоха отъ крепостъта и съ по-голѣмата часть отъ силитѣ си удариха срещу дѣсния сръбски флангъ. Едновременно съ това бѣ извършена и една сполучлива демонстрация въ сръбския тилъ. 14-ия полкъ почна безредно да отстъпва и се упжи къмъ Кадж-Боазъ, преследванъ отъ смелитѣ нападатели на около 8 клм. отъ Бѣлоградчикъ. Вечеръта сръбската колона достигна до Кадж-Боазъ, гдето остана до 9 ноемврий. Следъ това тя се оттегли въ сръбска територия — къмъ Княжевецъ, и до края на войната не даде знакъ на животъ. Сѣщия день, настѣпилата презъ Св. Никола сръбска дружина бѣ достигнала на нѣколко клм. южно отъ Бѣлоградчикъ — до с. Протопопинци. Тя не взе участие въ действията на 14 полкъ и по сѣщия пжть се оттегли къмъ Балкана, а следъ това — при другитѣ части отъ полка.

Централната колона, засилена още на 4. XI. съ 4-те дружини на 8 п. п. II позивъ, на 5. XI. не предприе нищо и остана да се укрепява при Кула, като се помжчи чрезъ конницата си да възстанови съприкосновението съ противника. Тимошкия активень ескадронъ бѣ изпратенъ по

шосето към Вединъ, а останалитѣ два ескадрона въ южна посока: единия презъ с. Старопатица към Рабишкото езеро (Магура), а другия презъ с. Грамада към с. Урбабинци. Към с. Жеглица, на кждето се бе оттеглилъ Летащия български отрядъ, не бѣ изпратенъ нито единъ разездъ.

На 6, XI. Тимошката дивизия бѣ раздѣлена на две колони: — дѣсна въ съставъ: 3 и 13 полкове I позивъ, 1 б-рея, пионерната рота и двата ескадрона II позивъ, и лѣва — останалитѣ части отъ дивизията.

Сжщия день дѣсната колона подъ личното началство и командующия Тимошката армия — генералъ Лешанинъ, се опжти презъ с. Грамада за с. Вулчакъ и достигна до с. Грамада, гдето и ношува. Лѣвата колона остана при Кула. По такъвъ начинъ Тимошката дивизия разхвърля силитѣ си. Дветѣ колони ношуваха на 12 кл. м. една отъ друга.

На следния день 7 ноемврий генералъ Лешанинъ продължи настѣплението до с. Попадия, като прати заповѣдь и на полковника Джукнича, н-къ на лѣвата колона, да тръгне към Вединъ. Отъ две дружини на 8 п. II поз. и 13 п. II позивъ и дружината отъ 8 п. I позивъ Джукничъ сформира единъ сборенъ пех. полкъ и на следния день 9. XI. се опжти за Вединъ съ 2*) пехотни полка (сборния и 8 п. II позивъ), 1 еск. и 1 б-рея.

Между това, Тимошкия отрядъ, следъ като изгуби цѣлия день на 5. XI. за да урежда разбърканитѣ си части, на 6. XI. премина Тимокъ и достигна до с. Гънзово, гдето започна да се укрепява. Тукъ той остана до 9. XI. Брѣговския български отрядъ, по заповѣдь, се бѣше прибралъ въ Вединъ. И така, на 7. XI, насоченитѣ към Вединъ сръбски сили замръкнаха раздѣлени на три почти равни групи въ с. Попадия, Кула и Гънзово т. е. разделечени една отъ друга на 20 и 30 кл. м. (фронта 50 кл. м.). Тимошкия отрядъ бѣ достигналъ на 14 кл. м. до Вединъ; дветѣ колони на Тимошката дивизия — на около 25 и 30 кл. м. отъ сжщия градъ. Обсаднитѣ роти този день достигнаха Радуевецъ и Кобишница.

На 8 ноемврий колонитѣ на Тимошката дивизия достигнаха с. Видболъ и с. Бѣла Рада и на 9. XI. влѣзоха въ свръзка по между си. Сжщия день защитницитѣ на Вединъ съ 1 рота и 1 чета доброволци извършиха една

*) 1 др. отъ 8 п. II позивъ бѣ оставена за гарнизонъ въ Кула.

бла и сполучлива рекогносцировка през с. Капитановци
към с. Халваджи, гдето заловиха 22 сръбски конници.

На 10 ноември сръбитѣ направиха нѣкои раз-
ставания на своитѣ части и подадоха напредѣ дветѣ си
тангови колони: — дѣсната до юго-източно отъ с. Татар-
джикъ (2 роты и 2 ор. бѣха оставени на брѣга на Дунава
и Видболѣ), а лѣвата — до с. с. Смърданѣ, Иново и Ка-
питановци. Тукъ се настаниха и обсаднитѣ орждия. Съ това
мошката армия зае своята изходна позиция за атаката на
единѣ, задѣ укрепленията на когото българитѣ енергично
готвѣха за посрещане на неприятелския ударѣ.

Надвечерѣ полковникѣ Димичѣ (н-ка на Тимошкия
отрядѣ) предложи предаването на Видинѣ!! Узуновѣ арес-
та парламентьоритѣ.

Презѣ ноцѣта съ две доброволчески чети и малко пи-
онери се предприе нападение на обсаднитѣ сръбски батареи
и Капитановци. Тъмната ноцѣ и мъглата попречиха на на-
падението. Частитѣ се заблудиха и се прибраха на следния
ден. Сжщата ноцѣ кап. Узуновѣ, възнамеряваше да напра-
во единѣ смѣлѣ излазѣ къмъ Витболѣ. Благодарение събра-
тѣ сведения за силитѣ, разположението и намеренията на
противника, вследствие *залавянето на официалната му поща*
къмъ българската конница, това нападение се счете безпред-
метно и не се предприе. Ноцѣта на 10 ноември завари Ти-
мошката армия на линията: с. Татарджикѣ, с. Рупци — с.
Смърданѣ — с. Капитановци — с. Керимѣ-бегѣ т. е. на 3—
4 кл. м. отъ Видинѣ. Сухопѣтнитѣ съобщения на последния
ден останалата частѣ на България бѣха прекжснати. Само съ-
общенията по Дунава сръбитѣ не успѣха да прекжснатѣ и
до края на войната.

Оценка. Събитията на 4-и ноември, изглежда, се-
можено да бѣха смутили сръбското командване, защото на
следния денъ — 5. XI, вмѣсто да подемѣ настѣпление къмъ
Видинѣ съгласно заповѣдта отъ 4-и, Тимошката дивизия
остана при Кула, гдето продължи да се укрепява. Вѣроятно
липсата на достатѣчни сведения за противника, съприкосно-
вението съ когото бѣ загубено, предприемчивостѣта на бъл-
гаритѣ и, най-последѣ, разстройството на Тимошкия отрядѣ
отъ вчерашното нападение сж принудили генералѣ Лешани-
на да спре марша къмъ Видинѣ до подтягането на силитѣ

си. И действително, Тимошката дивизия до това време бѣше доста изолирана и, ако на 4. XI. българитѣ разполагаха съ повече сили, можеше да бѣде разбита отдѣлно, безъ да се имаше възможность да бѣде подкрепена нито отъ Тимошкия отрядъ, нито отъ колоната на полковникъ Путникъ. Пропуска направенъ до започване на действията относно групирането на силитѣ, трѣбваше сега вече да се поправи, така че по идея това спиране на генералъ Лешанина трѣбва да се счита за правилно.

Опасността откъмъ изтокъ, а сжщо тѣй желанието поскоро да се земе обхващающе положение спрямо Видинъ, навѣрно, сж принудили генералъ Лешанина на 6. XI. да отдѣли частъ отъ Тимошката дивизия и да я насочи по южно отъ главното направление къмъ Видинъ. Това ново разхвърляне на силитѣ не трѣбва да се счита сполучливо. Лѣвата колона (Тимошкия отрядъ) като достигна Гънзово и източно отъ това село се явяваше изолирана и близко разположена до Видинъ. Съмненията къмъ дѣсния флангъ можеше да се разсѣятъ ако целесъобразно се използваше конницата. *Разузнаването за противника е първото и непременно условие за сигурно охранение.* Касателно поемането на командването на една отъ колонитѣ (дѣсната) на Тимошката дивизия отъ генералъ Лешанина не трѣбва да се говори: то е погрѣшно, защото командующия армията се превръщаше въ началникъ на колона.

III. Борбата за Видинъ.

(Приложение № 13)

Видинската крепостъ. До войната Видинската крепостъ бѣ занамарена и на много мѣста фортификационнитѣ ѝ съоржжения бѣха разрушени отъ времето. Едва въ надвечерието на войната — следъ назначаването на капитанъ Узунова за началникъ на северния отрядъ, се почна превеждането на крепостъта въ по-надеженъ видъ.

Видинъ е стара крепостъ и по своето устройство — много остарѣла за 1885 година. Тя не притежаваше фортова линия, а две крепостни огради: вътрешна и вънкашна. Първата представляваше сжщинската древна крепостъ, а вънкашната бѣ работа на по-новитѣ времена. Вътрешната ог-

№№ I, II, III, IV, V, VI, VII и VIII. Съ предкрепостното пространство Видинъ се свърза чрезъ 5 врати. Въ надвечерието на войната предъ външната ограда бѣха построени три ѱлюнета (Керимбегски, Новоселски и Татарджикски) и една траншея по дветѣ страни на кулското шосе. Мѣстността предъ външната ограда въ значителни пространства бѣше блатлива. Това обстоятелство улесняваше твърде много отбраната.

Въоръжението на крепостъта се състоеше отъ 26 полски и 5 крепостни орждия и петъ скорострелки. Първитѣ бѣха размѣстени по куртинитѣ*), вторитѣ въ бастионитѣ I, III, V, и VI (въ VI-ия баст. имаше една 15 с. м. мортира), а последнитѣ (скорострелкитѣ) при крепостнитѣ врати. Предъ I, III, IV, V и VI бастиони бѣха заложени фугаси.

Отъ казанато до тукъ явствува, че Видинъ въ 1885 година не можеше да се смѣта за солидна и надежна твърдина. Нито по своята фортификация, нито по своето въоръжение крепостъта не представляваше особена сила. Нейната сила и твърдостъ се коренѣше въ високия духъ на самопожертвование, който царѣше срѣдъ защитницитѣ и въ енергията на нейния комендантъ — капитанъ Узуновъ.

Още преди начеването на военитѣ действия отъ българска страна се взеха надлежнитѣ мѣрки по снабдяването на крепостъта съ бойни и хранителни припаси. Въ това отношение голѣми заслуги има Дунавската рѣчна флотилия. Презъ нощъта на 1 срещу 2 ноемврий крепостъта бѣ обявена въ обсадно положение. Заедно съ това се взеха мѣрки за вътрешния редъ, противъ пожари и пр.

Разположение на сѣрбитѣ на 11 ноемврий и положението на Видинския гарнизонъ.

Още на 10 ноемврий сѣрбитѣ се настаниха на 2·5—4—4·5 клм. отъ външната ограда на Видинъ. На 11. XI. сутринъта силитѣ на Тимошката армия бѣха разположени по следующия начинъ:

а. Дѣсенъ флангъ. 3 п. полкъ I позивъ съ 1 батарея — ю. и. отъ с. Татарджикъ. Отъ този полкъ 2 р. бѣха отправени презъ Назаръ махле за Акчаръ, а други две съ 2 орждия бѣха оставени за охрана на дѣсния флангъ — на Дунава при с. Видболъ.

*) Часть отъ креп. ограда, заключена между два бастиона.

б. Центъръ (полковникъ Джукничъ): 13 полкъ I позивъ и сборния полкъ съ 1 пол. б-рея — отъ с. Татарджикъ до с. Раяновци включително.

в. Лѣвъ флангъ (полковникъ Димичъ): 9 и 13 п. полкове II позивъ (5¹/₂ др.) отъ с. Смърданъ (включ.) до с. Керимъ-бегъ. На този флангъ бѣха настанени четире обсадни батареи: № 1 — южно отъ Смърданъ (2 дълги орждия и 2 мортири), № 2 — предъ Иново — (2 дълги орждия), № 3 изт. отъ Капитановци — 2 мортири и № 4 — (инсталирана вечерята) между Иново и Капитановци.

г. Общъ резервъ: 8 п. п. II позивъ южно отъ Кулското шосе—задъ 13 п. I позивъ.

За отбрана крепостната ограда на Видинъ, бѣ раздѣлена на два участъка: дѣсенъ — отъ Баба Вида вкл. до бастионъ IV (включ.) и лѣвъ — отъ бастионъ V (вкл.) до Бѣлоградчикския фортъ (включ.). Въ зависимост отъ това и гарнизона на крепостта бѣ раздѣленъ на дѣсно и лѣво крила и главенъ резервъ.

Всѣки отъ участъцитѣ бѣ повѣренъ за отбрана на съответното крило. Силата на всѣко крило бѣ: 1 зап. друж., 1 опълч. др. и 1 чета доброволци. Въ главния резервъ се намираха 1 запасна и 1 опълченска дружини и 2 доброволчески чети. Като прибавимъ частитѣ, които се прибраха отъ Брѣгово и Кула и приспаднема изпратената на 11. XI. запасна рота за усиляне на Летящия отрядъ и отъ по-рано изпратенитѣ подкрепления за Бѣлоградчикъ, въ Видинъ оставаха: 3 запасни др., 3 опъл. др., 2 запасни роти, 4 чети доброволци, или всичко 6500 човѣка. (Въ това число 208 артилеристи, 60 кавалеристи и 47*) пионери).

Въ Новоселския и Татарджикския люнети българитѣ имаха 1 р., а на траншеята при Кулското шосе—1 чета доброволци. Конницата (1¹/₂ сотня) съ две орждия бѣ застанала при чифлика Али-Бегово.

На 11 ноемврий сѣрбитѣ не предприеха нищо срещу Видинъ. Тѣ се занимаваха съ уреждането си на достигнатата линия и размѣстиха нѣкои части. Полковникъ Димичъ

*) Пионеритѣ сж били разпредѣлени между пех. части. Тѣмъ, между другото, е било възложено приготвянето на динамитни заряди, които да хвърлятъ срещу атакующия противникъ. Значи, идеята за ржчната бомба въ нашата армия датира още отъ 1885 год.

имаше сведения (отъ пленниците), че българитѣ готвятъ нападение къмъ неговия лѣвъ флангъ и затова изпрати една дружина отъ резерва си да заеме с. Шефъ. Въмѣсто тази дружина му се изпрати 1 др. отъ 13 полкъ I позивъ.

Събитията до края на войната.

На 12 ноемврий сѣрбитѣ започнаха действията срещу Видинъ. Най-първо се започна престрелка между преднитѣ части на противникитѣ около Али-Бегово, Новоселци и Татарджикъ.

Къмъ пладня 3 и 13 п. полкове I позивъ настѣпиха срещу Али-Бегово, Ново Селци и Татарджикъ. Тимошкия отрядъ трѣбваше да привлече вниманието на българитѣ върху си. Отъ крепостта българската артилерия засипа сѣрбитѣ съ гранати, но не можа да спре настѣплението имъ. Сѣрбитѣ, следъ като заеха Али-Бегово, Ново селци, Татарджикъ притиснаха силно защитниците на люнетитѣ и окопитѣ предъ ю. з. часть на Видинската ограда. Следъ упорита съпротива малкитѣ български части бѣха изтикани къмъ крепостта. При преследванието имъ сѣрбитѣ достигнаха даже на стотина крачки до крепостната ограда. Заедно съ това и Артилерийския огънь отъ дветѣ страни се оживи. Сръбската артилерия бомбардира града и презъ цѣлата нощъ.

Вечерята сѣрбитѣ стояха: Дѣсниятъ фл. и центъра — на 500—600 кр. отъ крепостната ограда; лѣвия флангъ—на около 1500 кр.

На следния день 13.XI. българи доброволци излѣзоха отъ кулскитѣ врати и смѣло нападаха къмъ сбор. полкъ. Мъглата благоприятствуваше на това нападение. Сборния полкъ едва бѣ задържанъ. Между туй, артилерийския огънь на сѣрбитѣ по града се засили извънредно много и цѣлата сръбска линия мина въ настѣпление и особено енергично срещу V и VI бастиони. Скоро обаче сѣрбитѣ бѣха отблъснати. Тѣ обърнаха грѣбъ и въ безредие почнаха да отстѣпватъ. Въ това време вследствие получената заповѣдь за прекратяване на действията ген. Лешанинъ предложи на кап. Узунова примирие. Огъня по цѣлата сръбска линия се прекрати въ четвъртъ часъ. Узуновъ предложи неприемливи за сѣрбитѣ условия и въ 3 ч. сл. пл. борбата

започна отново. Сега вече сърбитѣ започнаха ожесточено да обстрелватъ V и VI бастиони. Срещу тѣхъ Лешанинѣ хвърли въ атака 13-ия полкъ. Полкътъ скоро наближи до шестия бастионъ, зае гробищата и даже достигна рова на крепостта. За защитниците на тѣзи бастиони (V и VI) настанаха тежки минути, но юнашки срещаха врага. Сърбитѣ не издържаха и почнаха безредно отстъпление, преследвани съ убийственъ огънь. Крепостта ехтѣше отъ „Ура“. Урата се поде и отъ гр. Ка-лафатъ, отгдето румънитѣ добре виждаха борбата при Видинъ. (Деньтъ бѣше ясенъ).

Тоя день — 13 ноемврий, Летящия отрядъ, вече усиленъ до 7 запасни роти, 6 орджия 1 сотня и 2000 опълченци, тръгна по пѣтя отъ Ломъ за село Акчаръ.

* * *

Презъ нощта на 13/14 ноемврий сърбитѣ заложиха I-ва паралелъ. Изглежда, че тѣ вече се убедиха, какво атаката на Видинъ съ открита сила не е по силитѣ имъ и решиха да почнатъ постепенна атака.

На следната нощъ българитѣ направиха единъ смѣлъ излазъ срещу първата сръбска паралелъ. Отряда (2 роти, 2 чети доброволци, команди артилеристи и пионери), подъ началството на храбрия подпоручикъ Тодоровъ, излѣзе въ 4¹/₂ ч. пр. пл., на 15. XI. по Брѣговския пѣтъ. Войскитѣ отъ крепостната ограда *трѣбвало да викатъ „ура“!*? Сърбитѣ срещнаха нападателитѣ съ най-убийственъ огънь. Подпоручикъ Тодоровъ пада убитъ. Нападението не дава очаквания резултатъ.

* * *

Движението на Летящия отрядъ презъ Акчаръ къмъ Видинъ доведе до боя при с. Гайтанци. Дветѣ сръбски роти отъ Акчаръ отстъпиха къмъ последното село, на кждето бѣха отправени още 2 р. съ 2 орджия, а по-после още една дружина отъ 3 полкъ.

При Гайтанци Летящия отрядъ се натъкна на находящитѣ се тукъ сръбски части. Върху последнитѣ връхлетя и притеглената отъ Бѣлоградчикъ доброволч. чета на пор. Дворянова. Сърбитѣ атакуваха, но бѣха отблъснати, обаче Летящия отрядъ не прояви воля за да използува този си успѣхъ. Той даже отстъпи за Владиченци, а на следния день — за Лагошевици.

На 15 и 16 ноемврий срещу Видинъ сѣрбитѣ не предприеха нищо, ако не се счита опита имъ на 16 вечерята, когато бѣ въ сила вече примирието.

Оценка. Сѣрбскитѣ действия срещу Видинъ се отличаваха съ разпокъсаностъ и нерешителностъ. У тѣхъ нѣмаше победна воля да добиятъ единъ успѣхъ на всѣка цена. За целта, разбира се, е трѣбвало да се групиратъ достатъчно сили и средства срещу избрания за атака пунктъ, атаката да се подготви и подѣржа съ най-силенъ огънь и най-после да се води енергично. Сѣрбската артилерия отправяше своя огънь повечето по града, отколкото по крепостнитѣ постройки.

Относно действията на Летящия отрядъ може да се забележи, че тѣ бѣха много вяли и нерешителни. Ако при Гайтанци кап. Тодоровъ бѣ проявилъ по-голѣма енергия и твѣрдостъ, можеше да спечели единъ успѣхъ, който би ималъ голѣмо значение за по-нататъшния ходъ на събитията около Видинъ. На всѣки случай, неговото появяване на кѣмъ Гайтанци не бѣше безъ влияние върху сѣрбското командване. Последното добре чувствуваше неприятното и опасно присѣствие на този български отрядъ близодо Видинъ, та на 15 и 16. XI., до разясняването на положението, не предприе по живи действия срещу Видинската крепостъ, а настѣпилото въ това време примирие, тури край въобще на действията.

7.

Общото положение на дветъ неприятелски армии следъ спирането на военнитъ действия.

(Приложение № 14.)

Българската победа на главния театъръ, естествено, водѣше къмъ опразването отъ сърбитъ на Видинския край. Поради внезапното прекратяване на военнитъ действия, обаче, това не стана. Приятелитъ на Сърбия оставиха въ ржцетъ на сръбскитъ политици единъ козъ, съкогото последнитъ да се явятъ въ Букурещъ.

Независимо отъ последствията, които сръбската Тимошка армия трѣбваше да изпита следъ загубването на войната на Главния театъръ, самото положение на българитъ при Видинъ се значително подобри. Летящия отрядъ, както видѣхме, застана при с. Лагошевци и тукъ получи нѣкои доста значителни подкрепления. Натамъ бѣ насоченъ и кап. Паница съ 6000 ч. — По този начинъ, надъ тила на Тимошката армия надвисваше грозна опасностъ: 12000 ч. съ 12 орждия се групираха вече около с. Лагошевци; заедно съ Видинския гарнизонъ предъ генералъ Лешанина заставаше една сила отъ 17—18000 ч. съ 38 полски и 5 крепостни орждия. Но... примирието спаси Тимошката армия отъ поражение; то не отне обаче на българитъ около Видинъ славата и гордостята на победители.

Сърбия се яви въ Букурещъ като победена страна.

К Р А Й.

№ 8.

Печатни грѣшки:

	Напечатано:	Да се поправи:
Стр. 10 редъ 13 отдолу	клоарски . . .	коларски
„ 29 редъ 4 отгоре	съсредоточието . . .	съсрѣдоточието
„ 31 „ 2 „	телефонни . . .	телеграфни
„ 34 въ забележката	Виенфордова . . .	Витфордова
„ 39 редъ 5 отдолу	Търция . . .	Турция
„ 40 „ 18 „	, само тѣй прикриваю- щитѣ	. Само тѣй прикри- вающитѣ части
„ 48 „ „ отгоре	позиции Трънска и . . .	позиции: Трънска и
„ 71 „ 7 отдолу	17 ноемврий . . .	5 ноемврий
„ 83 „ 10 „	18 „ . . .	6 „
„ 107 „ 6 „	Гарашининъ . . .	Гарашанинъ
„ 117 „ 9 „	авангарденъ . . .	авангарденъ

СЪДЪРЖАНИЕ:

	Стр.
УВОДЪ	3
1. ПОЛИТИЧЕСКАТА обстановка до обявяването на войната и причинитѣ за войната	5
2. ОБЩЪ ПОГЛЕДЪ върху театъра на военнитѣ действия	10
3. ВОЕННАТА подготовка на противницитѣ	15
Сръбскитѣ сили	15
Българскитѣ сили	19
Сравнение на дветѣ неприятелски армии досежно тѣхната боеспособностъ	24
Оперативнитѣ планове на противницитѣ и съсредоточаването на дветѣ неприятелски армии	26
Сръбския опер. планъ и съсредоточаването на сръбската армия	26
Българския опер. планъ и съсредоточаването на българската армия	29
Разположението и бойното разпредѣление на дветѣ неприятелски армии на 1 ноемврий вечерта	31
Сръбската армия	32
Българската армия	34
Заклучения досѣжно оператив. планове и съсредоточаването на противницитѣ	38
~~СЪСТОЯНИЕТО НА ВОЙНАТА~~	42
5. ДЕЙСТВИЯТА на югъ отъ Балкана	43
СРЪБСКОТО НАСТЪПЛЕНИЕ	43
Събитията на 2 ноемврий	45
Събитията на 3 ноемврий. Боеветѣ при Трънъ, Врабча, Драгоманския проходъ и Цвѣтковъ гробъ	47

Събитията на 4 ноемврий	57
Разположението на противницѣ на 4 ноемврий вечерята. Намеренията за 5-й . . .	60
СРАЖЕНИЕТО ПРИ СЛИВНИЦА	62
Полесражението.	
Събитията на 5 ноемврий	65
Поводъ на сражението. Атаката на българитѣ къмъ Голѣмо Малово и Мека Цръвь Атаката на Дринската дивизия. Резултатитѣ отъ действията на 5 ноемврий. Оценка.	
Събитията на 6 ноемврий	75
Разположение и намерения на противницѣ. Действията по фронта на Сливница. Завладяването на Мека Цръвь. Успѣхътъ на крайното дѣсно българско крило. Кризата на лѣвитѣ флангове на противницѣ. Резултатитѣ отъ действията на 6 ноемврий. Оценка.	
Събитията на 7 ноемврий	86
Разположение на противницѣ. Атаката на Три Уши. Намѣсата на Дринската дивизия. Настѣплението на българския центъръ. Последния ударъ. Опитата на Шумадийската дивизия. Кризата на крайния лѣвъ флангъ на българитѣ. Резултатитѣ. Оценка.	
СРЪБСКОТО И БЪЛГАРСКОТО КОМАНДУВАНЕ на 8 и 9 ноемврий	100
БЪЛГАРС. КОНТЪРЪ-НАСТѢПЛЕНИЕ.	104
Събитията на 10 ноемврий	105
Събитията на 11 ноемврий	109
Събитията на 12 и 13 ноемврий	113
СРАЖЕНИЕТО ПРИ ПИРОТЪ	118
Полесражението. Разположението на противницѣ	
Събитията на 14 ноемврий	122
Нахлуването на българитѣ въ Сърбия. Втурването въ Пиротъ. Атаката на южния Черенъ връхъ. Завладяването на северния Черенъ връхъ. Резултатитѣ. Оценка.	

Събитията на 15 ноемврий	136
Завладяването на Сарлъка. Сръбската контъръ-атака срещу Пиротъ. Атаката на Келташъ. Удара срещу Шумадийската дивизия. Положението презъ нощта на 15/16 ноемврий. Резултатитѣ отъ действията на 15 ноемврий. Оценка на действията на 15 ноемврий.	
6. ДЕЙСТВИЯТА НА СЕВЕРЪ ОТЪ БАЛКАНА	149
Задачи, намерения и разположение на противниците за предстоящитѣ действия	149
Сръбското настъпление	152
Борбата за Видинъ	160
7. ОБЩОТО ПОЛОЖЕНИЕ на дветѣ неприятелски армии следъ спирането на военнитѣ действия	167

